

ОСЕРЕДОК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЧЕРКАСАХ

**XXVI НАУКОВА СЕСІЯ
ОСЕРЕДКУ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ЧЕРКАСАХ**

Матеріали доповідей
на засіданнях секцій і комісій

Черкаси – 2015

УДК 082:001
ББК 95.43+72
Д 25

Двадцять шоста наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2015. – 180 с.
ISBN 978-966-353-405-3

*Затверджено до друку Президією Осередку НТШ у Черкасах.
Протокол №4 від 10 листопада 2015 р.*

Редакційна колегія:

В. В. Масненко (відп. ред.), Ю. П. Присяжнюк,
В. Т. Поліщук, В. М. Мойсієнко, В. В. Гоцуляк, С. О. Шамара,
Ю. М. Михайлюк, К. В. Івангородський

*Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом (№Ф67/8-2015 **Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів: компаративний аналіз***

ISBN 978-966-353-405-3

© Осередок НТШ у Черкасах, 2015
© Автори публікацій, 2015

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

Юрій Присяжнюк

НОВІТНІЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПАТРІОТИЗМ: ОБСТАВИНИ ТА МОЖЛИВОСТІ*

Поняття “патріотизм” рідко викликає термінологічне нерозуміння, тим більше суперечки в інтелектуальних колах. Набагато частіше воно стає предметом конфліктних ситуацій, коли мова заходить про його суспільний (практичний) контекст.

Для людини епохи модерну бути патріотом означає чітку й однозначну орієнтацію на національні пріоритети. Проте ще недавно, десь два роки тому, образ націоналізму як ідеології, національно-визвольного руху чи просто національного самоствердження був “або зовсім невідомий, або принципово несприйнятний” значною частиною українських громадян [1, 180]. Про це свідчать соціологічні опитування, а щодо себе, то скажу – з подібними рефлексіями вчителів і директорів середніх шкіл я зустрічався раз по раз, коли протягом 2004–2008 рр. читав лекції на обласних курсах перепідготовки педагогічних працівників у Черкасах, тематично присвячених якраз національно-патріотичному вихованню.

Доречно також пригадати нагородну епопею 2009–2010 рр. навколо знакових постатей українського модерного націотворення С. Бандери та Р. Шухевича. Присвоєння і позбавлення їх “геройських” звань викликали підвищений інтерес та породили неоднозначність позицій, причому не лише по розмежувальній лінії “українці – неукраїнці”, а й у середовищі власне української (етнічної) спільноти. За президентства Віктора Януковича свою опозиційність поглядам націонал-патріотів виявляли як апологети комуно-совєтського дискурсу, так і поборники англосакських (євроатлантичних) ліберальних цінностей. Полемізуючи в науково-пізнавальній площині, додаю, це, вочевидь, саме той випадок, коли історик (гуманітарію), який прагне об’єктивувати осмислення історичного явища, доводиться мати справу з минулим у значенні “копирсатися в купах попелу, який місцями вже охолов, а місцями все ще теплий” [2, 17].

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом (№Ф67/8-2015) «Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам’яті обох народів: компаративний аналіз».

Ведучи мову про новітню еволюцію українського патріотизму (від 1991 р., з акцентом на світоглядні зміни, що спричиняли й водночас самі поживалися під впливом Помаранчевої революції 2004 р. та Революції Гідності 2013–2014 рр.), виправдано не ігнорувати завдання щодо поглиблення знань про складний попередній шлях національного пробудження й ствердження українства. Приміром, думка, сформульована М. Драгомановим у далекому 1873 р. про те, що “Україна, як національність, ще не виступила в Росії й сама себе ще не знає”, тепер має отримувати істотно критичнішу оцінку [3, 137]. Адже контекст цитати не доцільно сприймати буквально, тобто у виключно драгоманському дусі – розмежування українського й російського. Процес “відпадання” України від Росії триває, як відомо, фактично до наших днів, але в новітніх умовах такий алгоритм мислення засвідчив би радше рецидив догоджання малоросіянина, аніж вияв патріотичності українця. Думаю, що завдання буквального роз’єднання країн виконувалося на етапі виборювання державної незалежності на зламі 1980–1990-х рр., наразі ж актуальним є військовий (збройний) аспект боротьби (хоча, вимови ці слова 1,5 роки тому, відразу наразився б на “гнівну” реакцію численних “вітчизняних” опонентів). Отже, робимо попередній висновок, і в новітні часи чимало з того, що ми чуємо, що нам кажуть, залежить від обставин, передусім політичної кон’юнктури. Але уявляти, мислити й діяти треба за власною логікою, а не запозиченою в опонентів. Тим більше у ворога, який руйнує українську націю, державу, культурну самобутність народу. Інакше кажучи, де той агресор (Путін) сьогодні “зупиниться” для українця не є найважливішою проблемою, головний виклик для нього в тому, що частина його Батьківщини вже окупована і це як ніщо інше унеможлиблює будь-які подальші національні компроміси з його боку.

Сказане підтверджуємо статистикою. У 2005 р. пишалося, що є громадянами України, близько 70% населення країни, вважало себе патріотами 75%, понад 90% сприймало Україну як Батьківщину [1, 175]. У 2014 р. ці показники виявилися ще вищими, а серед дітей учнівського віку останній сягає рекордних 95% [4].

А втім, не все так однозначно. Новітній патріотизм по-українськи – це для багатьох людей, як не дивно, усе ще виклик, що означає болюче подолання (редефініції) стереотипів, ідентичностей советського періоду. Не вдаючись до характеристики регіональних відмінностей, а вони тут суттєві, зазначу, що загалом у цьому випадку інтелект людини (громадянина, виборця) продовжує перебувати в ролі не так суб’єкта, як об’єкта. Тобто наявні роздуми, навіть наукові положення та узагальнення, здебільшого самі змінюються під тиском обставин, а меншою мірою впливають на ці зміни. Власне ж обставини еволюціонують порівняно стрімкіше. Тому ще нещодавно (в межах одного покоління) вищий

патріотизм виявлявся в згаданій боротьбі за Україну, її державність, згодом – за українську Україну, далі – за європейський вибір України (до Вільнюського саміту 2013 р.), а віднедавна – за все разом, включаючи сповідування національних та європейських цінностей, збройний опір загарбникам, коли вимагає ситуація – самопожертву. Зразком такого патріотизму є поводження в російському полоні пілота, народного депутата України Надії Савченко, а також Олега Сенцова та Олександра Колченка, які потрапили туди за надуманими звинуваченнями.

Однак сама по собі боротьба як така “проти” не дає великої перспективи. Аби перевести мислення й дії в продуктивніший алгоритм “за”, потрібно апелювати до чогось ширшого та значущого. Враховуючи український і світовий досвід, ним може бути сама людина, її права, інтереси, а найперше все ті ж цінності – фундаментальні засади вірувань та переконань, що лежать в основі способу думання й відповідної поведінки. Вочевидь має йтися про політичний режим, який окреслюють метафорою “демократія”. З цього приводу німецький політолог та історик Герхард Симон зазначає: “Шлях до демократії через творення нації, без сумніву, повний небезпек, але інших шляхів просто немає” [1, 28]. Тобто без патріотизму, національного ствердження не буде й такої бажаної демократії.

На жаль, повторю, в українському суспільстві зберігається й досить ще потужний советський дискурс. Витрачаючи багато часу та енергії на доведення своєї правди, посткомуністичні теоретики патріотизму так і не спромоглися збагнути, точніше надто повільно усвідомлюють нові (національні) реалії. Зрештою, з появою нового покоління, їхнє відставання стає помітнішим.

Але не все вирішується в площинах ідеології. Якщо переводити аналіз у ту ж таки царину науки, то можна погодитися з думкою Ярослава Грицака, що “українська історія після 1991 р. показала неспроможність старої культурно-народницької схеми, яка зводила українськість до етнічних (насамперед мовних) відмінностей і вважала їх обстоювання за найвищу мету українського руху” [1, 18]. Однак українці, наголошую на цьому, не лише споживають чуже, а й творять своє (перефразовуючи відомі слова Ліни Костенко, оборону тепер тримають уже “не лише мертві, а й живі”). Так, сама назва “українці” дедалі частіше звучить на конференціях, брифінгах, самітах. Тобто якщо раніше цей термін прийнято було сприймати виключно в етнічній площині, що викликало спротив, емоційні суперечки, то тепер переважно в політичному (громадянському) контексті. Відтак тенденція очевидна: її ідейний вектор проходить від колись програного українцями модерну до постмодерну, в межах котрого перспективи для них не виглядають безнадійними.

Патріотизм у практичній площині – це консолідація спільноти. Що єднає абсолютну більшість людей в Україні (згідно з даними

опитування)? Передусім праця на благо країни, піклування про добробут сім'ї, повага до законів, державних і громадських інституцій. Що роз'єднує? Спекуляції на питаннях мови, неготовність відмовлятися від особистих благ в ім'я її майбутнього. Між іншим, гібридний характер війни, яку другий рік поспіль (а насправді, вже багато років) веде РФ проти України, певною мірою зумовлений, так би мовити, внутрішнім чинником – кількістю громадян, “готових захищати Україну від зовнішніх ворогів”, більша, аніж чисельність тих, “хто готовий захищати її територіальну цілісність” [1, 175]. Утім, треба усвідомлювати й таке: чимало новітніх патріотів – це власне ніякі не патріоти, а звичайнісінькі пристосуванці. Тобто люди, які невимушено змінюють свої погляди, словесну риторику, навіть, трапляється, життєві позиції, манери соціального поводження, при цьому є послідовними в дотриманні самого алгоритму адаптації до кон'юнктури поточного моменту. Але, як би там не було, національна єдність має вищу цінність (навіть, упереджуючи ймовірні уточнення, за будь-який пошук справедливості, включаючи і ситуацію, коли вона – справедливість – означає найпривабливіший у розумінні пересічної людності (народу) сенс). Тому дорікати квазіпатріотам, які звикли переодягати політичного кожуха залежно від обставин, особливої потреби немає. Сьогодні боротьба йде за Україну, але, оскільки визнано, що вона, як національний проект, відбулася, на перший план виходить інше питання – якою вона буде? Чи утвердяться європейські цінності безповоротно, чи спільноту чекатимуть чергові хвилі квазіреформ та авторитаризму?

Отже, ведучи мову про новітній український патріотизм, по-перше, варто пам'ятати, що він не втратив своєї національної (модерної) сутності. По-друге, відбулося зміщення його геополітичних (цивілізаційних) векторів: якщо до 2014 р. у свідомості значної частини населення України (навіть тих людей, які відповідали за безпеку держави) головна загроза йшла не зі Сходу, а з Заходу (а для Криму з Туреччини), то віднедавна все змінилося майже до навпаки. Щоправда, обидві опції продовжують демонструвати неабияку живучість. По-третє, відчутною лишається деперсоналізація уявлень про патріотизм – розчарування в політиках не лише не зникло, а й посилюється, тоді як люди більшою мірою вже орієнтуються на національні ідентичності та цінності.

Зрештою, українські реалії останнього десятиліття засвідчили відносність, а нерідко й абсолютну застарілість теоретичних схем, способів мислення щодо суспільства як національної спільноти (держави), що їх було напрацьовано протягом XIX – початку XXI ст. Проте такою ж мірою вони показали недолугість, умовно кажучи, антиукраїнських проектів. За великим рахунком джерелом новітнього патріотизму стали не інтелектуальні умовиводи та набридливі ідеологічні сентенції, а

соціальний досвід, громадянська позиція. Найголовнішим “рушієм історії” тут виявилися самі українці, передусім ті, що за роки новітньої державної незалежності народилися, вирости й заявили про себе.

Джерела та література

1. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. Есеї. / Ярослав Грицак. – К. : Критика, 2011. – 352 с.
2. Февр Л. Бои за историю / Люсьен Февр ; отв. ред., авт. ст. А.Я. Гуревич. – М. : Наука, 1991. – 630 с.
3. Мацузато К. Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века / Кимитака Мацузато // Ab Imperio. – 2000. – № 1. – С. 123–144.
4. 95 відсотків дітей пишуться, що є громадянами України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.ua/school/news/30864/>

Вікторія Мазан

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Останні події в Україні показують, що з’являються нові категорії осіб, які потребують соціального захисту. Особливо вразливою групою вважаються жінки та діти із соціально незахищених категорій, сім’ї, члени яких загинули або були поранені в ході трагічних подій на Сході України, зокрема, вдови, які залишилися єдиними годувальниками родин, сім’ї військовослужбовців, які стають внутрішніми мігрантами. Надзвичайної уваги потребують діти із сімей, в яких загинули їхні рідні та близькі, друзі і знайомі. Працівникам психологічної служби необхідно знати про такі сім’ї, своєчасно надати необхідну психологічну, соціально-педагогічну допомогу.

За даними психологічного дослідження, що проводилося під егідою Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) у Донецькій області, майже 40% дітей віком 7-12 років та більше половини дітей віком 13-18 років стали безпосередніми свідками подій, що пов’язані з війною. Відповідно 14% та 13% бачили танки та іншу військову техніку, 13% та 22% бачили бої та сутички, 4% і 15% побиття знайомих людей, 6% та 5% стали свідками погроз застосування зброї. Декілька дітей з опитаних бачили вбитих і поранених. 76% дітей віком 7-12 років та 43% дітей віком 13-18 років відчували страх, коли ставали свідками вищеописаних подій [2, 37].

У зв’язку з цим, суттєво підвищується роль та значення професійної діяльності працівників психологічної служби системи освіти: практичних психологів і соціальних працівників.

Травмуючи обставини залишають дитину без стабільного, безпечного та підтримуючого оточення, яке є необхідним для нормального розвитку. Навіть якщо сім’я переїхала на нове місце в повному складі,

дорослі не можуть приділяти вихованню і проблемам дітей стільки ж уваги, скільки приділяли раніше. Батьки, самі переживаючи тяжкий стрес та кризу ідентичності, не завжди здатні виконувати звичні сімейні ролі. Вони часто не мають сил, щоб допомогти своїм дітям. Із втратою найближчого оточення (близьких, родичів, сусідів), сім'я втрачає значну частину соціальної підтримки [1, 54].

Специфічна робота у конфліктний та постконфліктний період як з дітьми, так і з дорослими хоч і є новою для багатьох спеціалістів психологічної служби, проте однозначно вимагає від них відповідального ставлення, високого професіоналізму з питань профілактики наслідків стресів і дистресів, гострих емоційних станів, переживання горя і втрат, попередження різних проявів міжособистісних конфліктів, насильства в освітньому середовищі, а також чуйності і поваги до кожної особистості [4, 344].

До основних проблем, які можуть спостерігатися у дітей-переселенців, належать:

- 1) порушення когнітивних процесів (погіршення пам'яті, труднощі концентрації уваги, розлади мислення);
- 2) невротичні реакції (стресове виснаження, фобічні реакції, порушення сну й апетиту);
- 3) функціональні розлади (регрес поведінки та психосоматичні розлади);
- 4) емоційні та поведінкові порушення (реакції протесту, підвищена плаксивість та капризність, часті зміни настрою);
- 5) проблеми пов'язані із спілкуванням (не сформованість адекватних соціально-комунікативних навичок, страх і недовіра або агресія і дратівливість стосовно оточення, можлива надмірна залежність від думок оточуючих);
- 6) порушення взаємовідносин в сім'ї, коли зміна соціальної ситуації та обов'язків у сім'ї часто змушує дітей і підлітків «включатися» в дорослі проблеми (до яких вони можуть бути не готові) [3, 198].

Особливі труднощі переживають діти-переселенці підліткового віку, який є найважливішим етапом у формуванні і розвитку ідентичності. Переселенці займають маргінальне положення у приймаючому середовищі. З одного боку, якщо підлітки не входять у соціальну мережу земляків, то їм доволі важко сформуванати позитивне ставлення до себе. А з іншого – традиції та стиль життя, які пропагують члени такої мережі можуть суперечити нормам приймаючого середовища. Як результат, підліток може відчувати відчуження та дезорієнтацію [1, 62].

Майже всі діти-переселенці мають досвід життєвих потрясінь і потребують допомоги з відновлення їхнього психологічного здоров'я.

Метою психологічної підтримки цієї категорії дітей має бути допомога в подоланні проблем розвитку, викликаних пережитим досвідом вимушеної міграції [2, 106].

Допомога дітям-переселенцям передбачає:

1. Забезпечення умов для оптимального розвитку (створення безпечної та сприятливої ситуації для розвитку дитини через роботу зі всією сім'єю, забезпечення стимулюючих соціальних контактів і можливостей для розкриття її здібностей):

- створення сприятливого соціально-психологічного клімату в навчальному закладі та оптимізація змісту і форм психологічної просвіти педагогічних працівників, батьків;
- застосування міжсекторальної взаємодії і мультидисциплінарного підходу до вирішення проблем, які виникають (за потреби звернутися до закладів і установ охорони здоров'я, підрозділів служби з надзвичайних ситуацій тощо з пропозицією співробітництва та координації у справі надання психологічної допомоги тим, хто її потребує);
- залучення до надання психологічної допомоги висококваліфікованих фахівців, практичних психологів, соціальних педагогів, психотерапевтів, консультантів ПМПК.

2. Стимулювання розвитку через підтримку дитини:

- забезпечення індивідуального супроводу працівниками психологічної служби системи освіти всіх без винятку дітей, вихованців, учнів, студентів зазначених категорій та надання їм необхідної корекційної, реабілітаційної і соціально-педагогічної допомоги;
- залучення постраждалих дітей до участі в діяльності позашкільних навчальних закладів з метою створення умов для їхньої самореалізації та проведення діагностичної і корекційно-відновлювальної роботи з ними практичних психологів цих закладів;
- робота з дітьми зазначених категорій під час літнього оздоровлення у таборах відпочинку, навчальних закладах, місцях тимчасового перебування;
- залучення вихованців, учнів, студентів зазначених категорій до активної виховної і розвивальної діяльності в позаурочний час.

3. Усунення перешкод для розвитку дитини:

- соціально-педагогічна допомога сім'ям вимушених переселенців у налагодженні соціальних зв'язків із місцевими закладами охорони здоров'я, працевлаштування, соціальних служб, закладів і установ освіти, забезпеченні дітей навчальними посібниками, підручниками, іншим навчальним приладдям;
- надання соціально-педагогічної і психологічної допомоги абітурієнтам і першокурсникам ВНЗ і ПТНЗ в адаптації до нових умов навчально-виховного процесу та налагодження побутових умов їх проживання і встановлення нових соціальних зв'язків у навчальному закладі і за його межами;

- недопущення своїми діями чи бездіяльністю вторинної травматизації учасників навчально-виховного процесу та, у разі потреби, перенаправлення дітей, батьків і педагогів до інших спеціалістів [2, 106].

Соціально-психологічний супровід дітей-переселенців має бути спрямований на забезпечення успішної адаптації дітей у закладі освіти [4, 284].

Психологічний супровід учнів з посттравматичним стресовим розладом має включати в себе наступні напрями роботи:

1. Психодіагностика посттравматичного стресового розладу з використанням невербального спостереження за реакцією дитини під час спілкування з практичним психологом, тілесними сигналами несвідомих процесів (приховані емоції, витіснені, але актуальні переживання), аналіз висловлювань дитини (особисте ставлення дитини до травми і її значення для неї), проєктивних методик (виявляють актуальні процеси емоційно-вольової сфери, дозволяють зрозуміти, наскільки травма спотворила сприйняття себе та навколишнього світу. Психологічна діагностика учнів здійснюється за згодою батьків чи осіб, які їх замінюють.

2. Психологічне консультування учнів з посттравматичним стресовим розладом передбачає індивідуальну та групову психоконсультаційну допомогу. Для елімінації травматичного стресу використовують емпатійне слухання як засіб, що знімає частину внутрішньої емоційної напруги.

3. Психолого-педагогічне консультування батьків учнів з посттравматичним стресовим розладом. В основному, консультування спрямоване на розвиток можливостей сімейної психокорекції посттравматичного стресового розладу, підвищення адаптивних можливостей самих батьків.

4. Психолого-педагогічне консультування педагогічного колективу школи з питань супроводу дітей з посттравматичним стресовим розладом з метою безпечного та дружнього середовища у закладі.

5. Психокорекція посттравматичного стресового розладу спрямована на допомогу дитині стати над ситуацією, навчити її пристосовуватися до дійсності і долати психотравмуючі впливи. В її основі – використання комплексу психокорекційних методик: заняття в арт-студії, навчання прийомам релаксації і зняттю м'язової напруги, психокорекційні вправи, соціально-психологічні тренінги, різні прийоми групової та індивідуальної арт-терапевтичної корекції [4, 284].

Отже, події останніх місяців показали значення і велику цінність окремої особистості, її роль у суспільно-історичних змінах. Одночасно стала очевидною необхідність соціально-психологічного захисту і психологічної допомоги як окремим людям, так і цілим соціальним групам. У часи соціальних потрясінь якраз і виявляється увесь наявний потенціал особистості. У такі часи кожна людина «показує своє

справжнє обличчя», увесь свій особистісний потенціал. Сказане стосується і соціальних працівників. У цей час кожен професіонал мають показати суспільству, все на що вони здатні, виявити високий професіоналізм, відповідальність перед людьми, чуйність і повагу до кожної особистості.

Джерела та література

1. Бочкор Н.П. Соціально-педагогічна робота з дітьми у конфліктний та пост конфліктний період : метод. рек. / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В. Залеська та ін. – К. : МЖПЦ «ЛаСтрада-Україна», 2014. – 84 с.
2. Створимо безпечне середовище для навчання та адаптації дітей-біженців : навч. мет. пос-к. / упорядн. О. А. Возіянова, Григоренко О.П., Гуцаленко Т.В. та ін. – К. – ВГО «Розрада», 2012 – 130 с.
3. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів : навч.-метод. посіб. / К. Б. Левченко, І. М. Трубавіна, Л. Г. Ковальчук та ін.; за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, І. І. Цушка. – Х. : ФОП «Чальцев», 2008. - 384 с.
4. Магомед-Емінов М. Ш. Екстремальна психологія / М. Ш. Магомед-Емінов. – М. : Психоаналітична асоціація, 2006. – 576 с.

Наталя Пенькова

ОЦІНКА РІВНЯ ЦІЛЬОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ ДО СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПРОЦЕСІ ПРОВЕДЕННЯ АТО З ВИКОРИСТАННЯМ МЕТОДУ ЕКСПЕРТНОЇ ОЦІНКИ

Готовність до діяльності в екстремальних ситуаціях – одна з найважливіших умов забезпечення особистої безпеки кожної людини і суспільства в цілому. Сьогодні ця проблема стає найактуальнішою у зв'язку з проведенням антитерористичної операції на Сході України. Тенденція збільшення кількості різних загроз обумовлює необхідність формування у особового складу навичок безпечної поведінки та психологічної готовності до дій в умовах проведення антитерористичної операції (АТО). Так, за даними Президента України, на 01.03.2015 р. під час виконання службово-бойових завдань при проведенні АТО загинуло 1549 військовослужбовців, більше 5600 осіб отримали поранення.

Одним із засобів якісної оцінки рівня психологічної готовності особистості до діяльності, на нашу думку, є експертна оцінка. Вона може спиратися на аналіз результатів діяльності, її кількісних показників та оцінок якості або на особисту співбесіду експерта з оцінюваною особою. Обидва підходи вимагають дуже високої кваліфікації експерта, в іншому випадку їх застосування призводить до значних суб'єктивних спотворень

отриманих результатів. Попередні результати проведених досліджень дозволили нам розробити модель цільової психологічної готовності особистості військовослужбовця Національної гвардії України (НГУ) до службово-бойової діяльності (СБД) у процесі проведення АТО, яка включає п'ять взаємопов'язаних та взаємообумовлених структурних компонентів:

- «мотивація обов'язку» забезпечує здатність до ефективного самомотивування, яке проявляється позитивним ціннісно-смысловим ставленням до СБД;
- «професійна витривалість» відображує здатність ефективно використовувати внутрішні ресурси особистості й організму для успішного виконання поставлених службово-бойових завдань в екстремальних умовах;
- «професійне співробітництво» обумовлено здатністю залучати зовнішні ресурси для успішного виконання поставлених завдань і здійснення опірності стресу, в основі якої лежать розвинені комунікативні навички і довіра; її усвідомлення створює перевагу у боротьбі мотиву обов'язком з іншими мотивами, в тому числі і потреби у безпеці;
- «професійна компетентність» забезпечує здатність виділяти в ситуації проведення АТО професійно важливі маркери і на основі врахування наявних ресурсів здійснювати їх оперативне планування, розгортати набуті алгоритми професійних дій;
- «самомотивація» в основі якої лежить здатність до вольового зусилля, переводу розробленого плану дій в реальну діяльність.

Для визначення рівня психологічної готовності особистості військовослужбовця НГУ до СБД у процесі проведення АТО була розроблена шкала експертної оцінки для визначення їх рівня з урахуванням узагальнення експертних оцінок. Ця шкала складається, як і модель цільової психологічної готовності, з п'яти блоків, які повторюють структуру моделі та мають такі ж назви компонентів. У дослідженні взяли участь офіцери, військовослужбовці військової служби за контрактом та військовослужбовці строкової служби (останні виконували службово-бойові завдання (СБЗ) на першому та другому етапі АТО) військових частин 3005, 3017, які брали безпосередню участь у проведенні АТО, загальна кількість респондентів склала 126 осіб. У якості експертів виступили: командири взводів, заступники командирів рот по роботі з особовим складом, командири рот, загальна кількість яких склала 36 осіб.

Для того, щоб оцінити, наскільки отримані експертні оцінки вдало характеризують особистісні риси досліджуваних військовослужбовців НГУ, що забезпечують їх цільову психологічну готовність до діяльності в умовах проведення АТО, був здійснений кореляційний аналіз для

порівняння даних наступної психодіагностичної тестової батареї з використанням таких методик: «Вивчення мотиваційного профілю особистості» (автори Ш. Річі, П. Мартін); «Локус контролю» (у модифікації Є.Г. Ксенофонтової); «Діагностика мотивації прагнення до успіху» і «Діагностика мотивації уникнення невдач» (автор Т. Елерс); «Вольової регуляції особистості» (автори М.С. Гуткін, Г.Ф. Міхальченко); багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність (МЛО-АМ)»; «Короткий орієнтувальний тест» (адаптація тесту Вандерліка); «Стиль саморегуляції поведінки (ССП-98)» (автор В. Моросанова); багатofакторного дослідження особистості Р. Кеттелла.

Отримані результати кореляційного аналізу показали, що показники першого компонента «Мотивація обов'язку» експертної оцінки мають прямі значущі кореляційні зв'язки зі шкалами: «Потреба в хороших умовах роботи і комфортному навколишньому оточенні» ($r_s=0,352$, $p\leq 0,01$), «Потреба у чіткому структуруванні роботи, наявності зворотного зв'язку та інформації» ($r_s=0,371$, $p\leq 0,01$), «Потреба в соціальних контактах» ($r_s=0,291$, $p\leq 0,05$), «Потреба формувати і підтримувати довгострокові, стабільні взаємини» ($r_s=0,260$, $p\leq 0,05$), «Потреба в завоюванні визнання з боку інших людей» ($r_s=0,375$, $p\leq 0,01$), «Потреба ставити для себе сміливі, складні цілі і досягати їх» ($r_s=0,339$, $p\leq 0,01$), «Потреба у самовдосконаленні» ($r_s=0,270$, $p\leq 0,05$), «Потреба в цікавій, суспільно корисної праці» ($r_s=0,263$, $p\leq 0,05$) методики «Вивчення мотиваційного профілю особистості» (автори Ш. Річі, П. Мартін); «Прагнення до професійного успіху» ($r_s=0,391$, $p\leq 0,01$) та «Прагнення до уникнення невдач» ($r_s=0,264$, $p\leq 0,05$) за методикою Т. Елерса.

Шкали методики «Локус контролю» (модифікація Є. Г. Ксенофонтової) «Загальна інтернальність» ($r_s=0,344$, $p\leq 0,01$), «Інтернальність у судженнях про життя взагалі» ($r_s=0,291$, $p\leq 0,05$), «Інтернальність у сфері досягнень» ($r_s=0,357$, $p\leq 0,01$), «Інтернальність у професійній діяльності» ($r_s=0,363$, $p\leq 0,01$), «Професійно-соціальний аспект інтернальності» ($r_s=0,374$, $p\leq 0,01$), «Професійно-процесуальний аспект інтернальності» ($r_s=0,291$, $p\leq 0,05$), «Компетентність у сфері міжособистісних відносин» ($r_s=0,335$, $p\leq 0,01$), «Інтернальність у сфері здоров'я» ($r_s=0,260$, $p\leq 0,05$), «Готовність до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів» ($r_s=0,396$, $p\leq 0,01$), «Готовність до самостійного планування, здійснення діяльності і відповідальності за неї» ($r_s=0,379$, $p\leq 0,01$) також мають прямий кореляційний зв'язок з компонентом «Мотивація обов'язку» експертної оцінки.

Отже, на думку офіцерів, які оцінювали своїх підлеглих, цільова психологічна готовність особистості до СБД при проведенні АТО зумовлена розвитком високих показників мотиваційного блоку якостей.

Мотивація військовослужбовців НГУ полягає у чіткому визначенні мети та формуванні повної відданості їй. Вони прагнуть незалежності та самовдосконалення, оцінюючи свою роботу саме з таких позицій, що вимагає від них вміння співвідносити те, до чого вони прагнуть, з тим, що необхідно, адже прагнення до цікавої і корисної роботи має більшу важливість, ніж інші чинники мотивації. Таким чином, завдання керівництва військової частини полягає в тому, щоб організувати діяльність в умовах проведення АТО таким чином, де військовослужбовці могли сприймати її як суспільно необхідну і корисну, інакше інші мотиваційні чинники діють не на повну силу.

Високий рівень цільової психологічної готовності військовослужбовців до цієї діяльності асоціюється також з мотивацією на досягнення успіху, тобто досягнення мети з середнім рівнем ризику для життя та помірними надіями на успіх. Отже, для послаблення установки на захист, тобто мотивації на уникнення невдач, необхідним є досягнення безпечного результату при ризикованій поведінці.

Показники другого компоненту експертної оцінки «Професійна витривалість» мають прямий кореляційний зв'язок зі шкалами «Організація діяльності» ($r_s=0,341$, $p\leq 0,01$), «Рішучість» ($r_s=0,351$, $p\leq 0,01$), «Наполегливість» ($r_s=0,274$, $p\leq 0,05$), «Самовладання» ($r_s=0,339$, $p\leq 0,01$) та загальним показником методики «Вольова регуляція особистості» (автор М. Гуткін, Г. Міхальченко). Отже, на думку експертів, розвиток цільової психологічної готовності військовослужбовців НГУ до СБД в умовах проведення АТО обумовлений високим рівнем таких вольових якостей, як: рішучість, наполегливість, самовладання, тобто здатність з належним рівнем усвідомлення та почуття реальності виявляти для себе цілі, шляхи та засоби їх досягнення.

Третій компонент експертної оцінки «Професійне співробітництво» має прямі кореляційні зв'язки зі шкалами «Поведінкова регуляція» ($r_s=0,270$, $p\leq 0,05$), «Комунікативний потенціал» ($r_s=0,376$, $p\leq 0,01$), «Моральна нормативність» ($r_s=0,349$, $p\leq 0,01$) та «Адаптивність» ($r_s=0,344$, $p\leq 0,01$) багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність (МЛО-АМ)» (автор А. Маклаков), а також з «Комунікативним» блоком ($r_s=0,341$, $p\leq 0,01$) методики багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла. Таким чином, високий рівень комунікативних якостей та нервово-психічної стійкості, адаптивних здібностей, а також неконфліктність, висока самооцінка, адекватне сприйняття дійсності, високий рівень соціалізації, адекватна оцінка своєї ролі в колективі, орієнтація на дотримання загальноприйнятих норм поведінки – всі ці якості, на думку експертів, сприяють розвитку третього компоненту цільової психологічної готовності військовослужбовців НГУ до СБД в умовах проведення АТО.

Четвертий компонент експертної оцінки «Професійна компетентність» має прямі кореляційні зв'язки з методикою «Короткий орієнтувальний тест» в адаптації тесту Вандерліка ($r_s=0,334$, $p \leq 0,01$) та з «Інтелектуальним» блоком ($r_s=0,356$, $p \leq 0,01$) методики багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла. Отже, професійна компетентність військовослужбовців, як складова їх цільової психологічної готовності до СБД в умовах АТО, на думку експертів, асоціюється з високим розвитком когнітивної сфери військовослужбовців, що сприяє подальшому розвитку пізнавальної діяльності.

Показники п'ятого компоненту експертної оцінки «Самомобілізація» мають прямі кореляційні зв'язки зі шкалами методики «Стиль саморегуляції поведінки (ССП-98)» (автор В. Моросанова): «Планування» ($r_s=0,279$, $p \leq 0,05$), «Програмування» ($r_s=0,364$, при $p \leq 0,01$), «Оцінка результатів» ($r_s=0,349$, $p \leq 0,01$), «Самостійність» ($r_s=0,377$, $p \leq 0,01$), «Гнучкість» ($r_s=0,353$, $p \leq 0,01$) та загальним рівнем саморегуляції ($r_s=0,390$, $p \leq 0,01$). Отже, експерти зазначають, що самомобілізація сприяє розвитку цільової психологічної готовності військовослужбовців завдяки сформованості індивідуальної системи усвідомленої саморегуляції довільної активності особистості: сформованій потребі в усвідомлюваному плануванні діяльності, потребі продумувати способи своїх дій та поведінки для досягнення визначених цілей, індивідуальному розвитку й адекватності оцінки себе та результатів своєї діяльності та поведінки, сформованості регуляторної гнучкості, тобто здатності перебудовувати, вносити корективи в систему саморегуляції при зміні зовнішніх та внутрішніх умов; автономності в організації активності, здатності самостійно планувати діяльність і поведінку, організовувати роботу з досягнення висунутої мети, контролюючи хід її виконання.

Нормування експертної оцінки рівня цільової психологічної готовності особистості здійснювалось окремо для офіцерів, військовослужбовців військової служби за контрактом та військовослужбовців строкової служби, ці дані наведені у таблиці 1.

Таб. 1

**Норми експертної оцінки рівня цільової психологічної готовності
військовослужбовців НГУ (бали)**

Рівень цільової психологічної готовності	Офіцери	Військовослужбовці військової служби за контрактом	Військовослужбовці строкової служби
Високий	343-256	343-211	343-241
Середній	255-225	210-180	240-215
Низький	224-0	179-0	214-0

Як бачимо із наведених даних, розроблена норма експертної оцінки цільової психологічної готовності військовослужбовців здатна диференціювати вибірки, які мають відмінності у соціально-професійному статусі.

Таким чином, використання експертної оцінки дозволяє судити про такі аспекти життєдіяльності військовослужбовців, що підвищують її цільову психологічну готовність: чітке визначення мети та формування повної відданості їй, прагнення до незалежності та самовдосконалення, рішучість, наполегливість, самовладання, високий рівень розвитку комунікативних та інтелектуальних якостей тощо. Однак експертні оцінки мають свої обмеження щодо точності діагностики мотивів, цінностей, психічних станів, проте навіть при такому обмеженні можливостей розроблена шкала експертних оцінок здатна діагностувати рівень цільової психологічної готовності особистості військовослужбовця НГУ до службово-бойової діяльності при проведенні АТО.

Василь Пахаренко

«НАШ ПЕРВИЙ ІСТОРИК»

(До проблеми наукового осмислення історіософії Тараса Шевченка)

Серед визначальних рис геніальності Шевченка особливо яскраво проступають гуманістичність, настанова на гармонію та універсалізм художнього мислення. Причому його універсалізм не тільки антропоцентричний, а й повнокровно-вітаїстичний. Поет вигранює до ідеалу суто мистецьку здатність утілювати узагальнене в конкретно-чуттєвому. Цей унікально-парадоксальний Шевченків дар спричинив, зокрема, гостру дискусію в сучасному літературознавстві довкола опозиції «мітологізм – історизм художнього мислення поета».

З легкого почину П. Куліша Шевченка узвичаєно іменують «нашим першим істориком». У межах раціоцентричної стратегії, – просвітянсько-пропагандивної чи, тим паче, соцреалістичної, цей історизм поетового мислення трактувався найчастіше поверхово, ідеологічно заангажовано, вузько. У будь-якому разі такі інтерпретації зводили незглибиме Шевченкове слово до ілюстрації конкретних історичних подій, прив'язували його до чітко визначеного часу й місця, а відтак, може й мимоволі, локалізували в минувшині, заперечували його безсмертя [див.: 1, 23-25].

Яскравий приклад – сконцентрована в «Шевченкіському словнику» позиція советських інтерпретаторів: «У творах “Сон” (“У всякого своя доля...”)) та інших Шевченко викриває експлуататорську політику, яку

проводив на Україні царизм разом з місцевими поміщиками – вихідцями з козацької старшини. Засуджуючи таку політику українських гетьманів і російських царів, Шевченко, проте, в цілому позитивно ставився до такої події, як возз'єднання України з Росією, закликав зміцнювати єдність українських і російських трудових мас у боротьбі проти самодержавного феодально-кріпосницького ладу... До нього ніхто на Україні не зміг так органічно пов'язати історичні події минулих століть з актуальними питаннями класової й національно-визвольної боротьби 40–60-х рр. 19 ст.» [2, 262-263].

При тому фахові, сумлінні історики щоразу мушили констатувати численні фактичні неточності в текстах митця. Делікатніші (як-от В. Антонович» [див.: 3, 103-104]) пояснювали це браком історичного матеріалу, через що поет начебто змушений був користуватися й неповними чи апокрифічними джерелами. Радикальніші (як-от М. Драгоманов [див.: 4, 396]) злорадно покликалися на ці неточності, доводячи Шевченкову неосвіченість і недбалість (мовляв, поет так і зостався з нахапаною наукою маляра та з Біблією, яку товк у дяка, та ще з «Історією русів»), – а тим часом посмертний список особистої книгозбірні митця фіксує близько сорока одиниць історіографічних видань українською, російською й польською мовами.

Зрозуміло, плаский історизм офіційного шевченкознавства не міг не викликати заперечення з боку противників схематизму. Так і сталося. І знову ж таки, вже традиційно, крайність породила крайність. Певно, найрадикальнішим і найконцептуальнішим антиісторичним виступом у шевченкознавстві можна назвати дослідження Г. Грабовича «Шевченко як мітотворець», що стало такою потрібною для вітчизняної гуманітаристики «шоковою терапією» (за влучною оцінкою Ю. Барабаша). Дослідник зумів «вивести з історично обумовленого (і тому завжди звуженого) контексту інтерпретації творчість Шевченка і поставити її в ранг формотворчої основи цілісного українського світовідчуття» [5, 154].

Разом з тим монографія Грабовича – типовий взірець «теоретичної правди» – з усіма її слабкими, описаними Д. Чижевським. Грабович побудував стратегію свого дослідження всупереч гадамерівському постулату про те, що розуміння ширше за метод, що метод є функцією розуміння, а не навпаки. Дослідник послідовно, аж до педантичності, керується структуралістичним методом (у варіанті К. Леві-Строса й В. Тернера). Звідси, як бачиться, схематизм, дискретна система координат, абсолютизація опозицій у його трактуваннях. Структуралізм, як відомо, ефективно опрозорює універсальні моделі мислення та існування (цю місію успішно виконує й згадана праця), але нерідко в ньому схема звужує, розкладає чи й витісняє людину. Тому Грабовичів Шевченко різко, до механічності дуалістичний (розщеплюється на дві полярні особистості –

пристосовану і непристосовану). А найголовніше, дослідник категорично протиставляє історизм і мітологізм як два полярні, зовсім несумісні типи мислення, помічаючи в поета виразні вияви лише другого типу й войовниче заперечуючи навіть найменші познаки першого. І цим спростовує саму можливість не тільки суто історичних поглядів, а й історіософії Шевченка [див.: 1, 25-26].

Ускладнює ситуацію ще й те, що науковець, не розрізняючи архе- й неомітології, накладає архемітичну матрицю на все мітологічне світосприймання [див. про цей поділ: 6, 21-32].

Чільним доказом Шевченкового антиісторизму, на переконання Грабовича, є універсалізм митця, «синхронність витворюваного ним світу» [1, 60]. Та якщо думка про те, що «перед внутрішнім зором поета відмінності між минулим, теперішнім і майбутнім часто стираються й навіть зникають» [1, 60], цілком переконлива, то подальші висновки суперечливі й сумнівні. Матеріал (творчість Шевченка) явно чинить опір стрункій структуралістичній бінарній схемі, і Грабович як вдумливий аналітик, вочевидь, зауважує це. Отож, в одному місці визнає, що хронологічні розмежування в «Кобзарі», «безсумнівно, вторинні», що до мітологічних структур Шевченкового поетичного світу «прилаштовуються різноманітні, зокрема й історичні, події» [1, 61]. Себто Шевченко вибудовує ієрархію цінностей, рівнів буття, послідовно узалежнює конкретно-історичне, часове від вічного, універсального, метафізичного. І з цим твердженням годі сперечатися. Але далі метод бере своє. У цьому ж абзаці інтегральний структураліст безапеляційно заявляє: «Міф Шевченка, як і всі міфи, розкриває “глибоку правду” суспільства, фокусуючи увагу на його внутрішній динаміці, цілком незалежній (з міфологічного погляду) від об’єктивного часу й історії» [1, 61-62].

Та ж ні. Навіть уже в археміті поступово вигранювалась ідея про взаємозв’язок (діялог) часів, вічного й історичного, тим паче, в неоміті (авторському) ця екологічна істина стала домінантною.

Нагадаймо, час у власне-міті голографічний: мітичні події відбуваються ніби поза часом, проте актуалізуються в кожній його точці. Людина мітичного світосприймання (за авторитетним спостереженням М. Еліаде) прагне реалізувати архетипи (ідеальну форму, універсальні взірці для наслідування, мітологема) в умовах конкретно-чуттєвого людського існування, намагається перебувати у вимірі тривалості, профанного часу, але при цьому не нести його тягара, одне слово, старається нав’язати діялог історії й міту.

Діалектику історичного – універсального (мітологічного) – їхню ієрархійну єдність, взаємоузгодженість, взаємоочищення – актуалізувало й переконливо довело християнство (екзистенційно-творчісний його

напрям). Суть цієї діалектики вичерпно розкриває М. Бердяєв: «Історичність має позитивний і негативний сенс. Усе, що існує, усе, що живе, – історичне, має історію. Історичність свідчить про можливість новизни. І разом з тим історичність свідчить про відносність та обмеженість. Історичність спотворює. Християнство історичне, у цьому його сила, його динамізм. І християнство спотворене історичністю, спотворене історичним часом, релятивізоване. Історизм є кардинальним чином хибна філософія історії. Історизм, властиво, робить неможливою філософію історії, котра завжди вивищується над релятивізмом історизму. Історизм не знає сенсу. Лише місяняська свідомість конструювала історичне й уможлиблює розкриття сенсу історії. Місяняська історія чекає сенсу об'явлення у прийдешньому явленні, що відкриває вищий сенс історії, явленні Месії та місяняського царства» [7, 358-359].

Осмислюючи минуле, наука, закономірно, тяжіє до історизму, мистецтво – до історіософії (діалогу історії й міту, віднайдення вічного, універсального сенсу в «тут-і-теперішній» історичній конкретиці). На цю властивість мистецтва вказує ще Аристотель: «...завдання поета – говорити не про те, що дійсно сталося, а про те, що може статися, отже, про можливе, яке впливає з імовірності або необхідності... Історик говорить про те, що дійсно сталося, а поет про те, що могло б статися. Тому поезія має більш філософський і серйозний характер, ніж історія, поезія говорить більше про загальне, а історія про окреме» [8, 37].

Окреслену тезу докладно розгортає авторитетний філософ та історик XX ст. Р. Дж. Колінгвуд. Мислитель резонно зазначає, що минуле в повноті і в суті своїй залишається непізнаним. Але людська природа противиться цьому. Переймаючись цією нездійсненою метою, історик і митець намагаються вибудувати «когерентну цілість» минулого, керуючись своєю уявою: «І роман, й історія повинні триматись купи; ні в те, ні в те не допускається нічого такого, що не є необхідним, а суддею цієї необхідності в обох випадках є уява. Як роман, так і історія є самопояснювальними, самовиправдувальними творами, плодами самотійної чи самоуповноваженої діяльності, й в обох випадках ця діяльність є уявою а ргіогі» [9, 324].

Але на цьому шляхи історика й митця розходяться: перший силкується якомога повніше охопити й систематизувати чим більше конкретних фактів, бо претендує на істинність, другий же має інше завдання – створити самодостатню «картину, що трималася б купи, мала б сенс», створити метафору історії, яка б висвітлювала її глибину логіку, архетипну модель (за Еліяде мовлячи).

Саме таку творчу стратегію осягнення історії, реалізує й Шевченко, ба більше – насамперед Шевченко, бо він керується не просто мистецькою, а романтичною, філософсько-екзистенційною настановою.

Однаке ні Грабович, ані його послідовники не бачать історіософської глибини Шевченкового слова, діалектики світосприймання поета – для них існує лише бінарна полярна статика з непроникними кордонами.

Показова в цьому сенсі, скажімо, концепція І. Зварича. Дослідник проникливо аналізує обмеженість традиційного паністоризму, який є «прямою загрозою трансцендентності», профанує людське існування, розглядаючи історію виключно як «дискретний ряд подій». Ця очевидна небезпечна крайність спричиняє бунт людського духу проти історії [5, 164-165]. І справді, радикальні антиісторичні бунти не раз вибухали у культурі й XIX, а особливо XX–XXI ст. – крайність породжує крайність.

Проте шановний автор, неухильно рухаючись Грабовичевим шляхом, недобачає, що Шевченкове повстання проти вульгарного історизму не псевдомітичне (не впадання у протилежну крайність), а власне-мітичне, спрямоване на встановлення гармонії, ієрархійної єдності вічного – часового. Науковець твердить: «У Шевченковім міфі історія, у прямому її розумінні, взагалі відсутня, бо реальність міфу не має (і не може мати) лінійних вимірів» [5, 165]. Тим часом, як ми вже з'ясували, циклічність – властивість археміту (та й то не абсолютна), у неоміті ж, який творить і Шевченко, вона діалектично поєднується з лінійністю, витворюючи спіралеподібну модель буття.

Так, «історія протистоїть вічності» [5, 159], але тільки у псевдомітичному, дискретному, на жаль, панівному її розумінні. І Шевченко виразно бачить та віддзеркалює у своїх творах цей конфлікт, але не загострює його, а навпаки, злагоджує, усуває.

«Міф заперечує історію», – наголошує дослідник. Уточнимо: не будь-який міт, а саме псевдоміт, власне-міт же преображає, сакралізує її, просвітлює її сенс. Саме таке просвітлення історії мітом відбувається в поезії Шевченка.

Свою позицію І. Зварич намагається підкріпити відомим рядком поета: «Нема на світі України», прочитуючи в ньому патос «заперечення історії, відтак – історичної України» [5, 159]. Таке трактування – яскравий зразок панування методу над розумінням. Бо з контексту «Послання» цілком очевидно, що Шевченко якраз не заперечує історичної України, а навпаки, з апокаліптичним жахом констатує реальність, коли на мапі світу немає України як суб'єкта історії – самоусвідомленої національної, державно-політичної цілості [див.: 10, 7], і робить усе, щоб «сполучити й оживити спаралізовані складники нації» (Є. Маланюк).

Г. Грабович робить ще разючіші висновки (логічні в абстрактній структуралістичній моделі, але явно абсурдні у конкретній художній простороні «Кобзаря»): нібито Шевченко демонструє «радикальний антидержавний популізм і навіть анархізм» [1, 144]; нібито в «Кобзарі» «козацькі гетьмани (окрім Полуботка й Дорошенка. – В. П.) змальовуються

в темних барвах», і то саме через те, що вони втілювали «саму козацьку державу» [1, 121]. Але ж і з «Розритої могили», і з «Великого льоху», і з багатьох інших текстів ясно, що поет дорікає гетьманам не за втілення держави, а якраз за те, що не дорожили нею, не вберегли її, оту «свою хату», у якій «своя й правда,/ І сила, і воля». При цьому держава – у Шевченковому баченні – має базуватися не тільки на політично-становому прагматизмі, не на суто формальній структурованості й регламентації, а на духовній спільності, на християнській братній любові («Обніміте ж, брати мої,/ Найменшого брата»).

Тим часом І. Зварич розвиває конфронтаційну (псевдомітичну) логіку свого попередника: «Все те, що належить міфіві, протистоїть усьому тому, що породжене історією. Всі без винятку історичні реалії набувають у творчості Шевченка негативного значення» [5, 162].

«Отже, – узагальнює дослідник, – сакральна вічність міфологічної моделі стверджує себе запереченням профанної історичності» [5, 169]. Однак тексти «Кобзаря» спонукають зробити суттєві уточнення до цього висновку: Шевченко відкидає не історію взагалі, а *саме таку* – знедуховлену дотеперішню історію України й людства. І то він не просто тотально заперечує «профанну історичність», а нав'язує діалог з нею (з «п'яними» гетьманами, недолугою шляхтою, убивцями-варнаками, землячками-відступниками, заглушеними «московською блекотою» та іншими) з метою трансформувати, очистити, одухотворити, сакралізувати їхні душі.

Цікаво, що введена Г. Грабовичем мітологічна (псевдомітологічна) модель світосприймання Шевченка не влаштовує передовсім самого дослідника. Він, напевне, поділяє засадничу тезу Х. Ортеги-і-Гасета про те, що історія є сутністю людини, тому, отже, послідовний антиісторизм означає смерть. Здає собі справу в тому, що антиісторична модель однобока, нежиттєспроможна, гальмо процесу практичного становлення нації («суспільної структури»). Тому й завершує монографію різними докорами Шевченкові. Мовляв, мітологічним словом поет «допоміг своєму народові знайти себе вдруге», та разом з тим його «дар містив у собі й краплю отрути», – забсолютизував ідеальну спільноту й повністю заперечив суспільну структуру, гіпертрофував емоційні та блокував раціональні риси, тому прищепив майбутнім українцям «хлопоманію» й узаконив анархічні тенденції, поставив «метафору й ідеал вище за аналіз і практичну дію» [1, 171].

Зрозуміло, що з такими «отруйними гріхами» про жодну філософічність чи геніяльність «Кобзаря» не може бути й мови (тим часом сам же дослідник на цій же сторінці монографії визнає Шевченка генієм).

Висунуті звинувачення логічні й слушні, от тільки стосуються вони сконструйованого Грабовичем таки шевченківського міту, бо міт,

виготовлений самим Шевченком, як переконують тексти «Кобзаря», інший – діалогічний, а не монологічний, зорієнтований на медіацію, згармонізування опозицій, а не на їх загострення, і тому життєдайний, а не отруйний для людини й нації, геніальний. Такі аберації, які бачимо у монографії Г. Грабовича, неминучі, коли метод, а не об'єкт дослідження диктує розуміння.

Настільки екстремна позиція Г. Грабовича, ясна річ, не могла не викликати відповідну реакцію в середовищі національно свідомої української інтелігенції. За логікою крайностеманії не обійшлося й без протилежної екстремності.

Інтегрально-універсалістську концепцію Грабовича, мабуть, найбільш системно й непримиренно спростовує П. Іванишин (що цілком закономірно з огляду на його інтегральнонаціоналістичну дослідницьку стратегію). Науковець резонно констатує «розмитість поняття міфу у Г. Грабовича», те, що «американський дослідник» не розрізняє міт, мітологічне й власне літературне (художнє) мислення. Утім, розпливчасті, «авторські» дефініції – типова проблема всієї мітологічної школи (загальновідомо ж бо: скільки мітологів, стільки ж і визначень міту). До речі сам Іванишин, як і його опонент, не розрізняє архе- і неомітів, а тому й трактує за традицією поетичне мислення як однозначно постмітичне [11, 12-13].

Та головне інше: як Грабович заперечує історизм Шевченка, так Іванишин – мітологізм, задля чого протиставляє йому (радикально й непереконливо) романтичну настанову: «І “символічний код”, і специфіка історичного аналізу в поезіях Т. Шевченка експлікується знову-таки не через “міфологічну думку” (чи мислення) поета, а через особливості романтичного моделювання художньої дійсності» [11, 68].

Визначальними в інтегральнонаціоналістичній стратегії є ідеологічна складова й екстремний патос. Тож не дивно, що Іванишин зводить свою дискусію з опонентами до ідеологічного протистояння. Об'єднує в один табір, ворожий щодо себе, прихильників досить відмінних поглядів – Г. Грабовича, О. Забужко, Л. Плюща, а згодом і Є. Сверстюка та М. Мариновича, вбачає в «неоміфологізмі» (робочий термін дослідника, досить довільно й вибірково ним уживаний) всього лише замасковану дискурсивну модель «політичної пропаганди, зокрема фашистської». Нарешті висновує: «“Неоміфологізм” – це демоліберальний політичний міф, тобто вторинна семіотична (семіологічна) система, призначення якої – фальшувати (чи “деформувати” у термінології Р. Барта) художню дійсність в інтересах універсалістської (імперсько-шовіністичної) демоліберальної ідеології» [11, 121].

Існують, проте, у шевченкознавстві й інші – проникливіші, не такі односторонні спроби аналізу співвідношення універсалізму – історизму в «Кобзарі». Базове міркування для всіх наступних продуктивних

інтерпретацій цієї проблеми висловив Д. Чижевський: історичні погляди поета, як і всі інші, зумовлює його основоположний *антропоцентризм*. «Шевченко бачить в історії не ідеї, сили, події, а людей, що “стогнуть у кайданах” так само, як то було за його власних часів, або борються проти неправди та неволі. “Неправда і неволя”, що він їх бачить навколо себе та поборює пламенним мечем слова, у Шевченка не етичні поняття, а конкретні: людська неволя (неволя українського народу, українського селянина, іноді – неволя інших народів, інших часів) та людська неправда (“неправда” панів, царів, пап тощо). Царі старожидівські, Іван Гус, “неофіти” первісного християнства з’являються в творах Шевченка тому, що він вбачає в їх долі типово-людську долю, людські проблеми, актуальні і для його часу. Шевченко знає для соціальних, політичних та етичних проблем тільки мову живих людських образів, ніколи – як це буває з іншими поетами – не переходить він до мови філософічних понять та філософічних символів. У цьому, до речі, найхарактерніша різниця між Шевченком та спорідненими з ним де в чому польськими месіяністами... І цілий народ Шевченко символізує в людських образах – як Прометея (“Кавказ”), “матір”, “стару матір”, “заплакану матір” (“І мертвим, і живим і ненарожденним...”))» [12, 196].

Справді, саме фундаментальний антропоцентризм пояснює дивовижну властивість Шевченкового слова – живу конкретику його універсалізму й незглибиму універсальність, що просвітлюється за оболонкою життєвої конкретики.

Отже войовниче протистояння Г. Грабовича й П. Іванишина примиряє той-таки Шевченко, бо вихідною точкою свого світосприймання – за логікою генія – обирає не саму вічність і не саму історичну, навіть не саму національну конкретику, а *л ю д и н у*, що існує, балансує на перетині «тут-і-теперішньої» миті і вічності, є сенсом, а тому й критерієм оцінки і першої, і другої.

Осмислюючи цю Шевченкову логіку, точно окреслює співвідношення міту – історії в його слові Є. Маланюк: «Задивлений у сліпучий міт своєї України – без чого не був би поетом, – він, однак, ніколи не втрачав відчуття української дійсності. В умінні втримати рівновагу між мітом та дійсністю крилася й таємниця його творчості, таємниця його романтизму» [13, 129].

Звичайно, Шевченко не намагався стати фаховим дослідником-істориком (на відміну, скажімо, від М. Гоголя). Мета його була значно вагоміша й ширша, доступна лише генієві – виразно усвідомлюючи зникнення в часі Батьківщини як духовного феномену («Нема на світі України»), він поставив собі за мету «зв’язати розірвані в “малоросійській” дійсності доби української історії» [13, 131]. А успішно виконуючи цю місію, поет і став «нашим першим істориком».

Із сучасних дослідницьких позицій цю тезу Є. Маланюка розгортає й докладно обґрунтовує О. Забужко. Її студія «Шевченків міф України» (1997 р.) – одна з перших серйозних спроб діалогу-полеміки з Г. Грабовичем, що особливо важливо – полеміки, веденої в рамках однієї – мітологічної школи.

Дослідниця поділяє засадничу концепцію Грабовича про мітологізм Шевченкового світосприймання. Але робить деякі посутні уточнення. Передовсім констатує дуалізм Грабовича: окремі його конкретні висновки – романтичні, ірраціоналістські (зокрема у післямові до українського видання монографії «Шевченко як міфотворець») – явно суперечать його ж теоретичним – строго позитивістським постулатам. Це, за словами авторки, «неомінальний симптом відпорности, непіддатности предмета на “затісний” для нього тип наукового дискурсу» [14, 10].

Забужко пояснює трансформацію прадавнього міту в умовах модерної європейської культури, появу авторського варіанту міту, в якому актуалізується, поруч із синхронною, діяхронна площина. Отже, Шевченко витворює інтимно-зримий, а zarazом понадчасовий, «вічно теперішній» авторський міт України, який оживляє універсальне – відкрите в часі й просторі – відчуття національної єдності українців, що стало зародком української національної ідеї: «Шевченко потрапив узагальнити предмет своїх дитинних емоційних фіксацій... до рангу ідеалу національного буття» [14, 102]. Він відновив неперервну тяглість історії, по-гамлетівськи «направив вивих» звихнутому часоплину, оприявнивши присутність минулого в теперішньому та майбутньому у вигляді лінійно детермінованих наслідків. Саме в такому сенсі можна говорити про Шевченка як історика [див.: 14, 99-105] (додам – як про геніального історика, історіософа).

Як бачимо, Забужко вже впритул підходить до розрізнення архе- й неоміту, а також псевдо – і власне-міту. Це дозволяє їй переважно оминати крайнощі, уловлювати діалектику міту – емпірики, універсального – історичного. Щоправда, не завжди: згадати хоч би сумнівну спробу дослідниці затінити національне у Шевченка етичним, загальнолюдським: «...фундаментальна ціннісна структура його особистості («життєвої єдності»), – доводить авторка, – взагалі «не національна» – вона етична, ба навіть, якщо так можна висловитися, панетична, причому настільки, що й безперечно сенсожиттєві для нього як для митця естетичні вартості вивіряються й вимірюються насамперед етосом, як підрядні йому» [14, 70].

Так само ґрунтовне, тільки ще збалансованіше, діалектичніше (бо й новіше) трактування співвідношення універсального – історичного в поезії Шевченка пропонує Ю. Барабаш. Він детально й надзвичайно толерантно аналізує історію питання. Зокрема підкреслює інноваційне значення Грабовичевої концепції в шевченко- й гоголезнавстві, «котрим, їй же право,

не зашкодить добряча “шокова терапія”, позаяк вони вже давно потерпають від дефіциту свіжих, нехай і спірних, нехай навіть “крамольних” ідей і нетрадиційних (під традиціоналістським поглядом) методологічних підходів» [15, с. 114]. І все ж, – підкреслює дослідник, – ця концепція дуже дискусійна, внутрішньо суперечлива, її «сприйняття (відтак, і прийняття) ускладнене надмірною категоричністю й доктринальною манерою викладу» [15, 114].

Цікаво, що в самому тексті опонента проникливий науковець знаходить нитку Аріядни, що здатна вивести з глухого кута екстремности, у який загнав себе Грабович. На думку Барабаша, одне з найпродуктивніших понять монографії «Шевченко як міфотворець» – *метаісторія*. Грабович твердить що цей, запозичений у Ф. Г. Андерхіла і Н. Фрая, термін дає йому ключ «до постійних трансформацій історичного змісту в символічний та міфологічний» [1, с. 180]. Ця теза, – зауважує Ю. Барабаш, – «акцентує (чи згідно авторовим задумом, а чи всупереч йому – не так наразі важливо) діалектичний зв’язок між історичним та міфологічним, історичним та символічним, а не їхню несумісність, принцип переходу, “перетікання”, а не розриву...» [15, 116].

Ця теза допомагає співвіднести поняття «метаісторія» й «історіософія». Якщо історіографія зосереджується переважно на збиранні й описові фактів, то ці два принципи «налаштовані до звільнення від гіпнозу фактографії, до “прориву у трансцендентне” (П. Гайденко); обидві вносять до процесу осягнення історичного матеріалу момент вибірковості, нелінійності, суб’єктивного перетворення» [15, 116].

Так дослідник знаходить спільне в цих двох поняттях, які його візаві (а радше – співбесідник) механістично розділяє. Хоча й Барабаш указує на відмінність цих понять: якщо метаісторія бере за підставу побудову універсальних схем, виявлення глобальних структур та «наскрізних» мотивів, то історіософія зорієнтована передовсім на філософію особистості, на емоційне, незрідка інтуїтивне, ба навіть містичне сприймання та естетичне переживання трагізму історичного буття людини і водночас на подолання цього трагізму, на пошук шляхів національного відродження і самоствердження [див.: 15, 116].

У такий спосіб науковець плавно, діалогічно підводить до акцентованої ще Д. Чижевським *антропоцентричної, екзистенційно-національної* системи координат, котра є визначальною у Шевченка. Якщо раціоналістична просвітницька історія була абстрагованою від конкретної людини, то історіософія надає перевагу історії «людській», «шекспірівсько-вальтер-скоттівській», сенс якої – «відновлення всезагальності й цілості» [15, 117]. І тут знову виходить на яв, зауважмо, Шевченкова стратегія генія як пошуковця й речника Істини.

Обстоюючи свою позицію, Барабаш спирається на міркування (до речі, зазвичай незалежні між собою) багатьох «не останньої репутації» авторів –

О. Лосєва, Д. Чижевського, Й. Гейзінги, Р. Гвардіні, Є. Мелетинського – про взаємозв'язок мітологічного – історичного у точці екзистенційного перетину.

Барабаш, власне, запрошує свого співбесідника до продовження діалогу (до подальшого розгортання аналітичної діалектики), передбачаючи неминуче на цьому шляху зближення їхніх позицій: «Дозволю собі умовний спосіб: якби Г. Грабович у такому напрямку продовжив свої розмисли про символіко-міфологічні трансформації того, що він називає “історичними матрицями”, це, певно, привело б його до гнучкішої концепції, відкритої для взаємодії (за принципом взаємодоповнюваності) з іншими поглядами на проблему, до адекватнішого, ніж це є тепер, висновку щодо тих творів Гоголя і Шевченка, що їх він цілком обґрунтовано відмовляється приймати за історичні в буденному, пласкому тлумаченні цього поняття. Для української історичної реальності, яка відбилася в цих творах, Г. Грабович знаходить означення – “вібруючий козацький світ”; такою ж “вібруючою”... мала б постати перед ним і художня природа цих творів – не однозначно міфологічної, а синкретичної, двоєдиної, історіософсько-міфологічної» [15, 117].

Стисло й виважено підсумовує дотеперішній рівень розуміння Шевченкового мітологізму – історизму Д. Наливайко у статті, підготовленій для «Шевченківської енциклопедії». Дослідник поділяє думку про авторську специфіку Шевченкового міту, послідовно вписує цей компонент стилю поета в контекст європейського романтизму, «особливо середньоєвропейського типу», підкреслює провідну функцію романтичного мітологізму – націєтвірну. Фундаментальні ознаки цього різновиду мітологізму – «профетизм та візіонерство на рівнях онтологічному й епістемологічному і символізм та міфотворчість на рівнях художньої семантики й поезики» [16, 6]. Тому Шевченко, як і польські романтики, поєднує історизм і мітологізм.

До речі, – важливий момент, – Наливайко чи не найближче підходить до розрізнення архе- і неоміту. Він підкреслює, що Шевченкова міфотворчість – «це не первісна міфологія з притаманною їй абсолютною іманентністю. Це міфотворчість пізніших часів, яка набуває інтенційованості (намірів), коли самий акт творення міфу тією чи іншою мірою стає усвідомлюваним та цілеспрямованим» [16, 6]. В основі Шевченкового міфотворення «закладені інтенції пробудження України і здобуття нею національної ідентичності й свободи» [16, 7].

Шевченко, очевидно, «не осмислював теоретично, але вловлював ментально» основоположну роль міту в процесі становлення людської й національної духовності, доконечну необхідність творення українського міту. Це ж спонукало його «почасти свідомо, почасти підсвідомо» до мітологізації України та її історичної долі [16, 6-7]. Себто Шевченко знову

ж таки послідовно й бездоганно здійснює місію генія – з'єднання, одухотворення різних граней буття.

Прикметно, що цю поетову місію найвищим його здобутком визнає (у пізніших працях) і Г. Грабович (хоч і наполягає на позаісторичності творених ним цінностей). Дослідник зазначає, що Шевченко зумів «поєднати два зовсім відмінні й до нього, здавалося б, несумісні способи мислення» – давнього козацького станового патріотизму й «романтичного апофеозу народу» [17, 115]. Це – «історія, колективна пам'ять» (вельми симптоматичне судження на тлі концепції Шевченкового тотального позаісторизму. – В. П.), а ще важливіші сили – «підсвідомість, із виходом і на індивідуальний, і на колективний виміри», «людськість як така... без викривлення і фальшу ієрархії, чинів, влади» [17, 125].

Від цих висновків уже єдиний крок до пізнання діалектичного взаємозв'язку історичного – універсального, яке так важко дається Грабовичеві, але успішно здійснене Д. Чижевським (завдяки його ідеї наріжного Шевченкового антропоцентризму) чи М. Бердяєвим. Скажімо, Бердяєв доводить, що людяність (людськість) є не соціологізацією, а спірітуалізацією людського життя. «Людина перш за все має бути вільною, і це значно глибше, аніж право людини на свободу. Із рабських душ не можна створити вільне суспільство. Суспільство саме собою не може зробити людину вільною, людина повинна зробити вільним суспільство, тому що вона вільна духовна істота» [7, 437].

Так чинить Шевченко (як і кожен геній): він сам стає (у муках, у праці, у самозреченому творчому пориві) «вільною духовною істотою» і спірітуалізує, звільняє від кайданів соціалізації (профанної історичності) людське життя.

Джерела та література

1. Грабович Г. Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета / Григорій Грабович ; пер. з англ. С. Павличко. – К. : Рад. письменник, 1991. – 212 с.
2. Марченко М. Історичні погляди Т.Г. Шевченка / Михайло Марченко // Шевченківський словник : у 2 т. – К.: Головна редакція УРЕ, 1978. – 416 с. – С. 262-263.
3. Антонович В. Моя сповідь : вибр. іст. та публіцист. твори / Володимир Антонович ; упоряд.: О. Тодійчук, В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1995. – 816 с.
4. Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Михайло Драгоманов ; упоряд. Р. Міщук. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.
5. Зварич І. Міф у генезі художнього мислення / Ігор Зварич. – Чернівці : Золоті литаври, 2002. – 235 с.
6. Пахаренко В. Панмітична модель світосприймання: спроба систематизації // Spheres of culture. – Volum IV. – Lublin, 2013. – Р. 21-32.
7. Бердяев Н. Диалектика божественного и человеческого / Николай Бердяев ; сост. и вступ. ст. В. Калужного. – М. : АСТ ; Х. : Фолио, 2003. – 624 с. – (Philosophy).
8. Античні поетики : збірка / упоряд.: М. Борецький, В. Зварич. – К. : Грамота, 2007. – 168 с. – (Бібліотека античної літератури).

9. Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії / Робін Джордж Колінгвуд ; пер. з англ. О. Мокровольський. – К. : Основи, 1996. – 615 с.
10. Шерех Ю. Микола Ге і Тарас Шевченко: мистець у відмінному контексті / Юрій Шерех // Третя сторожа : Література. Мистецтво. Ідеології / Юрій Шерех. – К.: Дніпро, 1993. – С.141-264.
11. Іванишин П. Вульгарний «неоміфологізм»: від інтерпретації до фальсифікації Т. Шевченка / Петро Іванишин. – Дрогобич : Відродження, 2001. – 174 с.
12. Чижевський Д. Шевченко і релігія / Дмитро Чижевський // Філософські твори : у 4 т. / Дмитро Чижевський. – К.: Смолоскип, 2005. – Т. 2. – С.192-205.
13. Маланюк Є. Книга спостережень : статті про літературу / Євген Маланюк ; упорядкув. і передм. Г. Сивоконя. – К. : Дніпро, 1997. – 430 с.
14. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / Оксана Забужко. – К. : Абрис, 1997. – 144 с.
15. Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...» : Гоголь і Шевченко: порівняльно-типологічні студії / Юрій Барабаш. – Х. : Акта, 2001. – 376 с.
16. Наливайко Д. Стиль поезії Шевченка / Дмитро Наливайко // Слово і час. – 2007. – Ч. 2. – С. 3-16.
17. Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо : (з проблематики символ. автобіографії та сучас. рецепції поета) / Григорій Грабович. – К. : Критика, 2000. – 318 с.

ЗАСІДАННЯ В СЕКЦІЯХ І КОМІСІЯХ

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА СЕКЦІЯ ІСТОРИЧНА КОМІСІЯ

Юлія Різник

СПОСОБИ ДОСТАВКИ ПОШТОВОЇ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ В ІМПЕРСЬКИЙ ПЕРІОД

Беззаперечним елементом вдалого функціонування поштової справи існувала добре відпрацьована система пересилання усіх видів кореспонденції. До цієї системи можемо віднести такі способи доставляння кореспонденції: суходолом (через поштові дороги – мережу залізниць і трактів), повітрям та водними шляхами [1, 181]. На думку автора цим видам наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. можна дати таку характеристику: пересилання водними шляхами та поштова гоньба – звичайне, за допомогою залізниці – нове, авіацією та автомобільним транспортом – майбутнє.

У другій половині ХІХ ст. найпоширенішим способом пересилання кореспонденції була поштова гоньба. До 1885 р. у цілому в імперії сформувалися види поштових станцій і способи передачі їх на утримання контрагентам. Існували вольні і казенні поштові станції та утримання коней тільки для перевезення естафет і пошти. Діяли також земські поштові станції.

Дамо характеристику їхній діяльності та особливості утримання поштових станцій контрагентами. Приватним особам уряд віддавав на утримання казенні поштові станції терміном до 12 років. За це вони отримували доплату за перевезення естафет та пошт за кожен версту на одного коня та винагороду на кожного коня. Кількість коней суворо регламентувалася, до того ж використовувалися вони тільки для перевезення естафет, пошт та приватних осіб. Держава надавала приміщення для поштових станцій [2, 318-320].

Наступний вид досить схожий на попередній та мав незначні відмінності: утримання коней лише для перевезення пошт та естафет. Відповідно дозволялося використовувати коней виключно для цих цілей. Водночас утримувачі пошти мали право застосовувати їх на господарських роботах, якщо був неінтенсивний поштовий рух. Утримувач сам піклувався про стан приміщення станції [2, 345-346].

Основна різниця між двома вищезазначеними видами та вольними поштовими станціями полягала у тому, що на останні комплект коней не визначався урядом, але потребу у перевезенні пошти їхня кількість все ж повинна була задовольняти. Доплата на вольні поштові станції передбачалася значно нижча, ніж на казенні. Однак за одну версту прогону на одного коня платили на одну копійку більше, ніж у вищезазначених двох видах [2, 357-360; 3, 26].

Основною проблемою для уряду була фінансова складова. Перш за все це механізм передачі станцій поштоутримувачам та спосіб визначення доплати. З 1886 р. перейшли на торгову систему утримання пошт [4, 536]. Відповідно до положення торгової системи, завчасно оголошувалися торги для передачі поштових станцій на новий термін. Хто брав станції за меншу суму доплати з боку держави, той їх і отримував [3, 30]. Варто зауважити, що до уваги бралася також порядність поштоутримувачів та фінансова надійність, тому не завжди роль переконуючого факту відігравала менша ціна.

Дана система все ж мала деякі недоліки. Найпоширенішим була можливість потрапляти на поштові торги “відкупщикам”. Вони застосовували дві схеми діяльності: перша – погрожували потенційним поштоутримувачам навмисним пониженням доплати на торгах та вимагали від них гроші; друга – намагалися отримати максимальну кількість поштових станцій на торгах і вже через короткий час віддавали їх справжнім поштоутримувачам, але за значно меншу доплату [5, 536]. З цим явищем уряд намагався боротися, проте, за свідченням архівних документів, безуспішно.

Головним обов’язком місцевого поштово-телеграфного керівництва вважалося досягнення найменшої суми доплати утримувачам пошт з боку держави [6, 226]. Для вирішення цього питання ГУПіТ до проведення торгів завчасно надсило на адресу контор накази та постанови про успішне проведення торгів. Це свідчило про сумніви вищого поштово-телеграфного керівництва щодо можливостей місцевої адміністрації. Як наслідок, звичним явищем вважалося нагадування про самі торги, способи оповіщення про їх проведення, максимальний розмір доплати, зменшення доплати на поштову станцію. Доплати мали й позитивне значення, адже для визначення їх розміру необхідна точна інформація про відстань між станціями. Відповідно у губерніях проводили вимірювання протяжності шляхів, що сприяло вивченню губерній [3, 38].

Можемо виділити ще один вид поштової гоньби – гоньба за рахунок сільських громад. Вони організовувалися наприкінці XIX ст. Щоб користуватися послугами поштового зв’язку, селяни повинні були за власний рахунок організовувати перевезення кореспонденції. Позитив проявлявся у тому, що це сприяло розвитку сільського самоврядування,

залучало до винаходів цивілізації. Негативом можемо назвати те, що була відсутня допомога держави на початковому етапі, що недобре позначалося на організаційних моментах поштової гоньби.

Варто відмітити збільшення перевезення пошти за власний рахунок сільських громад. Це є свідченням того, що з часом держава переконувалася в перевагах залучення приватного капіталу в розвиток поштової служби. Разом з тим, сільське населення також мало життєву необхідність організувати поштові перевезення, адже це стало невід'ємною частиною їхнього життя.

Однак існували і порушення у сфері кінного перевезення та утримання коней. Так, Подільський губернатор 11 червня 1901 р. видав циркуляр про незаконне користування земськими чиновниками поштовими кінськими. Він стверджує, що жінки та інші члени сімей чиновників, особливо маючих право дарових роз'їздів на земських поштових конях, а також і самі чиновники, користуються цими кінськими для своїх особистих потреб. Ті ж із чиновників, у яких утримувачі земських поштових пунктів знаходяться у відомій службовій залежності, часто беруть до себе на вибір кращих таких коней і тримають їх постійно при своїх квартирах виключно для власних із сім'єю потреб.

Таке користування земськими поштовими кінськими зрозуміло є незаконним і збитковим для поштових утримувачів (податок на останніх). Це шкодить також і службовим інтересам, оскільки посадові особи часто бувають позбавлені можливості отримати таких коней для своїх службових невідкладних поїздок. Тим паче, що на більшості пунктів кількість коней обмежена.

Для вирішення цього питання губернатор наказав негайно призупинити таке незаконне користування і попередити всіх поштових чиновників, що у випадку повторення вищевказаної проблеми будуть застосовані жорстокі міри [7, 65-67].

Можна стверджувати, що поштова гоньба активно розвивалася, не дивлячись на розвиток залізничного транспорту, а її роль зростала у загальноімперських масштабах. Збільшення кількості поштових станцій не залежало від будівництва нових залізничних колій, а відбувалося здебільшого чином на польових дорогах [8, 100]. Підтвердженням цьому слугує активне збільшення кількості пунктів утримання коней виключно для перевезення пошти і за рахунок сільських громад.

Дивлячись на технічний прогрес, керівники поштово-телеграфних установ почали застосовувати автомобільний транспорт для пересилання кореспонденції. Перевага автомобільних транспортних засобів у XX ст. була очевидною. Все ж для ГУПіТ це становило занадто великі витрати і кількість автомобілів ГУПіТ збільшувалася повільними темпами. Першими, хто випробував нові зручності, стали столичні вузлові контори

зв'язку та поштамти. Наприклад, у Санкт-Петербурзі у 1905 р. було 14 автомобілів для перевезення пошт [9, 13].

Однак кількість автомобілів не була значною. Саме тому на початку ХХ ст. створювали “проекти перевезення пошт автомобільним транспортом за визначеними трактами на прикладі поштової гоньби”, а зацікавлені в цьому особи навіть зверталися з відповідними пропозиціями. Не дивлячись на переваги цього транспорту, начальники поштово-телеграфних відділів відмовляли вказаному виду перевезення. Причиною називали відсутність досвіду у даній справі. Зміни в їхні погляди внесли рекомендації ГУПіТ, в яких наголошувалося, щоб автомобільні товариства перевозили пошти. Ми вкотре прослідковуємо безініціативність місцевого керівництва, що не бажало і не могло приймати відповідальні рішення без вказівки вищих органів. Все ж після цих розпоряджень на деяких поштових трактах почали їздити автомобілі, які водночас перевозили й пасажирів [10, 68].

Наступний вид перевезення пошти, який ми розглянемо, це транспортування за допомогою залізничного транспорту. На території Російської імперії ця операція вперше була здійснена за маршрутом Санкт-Петербург – Москва у 1845 р. [10, 47]. Так як обсяг перевезення кореспонденції залізницею швидко зростає, необхідно було утворення окремої структури, що займалася б даною справою. Як наслідок, створили Управління перевезення пошт залізницею (далі УППЗ) в 1869 р., яку було підзвітне поштовому відомству. Одночасно на залізничних станціях створювалися поштові відділення [10, 48]. 9 січня 1873 р. затверджено “Тимчасові правила перевезення пошт залізницею” Олександром II [10, 49], але реформа зв'язку 1884-1885 рр. обійшла цей спосіб перевезення пошти [11, 239-240; 12, 306-307].

З часом стало необхідним покращення механізму перевезення пошти залізницею, адже зростала протяжність залізниць, ускладнювалося її функціонування та зростали обсяги діяльності. Саме тому 1891 р. проведена реформа у даній сфері діяльності, відповідно до якої УППЗ вивели із підзвітності ГУПіТ, чим створили окрему організацію в поштовій справі. Відповідно до реформи, вся імперія була поділена на 8 відділів перевезення пошт, але з поштово-телеграфними округами вони не співпадали. Призначався начальник відповідного відділу, який здійснював нагляд за справами. Також створювався новий штат відділень зв'язку та управління на залізничних станціях [12, 127, 170-172].

У справі покращення поштової справи зв'язківці покладали велику надію саме на розвиток залізничного транспорту [13, 33]. Н. Яворський, дослідник історії пошти, зазначав: “Розвиток перевезення пошт залізницею впирався не стільки у потреби населення, скільки у протяжність залізничної колії” [14, 466], адже коли прокладали залізницю, не

враховували потреби пошти. Але й за таких умов важко переоцінити значення залізничних шляхів для поштової справи. Наприклад, у 1885 р. співвідношення по імперії суходільних шляхів сполучення, що обслуговувалися залізницею до тих, що обслуговувалися поштовою гоньбою, становило 17,7% до 82,3%, а в 1910 р. відповідно 27,1% до 72,9% [15, 543]. Враховуючи місткість вантажу та швидкість кінного сполучення, очевидно є перевага залізничного транспорту за відповідними критеріями. Постійно зростала вага залізничного транспорту у пройденому поштовому шляху. Наприклад, за даними 1885 р. співвідношення суходільних шляхів сполучення, якими проходила пошта за допомогою залізниці до поштової гоньби становила 43,5% до 56,5%, а у 1910 р. відповідно 55,6% до 44,4% [15, 544].

Звичайно, новопобудовані залізничні колії мали вплив на поштовий рух у губерніях. По-перше, протяжність поштових трактів зменшувалася, а довгі взагалі ліквідовувалися. По-друге, установи зв'язку утворювали нові короткі тракти, доставляючи пошту до найближчої залізничної станції.

Отже, після поштової реформи 1884-1885 рр. утворилися поштово-телеграфні установи, які виконували нові функції. Але населення було незадоволене діяльністю та забезпеченням закладами зв'язку. Проте гірший рівень доступності закладів зв'язку спричинив низькі подушні показники послуг поштового зв'язку, що одночасно свідчило і про низьку культуру поштового спілкування в цілому. Водночас почала налагоджуватися різнопланова система пересилання кореспонденції.

Джерела та література

1. Воздушная почта России // Почтово-телеграфный журнал (отдел неофициальный). – 1912. – февраль. – С. 181.
2. Кондиции на содержание казенных почтовых станций // Сборник распоряжений по Главному управлению почт и телеграфов. – 1886. – №8. – С. 317-383.
3. Соколов Н. Почта и телеграф в XIX столетии / Н. Соколов // Министерство внутренних дел. Исторический очерк. 1802-1902. Приложение второе. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1902. – С. 1-123, [V] с.
4. Яворский Н. Обзор почтовых сообщений за двадцатипятилетие 1885–1910 гг. / Н. Яворский // Почтово-телеграфный журнал (отдел неофициальный). – 1912. – июнь. – С. 534–551.
5. Яворский Н. Почтово-телеграфные сберегательные кассы в России за 20-летний период существования (1889-1909 гг.) / Н. Яворский // Почтово-телеграфный журнал (отдел неофициальный). – 1912. – декабрь. – С. 907-921.
6. Руководство при производстве расходов по смете Главного управления почт и телеграфов / сост. И. Зверев, В. Лепченко. – СПб.: Невская типография, 1901. – 303, [XXIV] с.
7. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 631. – Спр. 217 (ч. 1). – Арк. 65-67.
8. Остряков А. Краткий очерк по истории всемирной и русской почты / А. Остряков. – М.: Издание ЦК союза связи, 1924. – 117 с.

9. Почтово-телеграфная статистика за 1903 год с кратким обзором деятельности почтово-телеграфного ведомства за тот же год. Издание ГУПит. – СПб.: Типография Товарищества Общественная польза, 1905. – XXVI, [24] с.
10. Материалы по истории связи в России XVIII по XX вв. Обзор документальных материалов / [Ф. Бунина, В. Вельбель, К. Генкина и др.]; под. ред. Н. Мальцевой. – Л.: Ленингр. Типография №5 Главполитграфпрома СССР, 1966. – 335 с.
11. О преобразовании местных почтовых и телеграфных учреждений // ПСЗРИ. Собрание третье. Т. V. 1885. – СПб.: Гос. Тип-фия, 1887. – С. 239-240.
12. О соединении почтовых и телеграфных учреждений // ПСЗРИ. Собрание третье. Т. IV. 1884. – СПб.: Гос. Тип-фия, 1887. – С. 306-307.
13. Лишин К. Реферат о почтовых нуждах в провинции и объединении почт правительственной и земской / К. Лишин. – СПб., 1888. – 45 с.
14. Яворский Н. Почтовые операции при волосных правлениях и на станциях железных дорог за последние десятилетие 1902-1912 гг. / Н. Яворский // Почтово-телеграфный журнал (отдел неофициальный). – 1913. – июнь. – С. 460-470.
15. Яворский Н. Обзор почтовых сообщений за двадцатипятилетие 1885–1910 гг. / Н. Яворский // Почтово-телеграфный журнал (отдел неофициальный). – 1912. – июнь. – С. 534-551.

Андрій Касян

РОЛЬ ВОЛОСТІ В РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОЇ ОСВІТИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст.)*

У пореформений період діти українських селян Правобережжя навчалися в парафіяльних школах і народних училищах. Останні були відкриті в 1870-1874 рр. і підпорядковувалися Міністерству народної просвіти. Більшість із них не змогли принести відчутної користі, передусім через те, що селяни з невеликим бажанням віддавали своїх дітей на навчання. Зокрема й тому, що в такий спосіб економили кошти, хоча й були зобов'язані утримувати училища.

Байдужість селян до народних училищ можна частково пояснити ще тим, що цих навчальних закладів було вкрай мало, не більше одного чи двох на волость, й відвідувати їх могли лише діти, які мешкали у волосному центрі. Діставатися до училищ дітям із інших сіл волості, які часто знаходилися на значній відстані, було достатньо незручно. До того ж через усе ту ж економію в середовищі селян часто звучало міркування, що краще було б витратити ці мізерні заощадження на облаштування й утримання сільських та церковнопарафіяльних шкіл.

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом (№Ф67/8-2015) «Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів: компаративний аналіз».

Сільські школи регіону знаходилися під контролем мирових посередників, які призначали до них учителів. Успіхи у навчанні в цих школах здебільшого залежали від розмірів коштів, виділених сільськими громадами на їхнє утримання, та від рівня участі мирового посередника у сфері народної освіти. Певна річ, там, де виділялися незначні кошти на сільську школу, не могло бути й хорошого вчителя, бо на малу зарплату кращі вчителі не погоджувалися. А в такому випадку й мови не могло йти про якісь успіхи у навчанні. І навпаки, в тих селах, де школи отримували достатнє фінансування, а мирові посередники особисто турбувалися про розвиток шкільної справи, там “спостерігалися відчутні успіхи в навчанні сільських дітей” [1, 96].

Наприкінці XIX ст. у Київській губернії міністерські училища були у 86 волостях. Частково на утриманні місцевих громад. У Волинській губернії, згідно зі свідченнями місцевого вчителя М. Олейниченка, з 203 волостей губернії 12% взагалі не мали однокласних народних училищ [2, 59–60.].

Суми витрат на освіту у волостях були різними. Приміром, для утримання школи в Германівці (Германівська волость) допомога від громади складала 366 руб., але зазвичай сума коштів не зазначалася. Церковнопарафіяльні школи частково “утримувалися за рахунок громад” [1, 26 зв.].

Окремо зупинимось на характеристиці церковнопарафіяльних шкіл, які виникли з “високої ідеї давніх братств об’єднати парафіяльну громаду у справі святої віри та церкви”. “Проект положення про облаштування парафіяльних попечительств при православних церквах” від 4 серпня 1864 р., як відзначали сучасники, не міг не прижитися на “батьківщині давніх братств, де залишки їх ще збереглися”. В 1865 р. у Київській єпархії було запроваджено 18 попечительств, наступного року – 33, до 1879 р. їх було вже 294. Хоча “багато з них залишалися лише на папері”, проте деякі мали по кілька десятків дійсних членів із селян [3, 428]. Наступний етап у розвитку церковнопарафіяльних шкіл почався з появою нового закону (1884). Відтоді ці школи почали зростати числом. Причому селяни очевидно й самі розуміли переваги таких шкіл і навіть нерідко зверталися через мирових посередників із проханням передати місцеві сільські школи у підпорядкування духовенству, з перейменування їх у церковнопарафіяльні. Крім того, траплялися випадки, коли люди навіть погоджувалися збільшити витрати на утримання шкіл, порівняно з тими, що до цього витрачали. Для прикладу, в 2-й дільниці Острозького повіту всі колишні сільські школи на 1885 р. уже перейшли в підпорядкування духовенства з перейменуванням у церковнопарафіяльні, до того ж зі збільшенням сум на їхнє утримання.

Усе ж відсутність у селян достатніх коштів помітно перешкоджало поширенню церковнопарафіяльних шкіл в регіоні, унаслідок чого в багатьох селах, незважаючи на наполягання мирових посередників, селяни

затято відмовлялися від облаштування цих шкіл, зазвичай посилаючись на те, що “вже й так витрачають значні кошти на утримання народних училищ” [1, 96 зв.].

Як уже зазначалося, церковнопарафіяльні школи не завжди існували реально, часом “лише у списках”. Мирові посередники стежили за тим, аби ці школи не перебували в одному приміщенні з адміністративним правлінням. Отак, в одному з сіл Київської губернії волосний старшина з сільським старостою перетворили школу в арештантську, не запитавши про це священика-вчителя. Той, щоправда, готовий був відмовитися, але не міг не виконати волі начальства. Такі випадки не були рідкістю, вони “траплялися повсюдно” [4, 182.].

Розвитку та поширенню церковнопарафіяльних шкіл на Правобережжі у перше пореформене десятиліття перешкоджали волосні писарі, яких дописувач “Вісника Південно-західного та Західного краю” характеризував як “завзятих агітаторів польських”. На його думку, “рідко писар (не поляк) допомагав шкільній справі, а от писарі польського походження частенько формували в громади негативне відношення до розвитку сільської школи” [5, 171-172]. Звичайно, не останню роль у непопулярності освіти в селах відігравало ще й те, що по школах учили не рідною мовою, а чужою, часом не дуже зрозумілою.

Та все ж, мабуть, найбільший вплив на розвиток сільської освіти в межах волості відігравало саме українське селянство з його традиційними поглядами. У 1860-х та й 1870-х рр. ще частенько можна було чути такі міркування щодо перспектив відкриття школи: “От член земської управи радить нашій громаді завести школу і гроші збирати на будівлю хати для неї; а хіба ж багато в нас таких людей, що хтіли б своїх дітей вивчити на писаря або в пани вивести?” [6, 28.]. Тобто суттєвою проблемою у поширенні освіти на селі через волосні інституції було банальне нерозуміння селянами “користі від грамотності”. Такі думки висловлював і “член губернського в селянських справах присутствія та голова Умансько-Звенигородського з’їзду мирових посередників” [1, 27 зв.].

Отож, після реформи 1861 р. фінансування сільських шкіл потрапило в компетенцію волосних правлінь. Але селяни все ж намагалися максимально заощадити на цих витратах. Часом кошти, призначені для місцевих шкіл, використовувалися на більш нагальні, з погляду пріоритетів їхнього господарського укладу, витрати. В 1886 р. священик Голятовський “скаржився на зловживання волосного правління в питанні використання громадських заощаджень, зібраних для утримання сільських шкіл” [7, 47]. Є згадки про випадки, коли у волості не вистачало коштів для внесення податку до казначейства. В такому разі нестачу компенсували з коштів, “виділених на освіту” [7, 55].

Ще одним прикладом ставлення селян до витрат на освіту можна вважати відповідь волосного правління парафіяльному священику с. Паланки Павлу Пашиновському. В цьому письмовому сповіщенні відзначалося, що хоча за минулий 1864 р. від сільської каси залишилося 40 руб., але оскільки “мирськими приговорами” визначено збирання грошей не лише для школи, а й на інші громадські потреби, то “вони були використані на потреби волості” [7, 75]. Зокрема, було встановлено ворота в усіх населених пунктах волості, на що витратили 33 руб. Також на 3 руб. закупили червоної тканини (для столу волосного правління) та настінного годинника, на що витратили 2 руб. Ще 2 руб. було виплачено як винагороду волосному писарю та його помічнику [7, 75 зв.]. Тобто селяни зі своїм практично-прагматичним підходом до витрат не надавали відповідного значення освіті, фактично їм було більш зрозуміле витрачання коштів на якісь матеріальні речі, користь з яких можна було відчутися безпосередньо чи, принаймні, візуально оцінити їхню наявність. Водночас витрати на освіту вважали інвестиціями в щось ефемерне та малозрозуміле.

Звітним приговором Білокриницького волосного правління 1-ї ділянки Кременецького повіту, за 1884 р., було затверджено витрати, які далеко не відповідали реальним. Кошти тоді пішли на навчальні посібники для народного училища (79 руб. 17 коп.), а ще було визнано завищеними витрати на 10,5 куб. сажнів дров на опалення однієї печі, тоді як дві печі для обігріву насправді взагалі не отоплювалися [8, 89].

Прикладом “не надто поважного” ставлення селян до освіти було рішення волосного сходу Рожищинської волості 1-ї ділянки Луцького повіту. Відбулася передача частини городу, відведеного для народного училища Міністерства народної освіти, в оренду під забудову писарю Іванову, попри те, що “на таку оренду не було ні згоди учителя, ні дозволу інспекції начального округу, що наглядала за інтересами народних шкіл” [8, 88 зв.]. Тобто волосні посадовці та й самі селяни, оскільки таке рішення не викликало жодних заперечень з їхньої сторони, не вбачали в ньому нічого аморального та протиправного. А побудова хати для писаря виявилася більшим пріоритетом, ніж потреби народного училища.

Водночас волосні посадовці часом ставали активними пропагандистами й керівниками шкільної справи. Своєрідним зразком доволі успішного впровадження сільської освіти може бути свідчення голови Старокостянтинівсько-Заславського з'їзду мирових посередників Кравцова. Він відзначав, що “завдяки наполегливості мирового посередника Свадовського, сільські школи перебувають в хорошому стані, всі старі й незручні приміщення замінені новими, просторими та сухими, підібрані хороші вчителі, витрати на утримання з громадських коштів проводяться правильно, також хороший показник відвідування училищ та шкіл учнями” [8, 96 зв.].

У 1882 р. на адресу Київського в селянських справах присутствія надійшла подяка від попечителя Київського навчального округу. Він зазначав, що розглядаючи звіт, представлений йому інспектором народних училищ 3-го району Київської губернії про стан училищ Канівського, Черкаського та Чигиринського повітів, звернув увагу на “корисну діяльність старшин Великоприцьківської, Потоцької, Козинської, Пустовойтівської, Корсунської, Богуславської волостей Канівського повіту та Баландинської волостей Чигиринського повіту”. Далі просив губернське присутствіє висловити подяку від його імені згаданим волосним старшинам за “їхню старанність у справі народної освіти” [9, 11-12].

Отже, після утворення системи волосного самоврядування, освіта в селах Правобережжя значною мірою залежала від волосних правлінь. Діти селян навчалися у народних училищах і сільських парафіяльних школах. До кінця ХІХ ст. народні училища так і не було відкрито в усіх волостях, причому ситуація була подібною в усіх трьох правобережних губерніях. Селяни неохоче виділяли кошти на утримання народних училищ. Адже в них мали змогу навчатися лише діти селян, які безпосередньо мешкали в селі, де знаходилося училище. Решті потрібно було діставатися до училища, долаючи значні відстані. Кращою була ситуація з церковнопарафіяльними школами, які існували практично в кожному селі. Проте тут нерідко виникали конфлікти між священиками та волосними адміністраціями. В перші пореформені роки, коли писарями й іншими волосними урядовцями ставали поляки, протистояння посилювалося етнічним та релігійним чинниками. Все ж саме завдяки запровадженню системи волосного правління освітні заклади на селі, на наш погляд, отримали додаткове фінансування від громад, що, звичайно, було прогресивним явищем. Саме волость з її адміністративним апаратом найчастіше “змушувала” селян витратити кошти на освіту, адже більшість мешканців вважала освіту далеко не головним пріоритетом, тому фінансувала її по залишковому принципу.

Джерела та література

1. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 616. – Спр. 196.
2. Олейниченко Н. Народное образование в Волынской губернии / Н. Олейниченко // Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год / Под ред. Н.Н. Леонтьева. – Житомир : Изд-во Волын. губ. стат. комитета, 1899. – С. 55–76.
3. Церковно-приходские попечительства // Киевские епархиальные ведомости. – К., 1882. – № 23. – С. 428–432.
4. К истории церковно-приходских школ в Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – К., 1882. – № 10. – С. 181–182.
5. П. С. (сельский священник). Заметка о недостатке сочувствия к делу народного образования в недуховных сословиях Юго-Западного края / С. П. // Вестник Юго-Западной и Западной России. – К., 1863. – Кн. 3. – Отд. IV. – С. 164–172.

6. Русов О. Видатки 8-ми українських губерній на початкову народну освіту / Олександр Русов // Світло. – 1914. – № 7–8. – С. 27–33.
7. ЦДІАУК. – Ф.445. – Оп. 1. – Спр. 185.
8. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 616. – Спр. 196.
9. ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп. 225. – Спр. 188.

Сергій Цимай

«ЗЕЛЬМАН» ЯК СЮЖЕТ НАРОДНОГО ЖИТТЯ

Сучасна увага до усної народної поетичної творчості українців зумовлена підвищеним інтересом до джерел її традиційної культури, вираженої в одному із жанрів народної творчості, а саме в українських народних драматичних іграх. Ці ігри містять в собі різноманітну і глибинну інформацію про життя, культуру, вірування народу, яка складає чималий інтерес для історії культури, народознавства, фольклористики, етнології.

Відома на Західній Україні народна гра «Зельман» до цього часу привертає увагу дослідників варіативністю трактувань цього твору. Жанрова специфіка «Зельмана» дозволяє розглядати цю весняну обрядову пісню як звичайну дитячу гру, як історичний фрагмент, що «обріс» легендами, та як фрагмент весняного ритуалу, що символізує об'єднання пари. Проблема інтерпретації постаті «Зельмана» та його ролі в житті українства залишається відкритим. З огляду на це дана тема є актуальною.

Фрагментарним дослідженням цієї тематики займалися такі дослідники, як Є. Бартмінський [2], В. Давидюк [4], побіжно представлену тему розглядали О. Воропай [6], С. Щербак [1] та ін.

Українським народним дидактичним іграм притаманна наявність таких ключових персонажів, як: царенко, король, воротар та Зельман. Характерною особливістю для українських народних ігор є діалогічна форма викладу подій, розподіл ролей, створення нетрадиційного дійства і наявність багатой символіки. Сама драматична дія у цих іграх загалом побудована на суперечках, зіткненнях між певними образами, персонажами, групами. Розподіл учасників на дві групи, можливо, відповідає двом колишнім родам, у якому представники одного роду ідуть до іншого сватати собі дівчину. Знаходження дівчини в середині кола, можливість її заховатися, призводить до конфліктної ситуації, хоча це, по суті, традиційне ховання молодої перед родом молодого. Розв'язкою цього конфлікту є плата за прохід, викупом обов'язково повинна бути дівчина [1].

Відомості про цього ігрового персонажа ми можемо віднайти як в західноукраїнських так і в польських джерелах. Найбільшого поширення

та різноманітності у варіантах тексту цієї гаївки віднаходимо в зоні польсько-українського кордону [2].

Гра виконувалася навесні і піднімала властиву для цього календарного періоду шлюбну тему. В місцях її виконання вважалася гаївкою. В тексті гаївки Зельман з усією родиною, до складу якої входять його брат і Зельманова, виїжджає по дівку, в деяких варіантах – по Дану. За дівчину Зельман пропонує різні речі [3].

Зокрема, дослідник Є. Бартмінський наводить хронологічний ланцюжок видозміни «багатств», які Зельман пропонує родині дівчини:

1882 – Кольберг: Зельман пропонує за панну «грунт»: «жидівський», «вірменський», «воловський», «угорський», «польський», «московський», «французький».

1890 – Гнатюк: Зельман обіцяє за панну «грунт»: «холопський», «дияконські», «попівський», «панський».

1902 – Колесса: Зельман пропонує «грунт»: «французький», «турецький», «циганський», «панський» [2].

Важливим моментом для трактування тексту цієї гаївки є те, що громада не погоджується віддавати панну і проганяє всю його родину. Причини такого поводження з заїжджою родиною різні варіанти пісень визначають по-різному: «ми Зельмана не знаємо, йому дани не даємо», «а ми панни не маємо, на такий грунт не даємо», «а ми панну маємо, на той хліб не даємо», «ми кралою маємо, на такий хліб не даємо» (на вівсяний або ячмінний), «ми кралою маємо, на такий грунт не даємо» (на «малайний», «на жидівський грунт»).

Причини цього можна віднайти в етнічному підґрунті. Місцева громада не сприймає Зельмана як гідного нареченого. В цьому сенсі «грунт» Зельмана означає чужерідність цього персонажу українській громаді, найчастіше зустрічається та версія, де він асоціюється з єврейською громадою. Відповідь на питання про те «на який грунт?» віддають дівчину, можна інтерпретувати «яким буде життя цієї дівчини?».

Головний зміст гаївки сумніву не викликає – це етнічно-господарська несумісність Зельмана з населенням, до якого він приїхав по дівку. Склад родини, яка примандрувала з ним, нагадує весільну делегацію. Кінною упряжжю всією родиною, за виїмкою батьків, так само як Зельман, зазвичай їздять під час весілля по молоду. Весільний обряд у цій своїй частині відобразив ті суспільно-громадські умови, коли всі мешканці одного поселення були родичами. Оскільки ж шлюб вимагав дотримання родової екзогамії, одруження відбувалися між селами. Відтоді віз із родиною став неодмінним атрибутом весілля [3].

У 1928 р. Грицак записує ще один варіант цієї пісні, де Зельман пропонує за панну хліб: вівсяний, ячмінний, пшеничний. Головною причиною відмови дати дівчину Зельманові стає вівсяний чи ячмінний

хліб. У межах України такий споживали в гірських місцевостях, де пшениця чи жито не досягають. А там, як відомо, і досі проживають нащадки фракійців, на що вказує топоніміка. У такий спосіб гра міфологізує стосунки між двома сусідніми етнічними гілками, які не сходяться між собою в шлюбах через істотні відмінності в побуті. У 1957 р. Олещук записує версію за якою, Зельман хоче заплатити бусами, фартушком або спідничкою, але отримує дівчину за талери. У 1946-1974 рр. – Зельман представляється почергово як рядовий солдат, капрал, сержант, поручик, полковник, нарешті як генерал – і лише тоді отримує панну [2].

Це ще один факт, який доводить можливість співвіднесення народної гри з початком шлюбного сезону і відображається як обрядова пісня весняно-літнього календарного циклу.

Розглядаючи українські народні ігри, ми знаходимо персонаж Зельмана в великодній забаві «Стодола» [4]. Хлопці сідають один другому на плечі, скільки перший може втримати та йдуть «стодолою» кругом церкви, приспівуючи:

«Їде, їде Зельман
їде, їде його брат
і його дружина,
їде, їде Зельманова
відкривати церкву знову».

Час від часу міняються хлопці, а хто найдовше протримається, той стає переможцем у грі. Тут ми бачимо Зельмана, як уже одруженого чоловіка [5]. Певний період часу побутувала версія, що назва «Зельман», пов'язана з якоюсь історичною особою, яка із ключаря-орендаря, що відмикає церкву, перетворилася на міфічного ключаря, що відмикає весною небо і сонце. Прикладом цього є вірш Богдана-Ігоря Антонича «Зельман»:

Закрутився світ безкрай,
зелень на землі й на небі.
Ой, дівчатам заплітають
у волосся сонця гребінь.
День зелений, день хрещатий,
герці радісних лошат.
В пісні важко передати те,
чим крилиться душа.
Їде Зельман білим возом,
тропарями дзвонить ранок.
О, скажи, весільна лозо,
чому в серці хмільно й п'яно?[6]

Отже, у Зельмана вірили наші предки, ще й як у силу пробудження весняної природи.

Підбиваючи підсумки, варто сказати що відтворення процесу сватання в українських народних драматичних іграх безпосередньо передається за допомогою словесно-хореографічних засобів, які виявляються іноді в загальних обрисах з моментами правдивості, але все ж таки набуваючи художніх якостей. Ігри цього типу перш за все, мають невеличкі тексти із сюжетами народного життя, яким властива напруженість ситуації, динамічність дії, жвавість і дотепність діалогу, натуралістичність описів, реакцій, деталей обстановки, контрастність слів та виразів.

Ця гра фіксує загальну картину мислення, історичний фон та наявність гумору, який виступає як форма жанрового висловлення, що призводить до конфліктної ситуації. Розглядаючи «Зельман», і як народну гру, і як календарно-обрядову пісню, ми можемо віднайти в ній цінний матеріал для дослідження українських традицій.

Джерела та література

1. Щербак С. Українські весняні танково-ігрові пісні (деякі проблеми генезису й семантики). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/herald/issues/archive/articles/799.pdf>
2. Бартминський Е. Весенняя игра «Жельман»: пример паратекста с польско-украинского пограничья. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://folkcentr.ru/wp-content/uploads/2013/12/1-722.pdf>
3. Давидюк В. «Їде, їде Зельман» (до питання генези одного ігрового персонажа). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/18171/04-Davidyuk.pdf?sequence=1>
4. Історія святкування Пасхи.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://abetka.ukrlife.org/velykden3.htm>
5. Андрійчук М. Український фольклор про єврейство.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=2603>
6. Воропай О. Звичаї нашого народу. Весна.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrlegenda.org/zvychai_nashoho_narodu/istorychni_motyvvy.php

Віталій Масненко

«ІСТОРІЯ ХВОРОБИ» В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО ЯК БІОГРАФІЧНИЙ НАРАТИВ. ЧАСТИНА ДРУГА*

У центрі уваги другої частини запропонованої розвідки (перша частина надрукована у збірнику наукових праць «Двадцять четверта березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах:

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом (№Ф67/8-2015) «Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів: компаративний аналіз».

Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 11-27 березня 2013 р. – Черкаси, 2014. – С.12-20») – особливий вияв тілесності В'ячеслава Липинського, який спостерігається у його ставленні до стану свого здоров'я, власне до своєї основної недуги – туберкульозу (сухот легенів).

Хвороба як виправдання

Чинник власної хвороби та тілесних страждань доволі часто артикулювався В. Липинським під час листування з приватними особами й інституціями. Відбувалося це, як правило, у трьох випадках.

Перший – коли він пояснював неможливість вчасної відповіді своїм кореспондентам, або нечіткість власного письма. Так, ще у жовтні 1908 р. у листі до Б. Грінченка Липинський відписує: «Вибачайте, що так погано яюсь пишу, але я кілька днів лежав (якась малярія мене мучила) і сьогодні ще досить погано себе почуваю» [1, 350].

У квітні 1923 р. перепрошує Є. Чикаленка: «Вибачте за почерк і помарки в цій картці, але як би знали, Дорогий Євгене Харламповичу, як мої нерви вже вкрай цим нашим емігрантським життям перемучилися, то розуміли б, чому і картки як слід вже написати не зможу» [2, 587]. У вересні 1925 р. відписує В. Босому: «Цього листа кінчу, бо довше писати не дозволяє мені мені недуга, яка дійшла вже до того стану, що мушу їхати до санаторії» [1, 233].

У грудні 1925 р. у листі до О. Барвінського Липинський вибачався: «Лихий стан мого здоров'я і застаріла недуга легких, з якою не можу собі дати ради, були причиною того, що так пізно дякую Вам за лист і за працю Вашу» [1, 183]. У той же час він перепрошує Я. Окуневського: «Лежачи, пишу такими «каракулями», що Ви їх би не вчитали. Щоб не затрудняти Вас я дозволив собі послати Вам цей лист писаний на машинці» [3, 342].

У жовтні того ж року Липинський повідомляв В. Бачинського: «З моїм писанням це досить тепер складна процедура. Я тепер в лічниці вже од двох тижнів. Пишу лежачи бруліон (чернетку – моє, В.М.), який посилаю п. Ципріяновичу. Він переписує на машинці мої ієрогліфи, а тоді вже посилаю листа» [1, 187]. Лист до Є. Чикаленка від 19 квітня 1926 р. Липинський завершив таким поясненням: «Щоб не мучити Вас моїм почерком, який під впливом недуги стає чим раз нерозбірнішим, листа цього посилаю переписаним на машинці» [2, 611].

У листопаді 1927 р. Липинський вибачається перед Д. Антоновичем «за нечітке і нескладне письмо, писане лежачи» [1, 172]. Лист до І. Гладиловича від 17 березня 1929 р. Липинський завершує вимушеним зізнанням: «Кінчу, бо дуже тяжко писати. Цілу ніч промучився з сердечними атаками. Нехай Бог боронить Вас від тяжкої фізичної недуги; це, мабуть, найстрашніша річ у світі – каліцтво» [1, 306]. У квітні 1929 р. пояснює О. Андрієвському: «З того часу, як ми не бачились, став я справжнім калікою. Оце вже другу зиму мушу лежати. Коли-б не Михайло

Петрович [Савур]-Ципріянович, якому диктую ці рядки, то взагалі не міг-би я вести навіть найкоротшої кореспонденції» [1, 170]. У червні 1930 р. виправдовував тривалу перерву в листуванні з С. Гриневецьким: «Останніми часами мучила мене сильно кровотеча з легенів, яка страшенно обезсилила і навіть до продиктовання листа зробила не здатним» [1, 337].

По друге, важкий стан і хвороба слугували аргументом у випадку відмови від запрошень долучитися до певних акцій, які вимагали поїздки, або пропозицій написати статті до тих чи інших видань.

Так, у січні 1925 р. наш герой відмовився від пропозиції співробітничати в журналі «Молода Україна»: «цієї змоги у мене нема тому, що здоров'я моє чим раз гірше, умови життя на еміграції чим раз тяжчі, а розпочаті праці вимагають закінчення» [1, 312].

У грудні 1925 р. Липинський був змушений відмовитися від написання статті до ювілейного випуску журналу «Богословія», присвяченого ювілею митрополита Андрея Шептицького, обмежившись листом з висловленням пошани до ювіляра: «не маю, нездужаючи тяжко, потрібного для цієї праці здоров'я» [1, 219]. Лист таки був надрукований у вказаному виданні.

Стан здоров'я, слугував для Липинського також поясненням щодо зменшення власної громадської активності. Так, у травні 1928 р. він пише Є. Чикаленку: «Ця страшна весіння непогода зробила з мене на якийсь час повного інваліда... На жаль, через недугу, я тепер активної участі і життю Інституту не беру... (Український науковий інститут у Берліні – В.М.)» [2, 621]. У листі до С. Шелухіна (квітень 1930 р.) Липинський наголошував: «Через недугу я мусів скласти, як Ви це може читали в Зб[ірнику] бюлетеня Гетьманської управи, свою участь в проводі нашої організації і зовсім відійти від політичного життя, поки хоч трохи не повернуться мені сили» [4, 146].

Специфічні тілесні практики: дієта та лікування

Специфічні тілесні практики Липинського виявляються в інформації про лікування, яке він проходив. Впадає у вічі критичне ставлення до різних методик лікування, спроба аналітично розібратися у механізмі їхнього впливу на хворі органи. Проте, з часом, коли захворювання стало невпинно прогресувати, Липинський намагався використати будь-який шанс аби хоча б загальмувати розвиток смертельної недуги. Хоча і тут, він виявляє тверезість мислення, розуміючи, що час втрачено і більшість лікувальних засобів потенційно дієві лише на початкових фазах захворювання. Крім того, мислитель постійно змушений був зважати на вартість лікування й обирати найбільш оптимальний варіант за формулою «ефективність – ціна».

У листі до Є. Чикаленка (квітень 1925 р.) Липинський розповідав: «Лікар конче радить дати впомпувати собі воздух в легкі – це такий якийсь новий спосіб лічення, але я не зважусь на це, бо не люблю «новин», а вдруге, що це надто дорого коштує» [2, 601].

У листі до В. Бачинського (грудень 1925 р.) він згадував: «По півторамісячнім перебуванням моїм в санаторії («Вінервальд» – В.М.), лікарі рішили, що для того, щоб лічення дало хоч які небудь наслідки, мушу лічитися цілу зиму. Перебувати цілу зиму в санаторії було для мене неможливо. Отже я повернувся до Райхенау і тут продовжую лічення, яке полягає головним чином в лежанню на воздусі. Цей спосіб лічення дуже обмежує мій час, призначений на писання» [1, 189].

Є. Чикаленко порадив Липинському застосувати для лікування метод І. Манухина – використання дозованого рентгенівського опромінювання: «...Той.. вилікував своїм методом зо скілька хворих на туберкульоз, в тім числі і М.Горького» [2, 682]. До слова зазначимо, що цей лікар у такий спосіб лікував і Д. Мережковського. Липинський найсердечніше подякував, утім зрештою змушений був відповісти таке: «Що до цього методу, то я зараз же по одержанню листа Вашого звернувся був до берлінського лікаря, але той мені сказав, що цей метод робить дійсно чудеса в початкових стадіях туб[еркульозу], але що для мене це вже запізно» [2, 617].

Також доволі скептично оцінював Липинський лікувальні можливості психотерапії, особливо самонавіювання. Оскільки ці його міркування важливі для розуміння психосоматичного зв'язку та власної репрезентації, наведемо розлогу цитату із листа до О. Назарука, написаного у грудні 1927 р.: «Всі психічні способи лічення тіла прекрасні, коли тіло здорове. Це значить, що вони добрі для людей т.зв. «імаїнатиків» (помисливих – В.М.). Як кому здається що він тяжко хворий, то він може автосуггестієювилічитись. Але коли у Вас над серцем діра в легких така як кулак; з правого боку друга – трохи менше, а до того всі легені в цілості зайняті катаральним процесом, то тут Ви можете повторяти до схочу все, що хочете, але дірки ці од того не заростуть і кожен рух, кожне напруження Вас мучитиме смертельно. Біда моя в тім що я, завдяки своєму залізному організму, не звертав уваги на хворобу, запустив її і коли опинився в гірших обставинах кліматичних і психічних в Берліні, то вона звалила мене з ніг. Але на це нема ради, треба терпіти і надіятись, що хоч калікою, але ще буду працювати колись. Аби хоч трошки сил прибуло!» [3, 307].

У листі до І. Кривецького, написаного майже через рік, у жовтні 1928 р. вже з'являються деякі нові конотації в оцінці психосоматичного зв'язку та можливостей психологічного впливу на власну хворобу: «На жаль туберкульоз належить до тих недуг що автосуггестії не піддаються, бо це робота мікробів. Одначе автосуггестія – признаю Вам – ролю деяку і тут грає. Як би не воля Божа, що мої нерви вічно напружені думками про життєві справи, про нашу будучину, нашу організацію, нашу ідею, я певен, що давно би вже помер» [3, 284]. Отже нервовий подразник тут мав позитивне значення.

Наприкінці 1928 р. Липинський цікавиться у адмірала Я. Окуневського методом лікування туберкульозу за системою Більда, який застосовувала якась А. Лопатинська з Косова: «Про цей метод оповідають чуда і деякі мої знакомі радять мені звернутись до Пані Лопатинської» [3, 350]. Однак і ці засоби були вже безсилі.

У середині 1929 р. Липинський починає застосовувати лікувальну дієту, розраховуючи подолати, або хоча б частково послабити хворобу. Він звертається до юриста К. Близнюка, який мешкав у Берліні, з проханням налагодити постачання препарату «мінеральоген» (mineralogen). Отримавши п'ять пляшок ліків, розпочав терапевтичний курс, який очевидно дався йому дуже важко. У травні Липинський обзивається до Близнюка: «Вибачте, що так довго не писав до Вас. Лічення, яке я розпочав, в початках таке тяжке і денервуюче, що нема змоги полагодити все в свій час» [1, 210]. У червні того ж року хворий вже більш спокійно повідомляв свого адресата: «Лічення провожу точно. Але наслідки воно може дати лише по довшому часі, не менше як кілька місяців» [1, 211]. На початку серпня сподівання Липинського на покращення власного стану помітно зменшилися, утім він ще не втрачає оптимізму: «Воно (здоров'я) майже без змін, хоч своє лічення, як воно й не приємне, терпеливо продовжую, в надії, що може, воно таки допоможе» [1, 212]. Пізніше, наприкінці серпня, у листопаді та у грудні, він ще тричі закупував по п'ять пляшечок «мінеральогену», але позитивних наслідків від лікування так і не отримав. Більше того, як свідчить лист Липинського до Близнюка від 3 листопада 1929 р. «одного разу грудкою цього «Мінеральогену», розпушеного в воді, так попик собі язик, що кілька тижнів був пухир і біла тверда нарость, при чім був сильний біль» [1, 214]. Все це спонукало шукати нових методів лікування, зокрема препаратом «кардіяцоль-дікодід».

Окрім лікування основного захворювання – туберкульозу, Липинський змушений був вдаватися й до оперативного лікування хворих зубів. У листі до Д. Дорошенка у червні 1929 р. він розповідав про майже екстремальну ситуацію з видалення зуба: «Операцію цю робив не дантист, а місцевий лікар, без обезчудлення, до того в примітивних умовах в моїй хаті. А що зуб дуже болів і сидів дуже кріпко, то можете собі уявити, які муки довелося мені пережити і як себе почуваю» [1, 631].

На останок Липинський зупинився на застосуванні безсольової дієти. У листі до Р. Метика (жовтень 1929 р.) він з обережністю тишиться з того, що «цього літа трохи було мені полегшало завдяки дієті – безсольній і ліченню по системі Gerson-Janerbreich, яке від весни дуже совісно перевозжу. Але тепер восени знову трохи гірше» [4, 32].

У лютому 1930 р. Липинський писав С. Гриневецькому: «Тутешні лікарі вже від давна від мене відступили, кажучи, що я повинен бути задоволеним, що взагалі жию. Отже лічуся тепер сам т.зв. безсольною дієтою. Лічення це

дуже неприємне, бо все треба їсти без соли, згідно з рецептом... Маю вражіння, що держусь тільки завдяки цьому ліченню» [1, 335].

В листі до Ф. Гладилевича від 1 березня 1930 р. Липинський радив спробувати цю дієту для лікування сина останнього Івана Гладилевича: «Їй тільки я завдячую те, що досі живу. Вона ще добра тим, що виробляє силу волі, найважніший чинник при ліченню довгих хронічних недуг. Її результати можуть показатися тільки по кількох місяцях» [1, 309].

Влітку 1930 р. за порадою лікаря С. Гриневецького Липинський вносить певні корективи у своє лікування і дієту. Але, вочевидь, далеко не все виявилось придатним для вживання, тому деталі цих новацій він намагався з'ясувати у листі: «Ваших вказівок що до дієти буду придержуватись. Молока тільки пити так багато не можу, бо воно мене сильно роздуває і чим більше його п'ю, тим більше кашляю. З лікарств не зможу брати дигіталісу, бо свого часу я ним був затроївся і від того часу його не переносю. На серце вже від пару літ беру камфору в формі кардіяцолу, сполученого з дікодідом. Думаю, що це лікарство не буде колідовати з лікарствами, ласкаво присланими Вами. Натомість не знаю, чи курація аршенікова не буде колідувати з моїм безсольним ліченням, при якому необхідно їсти як найбільше сирових овочів і ярини» [1, 338].

Друзі намагалися допомогти безнадійно хворому – відправляли не тільки методики і рецепти лікування, а і новітні ліки. Зокрема, Липинський дякував Метику за заспокійливе, яке той надіслав, але при цьому констатував: «На жаль воно не дало бажаного ефекту і лікар місцевий не радить мені його далі брати, а продовжувати вже випробуваний і діючий заспокоююче «Dicodid» [3, 298].

В останні дні життя, аби вгамувати біль, Липинському робили уколи камфорного розчину. За день до смерті він сповідався, причастився, отримав останнє елепомазання. За словами М. Савур-Ципріяновича «В.Липинський був дуже задоволений і казав, що тепер він цілком спокійний» [5, 235].

Поради «досвідченого» хворого

Цікаво, що Липинський, спираючись на власний досвід і медичну практику, намагався давати поради іншим хворим.

Так, дізнавшись про хворобу С. Єфремова він наполягає на тому аби той беріг себе і не перепрацьовувався: «Після плевриту *зважайте дуже, щоб не застудитись*, бо, знаю це з власного досвіду, це небезпечна річ, можна дістати т.зв. екзодату, тоб-то плевриту з водою» (виділення – В.Л.) [1, 680].

Зокрема, у лютому 1929 р. він радив І. Гладилевичу: «На здоров'я своє звертайте якнайбільшу увагу. Памятайте, що хвороби легенів в початку вилічити *дуже легко*, потім *вже неможливо* (виділення – В.Л.). Попробуйте пити що дня в протязі довшого часу (пів року) Elmizen д-ра Войновського з Варшави. Я чув, що в початках недуги він є знаменитий. Попробуйте конче, теоретичні основи цього лікування дуже переконливі» [1, 304].

Отже, самопрезентація В'ячеславом Липинським перебігу власної хвороби, дієти та лікування дозволяють реконструювати його життєвий сценарій, відтворити важливі деталі автобіографічного опису. Водночас, проведений аналіз слугує реальною підставою для пояснення особливості його науковою творчості, зокрема в останні роки життя. Багато що прояснює й стосовно політичної позиції нашого героя, його ставлення до соратників і супротивників у боротьбі за українську державність.

Джерела та література

1. Листування В.Липинського / ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська. – К.: Смолоскип, 2003. – Т.1. – 960 с. («Архів»).
2. В'ячеслав Липинський та його доба: Книга третя / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: «Темпора», 2013. – 796 с.
3. В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К.: «Темпора», 2010. – 624 с.
4. Липинський В. З епістолярної спадщини: : Листи до Д.Дорошенка, І.Кревецького, Р.Метика, О.Назарука, С.Шелухіна / Упоряд. Т. Осташко, Ю.Терещенко. – К., 1996. – 200 с.
5. Савур-Ципріянович М. Останні дні Вячеслава Липинського / М. Савур-Ципріянович // В'ячеслав Липинський та його доба: Наукове видання. – К.; Житомир, 2008. – С.234-235.

Анатолій Запорожець

О. В. КРИВОШЕЇН І СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА

Олександр Васильович Кривошеїн – відомий державний діяч Російської імперії, який відіграв значну роль у політичному житті держави початку ХХ ст. Брав активну участь в підготовці і втіленні в життя столипінської аграрної реформи. Сучасники називали його третім за величиною імперським державним діячем після С. Ю. Вітте і П. А. Столипіна.

О. В. Кривошеїн народився 19 липня 1857 р. в незаможній офіцерській сім'ї у Варшаві. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Службу почав у Міністерстві юстиції, з 1887 р. служив у Земському відділі Міністерства внутрішніх справ. З 1896 р. помічник начальника, а з грудня 1904 р. – начальник переселенського управління МВС. У 1905 р. призначений помічником голови управління землеустрою і землекористування, а 1906 р. став членом Державної ради. З жовтня 1906 р. був помічником міністра фінансів, завідував Державним дворянським позиковим і Селянським поземельним банком. У 1908 р. отримав посаду голови управління землеустрою і землекористування.

Після революції 1917 р. виступив одним з організаторів антибільшовицького Правого центру в Москві, а в 1918 р. – антибільшовицького “Ради державного об’єднання Росії” в Києві. У 1920 р. очолював у Криму уряд генерала П.Н. Врангеля. Помер 28 жовтня 1921 р. в Берліні [1, 1].

Унікальна роль, яку відіграв О. Кривошеїн в аграрній історії початку ХХ ст., зумовлює потребу у аналізі його роботи над розробкою та реалізацією столипінської аграрної реформи. Автор запропонованої публікації ставить за мету дослідити роботу О.В. Кривошеїна над вирішенням аграрного питання та з’ясувати його вплив на аграрні перетворення в Російській імперії початку ХХ ст.

Столипінська аграрна реформа не була результатом роботи лише П. А. Столипіна. Протягом 1902-1905 років над розробкою нового аграрного законодавства працювала ціла плеяда державних діячів і вчених: В. І. Гурко, С. Ю. Вітте, І. Л. Горемикін, О. В. Кривошеїн, П. П. Мігулін, Н. Н. Кутлер і А. А. Кауфман.

Погляди О. Кривошеїна на сутність аграрного питання в Російській імперії формувалися наприкінці ХІХ ст., під час його відряджень до Сибіру у статусі помічника начальника переселенського управління Міністерства внутрішніх справ. Відвідуючи азійську частину імперії, майбутній реформатор пильну увагу приділяв формі землекористування, яка б найбільш відповідала умовам селянського господарювання окраїн імперії. О. Кривошеїн виокремив той факт, що переселенці, які звикли до періодичних переділів землі на батьківщині, ті ж порядки заводили й на нових місцях свого проживання, іноді претендуючи навіть на землі тих переселенців, які оселилися раніше і вже користувалися землею. На його думку, общинні традиції, притаманні селянству Європейської Росії, неприйнятні для селянства Сибіру. Оскільки в регіоні має розвиватися інтенсивне, а не екстенсивне сільське господарство. Поширення общинних традицій лише сковуватиме економічну ініціативу селян, призведе до тих проблем, що є у європейській частині імперії. Цього не можна було допустити, тому Кривошеїн наполягав на тому, що ситуацію в регіоні потрібно законодавчо врегулювати на загальнодержавному рівні [2, 51].

Викладене вище дозволяє стверджувати, що общину, як форму господарювання, О. Кривошеїн сприймав як деструктивне соціально-економічне явище, як гальмуючий фактор розвитку індивідуальної селянської господарської активності. Тому й виступав за всебічну підтримку з боку державних органів економічних ініціатив господарників. Питання ліквідації общини, як форми господарювання було поставлено часом.

У 1905 р. Олександр Кривошеїн як заступник головноуправляючого Головного управління землеробства та землевпорядкування Миколи Кутлера висловився проти відчуження поміщицьких земель на користь

селян, та відкрито виступив проти проекту свого начальника, що безумовно виділило його на фоні загальної маси політичних бюрократів [1, 1].

Незабаром Кутлер, втративши підтримку Вітте, був відправлений у відставку, а Кривошеїн за протекцією Миколи II призначений “тимчасово виконуючим обов’язки головноуправляючого”. Очоливши Комісію для розгляду найближчих заходів щодо покращення земельного побуту селян, Кривошеїн почав розробку власного проекту, який передбачав в першу чергу реалізацію тих заходів, які можна було б втілити згідно чинного законодавства.

У 1906 р., з призначенням на пост прем’єр-міністра П. А. Столипіна, робота над земельною реформою зосереджується в міжвідомчій комісії при Міністерстві внутрішніх справ під головуванням Володимира Гурко. Реформа почалася з царського указу 9 листопада 1906 р., який дозволяв селянам вихід із громади. Метою реформи було створення класу селян-господарників, котрі б стали опорою царського режиму і нового земельного ладу.

Втілення в життя царського указу 9 листопада 1906 р. безпосередньо пов’язане з О. В. Кривошеїним. Протягом семи з половиною років, з 21 травня 1908 року до 26 жовтня 1915 р., він був основним реалізатором реформи на посаді головноуправляючого Головного управління землеробства та землевпорядкування, а до того на чолі Селянського банку [3, 56].

31 січня та 7 і 10 лютого 1906 р., над проектом аграрних перетворень працювала Особлива комісія Головного управління землеробства та землевпорядкування на чолі з О. Кривошеїним. Перед Особливою комісією стояло завдання розробити комплекс заходів у аграрному законодавстві для недопущення спалаху суспільних протестів.

Уникнути селянських бунтів члени Особливої комісії рекомендували шляхом видання урядового документу, в якому було б дано роз’яснення змісту державних аграрних заходів селянам, що будуть впроваджені для покращення селянського землеволодіння. До того ж владі було рекомендовано налагоджувати діалог між селянами та великими землевласниками, для спільної роботи над упорядкуванням поземельних відносин, так щоб були враховані інтереси всіх верств.

Також, рекомендувалося посилити операції Селянського банку з продажу угідь великих землевласників селянам. На допомогу банку у проведенні таких операцій створювалися повітові та губернські землевпорядні комісії. Розширення повноважень Селянського банку у частині його права надавати селянам позики під заставу їхньої надільної землі, що полегшило б її закріплення у селянську відрубно-хутірську приватну земельну власність, Особлива комісія вважала за доцільне затвердити шляхом обговорення та прийняття цієї законодавчої ініціативи Державною Думою [6, 31].

Напрацювання Особливої комісії пізніше були частково затверджені Радою Міністрів протягом лютого 1906 р. А 25 лютого 1906 р. імператор затвердив рішення Ради Міністрів про реорганізацію Селянського банку. 26 лютого Міністр фінансів отримав вказівку від С. Вітте розробити і представити на розсуд Державної Думи відповідний законопроект. Згідно проекту, землевпорядні комісії створювалися в губерніях, де були філії Селянського банку та за клопотання губернатора. До складу комісій входили представники від великих землевласників, селян та чиновників. Підпорядковувалися землевпорядні комісії безпосередньо Головному управлінню землеробства та землевпорядкування. Створення комісій затверджувалося згідно указу імператора від 4 березня 1906 р. [7, 69]. 10 березня 1906 р. імператор підписав інструкцію про переселення селян за пільговими залізничними тарифами, а найбільш передбачалося видання банківських позик

Новий етап у реалізації аграрної реформи розпочався у 1908 р., з призначенням О. Кривошеїна головноуправляючим Головного управління землеробства та землевпорядкування, коли він отримав, майже необмежені повноваження. В основу своєї програми Кривошеїн поклав принцип: “Засновувати переселення на ідеї міцного заселення Сибіру, а не на розрідженні населення Європейської Росії”. Так він був сформульований пізніше в спільному зі Столипіним доповіді (записці) на ім'я царя про поїздку в Сибір і Поволжжя [1, 1].

Також, під час виступу 10 листопада 1908 р. перед депутатами Державної Думи, Олександр Васильович звернув увагу на ще один пріоритетний напрямок для розвитку – підвищення ефективності дрібних селянських господарств, оскільки вважав, що саме за ними майбутнє країни [4, 5].

Таким чином ідея розвитку індивідуального селянського господарства, про яку реформатор говорив ще наприкінці XIX ст., стала найбільш пріоритетною у роботі О. Кривошеїна.

Великого значення землевпорядкуванню, як невід'ємній частині аграрної реформи надавав і Микола II. У 1910 р. він писав Столипіну: “Прочное землеустройство крестьян внутри России и такое же устройство переселенцев в Сибири – вот два краеугольных вопроса над которыми правительство должно неустанно работать” [5, 199].

Одним з найавантюристичніших і водночас найвідоміших рішень Кривошеїна та Столипіна була поїздка до Сибіру в серпні – вересні 1910 р., під час якої їм вдалося детально ознайомитися з проведенням реформи на околицях. Завдяки цій поїздки були внесені необхідні зміни в реалізацію переселенської політики.

4 березня 1911 р. переселення було оголошено вільним, нерегламентованим в будь-які райони за вибором самих переселенців, після обов'язкового огляду ділянки ходоком.

Ті, хто цим нехтував, йшли на свій страх і ризик, але і їх не залишали без допомоги, відводячи землю в другу чергу. Кривошеїн підкреслював необхідність свободи “живого і чисто народного переселенського справи”. Про значення вільної колонізації можна судити на прикладі Єнісейської губернії: з 776 селищ, утворених до 1914 року, урядове переселення дало тільки 102, а 624 були утворені шляхом вільної колонізації [8, 7].

В задум Столипіна і Кривошеїна входило зрівняння сибірських селян у правах з селянами європейської Росії. Вони прагнули і сибіряків зробити власниками своїх наділів, що, на їхню думку, надалі повинно було привести до інтенсифікації землеробства. З цією метою в 1912-1913 роках в Державну думу був внесений ряд законопроектів: про продаж переселенцям ділянок в найбільш зручних місцевостях Сибіру; про порядок використання земель, непридатних для дрібного селянського господарства, але можуть бути використаними для скотарства або лісової промисловості; про надання права переселення на державні землі особам усіх станів на загальних з сільськими мешканцями підставах [8, 8-9].

Однак вони так і не були розглянуті, хоча підготовчі роботи по їх впровадженню відомством були вже розпочаті. Тому Кривошеїн, як головний ідеолог Столипінської аграрної реформи, діяв в обхід існуючого законодавства.

Усвідомлюючи важливість розвитку агрономічної галузі для зростання землеробства, Кривошеїн вжив заходів щодо створення постійних агрономічних нарад. Створювалися нові дослідні поля, злучні пункти, насінницькі установи, пункти прокату сільськогосподарських машин, що надавали значну допомогу селянам.

Для заселення Далекого Сходу був організований спеціальний комітет під головуванням Столипіна і Кривошеїна. Було заборонено “жовту”, тобто китайська працю. Для раціонального використання азійських територій відряджалися наукові експедиції, які до 1915 р. обстежили майже всі території, що підлягали заселенню. Було організовано лікарську допомогу переселенцям. Прокладалися дороги – до 1914 р. їх мережа досягла 12 000 верст. Брав участь Кривошеїн і в розробці проектів будівництва залізниць [1, 1].

П. Столипін усвідомлюючи всю важливість вирішення аграрного питання в імперії, поспішав завершити перетворення і запобігти революції, але зустрів нерозуміння і жорсткий опір з боку і правих, і лівих. Після вбивства Столипіна реформуванням країни продовжив займатися О. Кривошеїн.

Новий економічний курс, взятий в 1914 р. урядом з ініціативи Кривошеїна, відкривав цікаві перспективи розвитку країни. Але початок Першої світової війни, пізніше відставка Кривошеїна у 1915 р. по суті зупинили реформу і штовхнули Російську імперію на революційний шлях розв'язання аграрного питання, незважаючи на те, що реформа проходила успішно.

Таким чином, на прикладі О. Кривошеїна ми бачимо, що представники імперської влади чітко розуміли, що суспільно-політичні потрясіння початку ХХ ст. в Російській імперії та невирішеність аграрного питання тісно пов'язані між собою. Вони були одностайні у тому, що реформування аграрного законодавства, створення міцного прошарку селян-господарників, не допустять повалення імперського режиму, і дадуть новий поштовх у розвитку країни. Реформатори усвідомлювали, що передача землі у приватну власність селян підвищить ефективність господарювання, і сприятиме трансформації багатомільйонних селянських мас у надійне підґрунтя для імперського режиму. Кривошеїн розумів, що розвиток аграрного сектору господарювання, неодмінно сприятиме якісному підвищенню загальної культури селянства, покращенню їх соціально-економічного та правового становища. Значне місце у його заходах займало намагання налагодити діалог між владою, великими землевласниками із селянами, оскільки тільки спільна праця довкола однієї мети дала б необхідний результат.

Джерела та література

1. Воронов И. Александр Кривошеин и Столыпинская аграрная реформа / И. Воронов // Красноярский рабочий. – 2006. – 24 ноября. [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www.krasrab.com/archive/2006/11/24/10/view_article
2. Кривошеин А. В. Отчет о командировке в Сибирь помощника начальника переселенческого управления Министерства Внутренних дел Кривошеина. – Б.г., Б.м. – 53 с.
3. Кривошеин К. А. Судьба российского реформатора / К. Кривошеин. – М.: Изд-во Московский рабочий, 1993. – 264 с.
4. Кривошеин А.В. Речь Главноуправляющего Землеустройством и Земледелием А.В. Кривошеина о Высочайшем Указе 9 ноября 1906 г. – СПб., 1908. – 20 с.
5. Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа / В. Тюкавкин. – М.: Памятники исторической мысли, 2001. – 304 с.
6. Священко З.В. Концепція аграрних перетворень в російській імперії на початку ХХ ст. в поглядах О.Кривошеїна / З.В. Священко // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. – 2013 – № 1 (260), – Ч. I, – С. 27-33.
7. Сидельников, С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1980. – 289 с.
8. Воронов И. “Министр Азиатской России” // “Звезда”. – 2006. – №12 [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2006/12/vo10.html>
9. Кофод А. Русское землеустройство. – С.-П. – 1914. –180 с.
10. Шулейкин И. Д. История земельных отношений. Вып. II: Столыпинская реформа и землеустройство. – М.: Сельколхозгиз. – 1931. – 48 с.

Юлія Ігнатенко

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ “ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ”

Сучасний світ живе за дуже складної суспільно-політичної, ідеологічної та економічної ситуації. Потужний вплив на розвиток української державності мають закорінені страхи, набуті у трагічному минулому, спричинені певною “виснаженістю історії” народу, який постійно відчуває впливи, що спливають із менталітету.

Впливи про які йде мова – це військова, політична та культурна агресія, спрямовані свого часу на “групи тиску”, які змінювали своє обличчя з плином часу, але були спільні в одній меті – боротьбі за власні, державні чи навіть національні інтереси, боротьбі з пануючими верствами. Придушення владою цієї боротьби в історіографії отримало назву “терор”.

Терор – це насилля заради ствердження інтересів пануючих верств, це – нав’язування їхньої волі, цінностей і тому історично він виступає як легітимне насильство. Терор завжди відзначався:

- а) системністю і періодичністю застосування;
- б) підвищеною жорстокістю і безумовністю виконання;
- в) спрямованістю на визначене коло людей, до яких застосовувалося насилля;
- г) специфічним станом суб’єкта насильницьких дій (особливістю ідеологічної, політичної та психологічної мотивації) [1, 17].

Метою тотального терору є перетворення вільних, мислячих особистостей на ізольоване, атомізоване масове суспільство шляхом залякування та створення атмосфери жаху. Історично терор здійснювався суспільно-легітимними особами, які очолювали чи брали участь у діяльності військових підрозділів або ж спеціальних організацій [1, 17].

Однак, місцями терор набував дещо інших форм, що не відповідають цьому визначенню. Для цього в сучасній історіографії виникає потреба у введенні терміну “політичний терор”.

Політичний терор у політичному значенні – політичне залякування, як особливий спосіб домогтися своїх політичних цілей [1, 3].

Основною ж ознакою політичного терору є його спрямованість на політичних опонентів. Тут відбувається відхід від встановлених норм тієї чи іншої групи тиску. Особа є ворогом, незалежно до якого класу, раси, національності вони належать. Навіть якщо вона є невід’ємною складовою системи, але в якийсь момент проявить “інакомислення” і становитиме загрозу певній політиці, то буде негайно піддана політичному тиску, переслідуванню – політичному терору, який може використовуватись не лише правлячою верхівкою, а й опозиційними, невеликими “групами тиску”.

Основними формами терору з боку недержавних структур є замахы і вбивства державних, партійних і громадських діячів, викрадення літаків і кораблів, захоплення заручників, організація вибухів, підпалів, провокування збройних безпорядків тощо. Тероризм на відміну від терору – це насилля і залякування, яке використовується слабшим суб'єктом конфлікту щодо сильнішого з метою змусити його діяти відповідально до волі терористів або врахувати їхні вимоги [2, 709]. Це – протестна і нелегітимна форма насильницьких дій.

М. Головатий зазначає, що політичний терор – це опозиційна діяльність екстремістських організацій або окремих осіб із метою систематичного або одиничного використання насильства (або його загрози) з метою залякування будь-кого (уряду, партії, населення, групи тощо). Основу тероризму становить конфлікт, а терор є “найкоротшим”, найжорстокішим шляхом до його розв'язання. Суб'єктами політичного терору є окрема особа, група, організація, держава. Усталеної класифікації політичного терору немає. Основні ознаки політичного терору: насильство (в т.ч. масове); системність актів насильства (сталінські табори, розстріли, голодомори тощо); цілеспрямованість. Центральним елементом політичного терору є терористичний акт: захоплення заручників, викрадення, поранення або і вбивство політичних, громадських, державних діячів, захоплення зброї, техніки, приміщень, звільнення засуджених чи тих, хто знаходяться під слідством, погрози, шантаж і т. ін. Політичний терор може здійснюватися стосовно окремої людини, групи людей (національної, расової, етнічної, національної), держави тощо. Засобами боротьби з політичним терором є: оперативно-розшукові, розвідувальні, інформаційні, соціально-економічні, психологічні, фізичні та ін. [3, 655-656].

Однак, політичний терор може відбуватися й у відносно мирний час. По суті, це – вчинення тиску або репресій з боку влади щодо осіб або групи осіб, які, з погляду цієї влади, становлять для неї небезпеку. Тобто – переслідування таких осіб відбувається не стільки з причин їхньої незаконної діяльності, скільки з політичних мотивів – усунення опонентів (ідеологічно, технічно, фізично і т.д.). До прикладу, так усували цілі інтелігентські і релігійні групи в Російській імперії: кирило-мефодіївських братчиків, хлопоманів, громадівців, греко-католиків, старообрядців тощо. Для цього у влади існував цілий арсенал законних важелів задля стеження, переслідування, арешту, засудження та покарання неугодних.

Тож, на нашу думку, під “політичним терором” варто розуміти передовсім незаконний (з погляду прав людини і громадянина) тиск урядових або ж опозиційних сил на людину (або групу осіб), – тиск, який здійснюється з метою пригнічення її політичної волі (прагнення впливати на владні рішення) та спрямований на усунення її від громадської активності.

Джерела та література

1. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. Відповід. ред. В.А. Смолій. – К.: Наук, думка, 2002. – 952 с.
2. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К., 2005. – 792 с.
3. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

Олександр Десятніков

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СКЛАД РОБІТНИКІВ РАДГОСПІВ У ПЕРІОД НЕПУ

Одним із важливих питань дослідження трудових ресурсів України в період нової економічної політики (НЕП) є визначення складу робітників радгоспів за соціально-економічним критерієм.

Аналіз показав, що, згідно статистичних матеріалів за 1926 р., 54% працюючих у радгоспах не мали у власності земельної ділянки. Отже, більше половини робітників були вихідцями з найбіднішої групи селянства, змушеної працювати в наймах. Яскравіше підтверджує цей факт те, що серед постійних робітників радгоспів 69,1% були без земельної власності. Серед сезонних робітників їх налічувалося 53,9% й серед поденних робітників – 39,6%.

Статистичні матеріали засвідчують, що вже у 1927 р. чисельність безземельних робітників у радгоспах зменшилася до 45,1%, проте за рахунок збільшення кількості робітників із землею, але без засіву (7,2%). Водночас серед постійних робітників радгоспів кількість безземельних зменшилася на досить невеликий відсоток – до 62,9% (із землею, але без засіву – збільшилася до 6,9%). Отже, можемо впевнено визнати, що основними кадрами радгоспів були вихідці з сільської бідноти [1, 49; 2, 85].

Порівнюючи соціальний склад робітників радгоспів та наймитів у одноособових селянських господарствах, можемо констатувати, що у першій групі спостерігалася більша частка безземельних та безхудібних елементів. Тобто у радгоспах працювали матеріально гірше забезпечені верстви селянства і робота за наймом була для них основним заняттям. Це підтверджується, зокрема, високим відсотком незаможників серед постійних робітників радгоспів. Бо й справді, за слабкості чи відсутності власного господарства, робота за наймом у радгоспі давала незаможникам сталий заробіток протягом тривалого терміну. Відсоток безземельних робітників знижувався у групі сезонних і був найменшим серед поденних. Тобто із зростанням міцності господарства селянина, падала його участь у роботі за наймом у радгоспі.

Певну роль тут відіграла вимога Народного комісаріату праці надавати роботу в першу чергу наймитам та біднішим верствам селянства [3, 29] та обмеження працівників радгоспів у веденні власного господарства.

Однак можемо констатувати й поступове поліпшення матеріального стану і робітників радгоспів, і наймитів у одноособових селянських господарствах.

Щодо становища робітників радгоспів у сім'ї, то найбільшу групу становили основні годувальники сім'ї. Робітники-члени сім'ї складали другу по чисельності групу і найменше серед радгоспників було "одинаків". Причому з роками частка групи основних годувальників сім'ї зростала за рахунок зменшення частки двох інших груп [1, 48; 4, 240].

Статистичні матеріали дозволяють простежити закономірність, яка полягала в тому, що найбільший відсоток основних годувальників сімей був саме серед постійних робітників і найменший – серед поденних. Із цього можна зробити висновок про економічну слабкість їхніх господарств, а разом із тим і незаможність родин, якщо їхній голова заробляв засоби для утримання сім'ї у постійній роботі за наймом, а не з власного господарства. Отже, цим підтверджується висновок про те, що основну масу робітників радгоспів становили незаможні верстви селянства.

Серед робітників членів сімей, навпаки, найменше було постійних і найбільше поденних. Тобто, для цієї групи робота за наймом у радгоспах була допоміжним заробітком до основного бюджету сім'ї.

Невеликий відсоток "одинаків" у радгоспах можна пояснити відірваністю цієї групи від постійного місця проживання, можливістю знайти ліпші умови праці на селі чи відійти на заробітки у місто.

Джерела та література

1. Слюсар Д. Наймана праця в сільському господарстві України / Д. Слюсар // Вісник статистики України. – 1929. – №II (IV).
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2623, оп. 1, спр. 3846.
3. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р-2113, оп. 1, спр. 3.
4. Україна. Статистичний щорічник на 1928 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928.

Ірина Спека

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ БОРОТЬБИ З ДИТЯЧОЮ БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ ТА БЕЗДОГЛЯДНІСТЮ ПОВОЄННОЇ ДОБИ (1943-1953)

Сьогоденні реалії українського суспільства, на жаль, знову пов'язані зі страхітливими воєнними подіями. Саме через це, вже можна констатувати, що з'явилося чергове покоління дітей війни, яке змушене рости під свист

ракет та розриви бойових снарядів. За даними ЮНІСЕФ, 1 мільйон 700 тисяч дітей постраждали внаслідок війни на Сході України – через втрату рідних, брак належного харчування, медичного забезпечення та житла [1]. Ці цифри яскраво демонструють необхідність оптимізації державної політики у сфері захисту дитинства як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях. На нашу думку, для ефективного вирішення таких аномальних соціальних явищ потрібно звернутися до попереднього історичного досвіду. В окресленому руслі досвід боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю повоєнної доби (1943 – 1954 рр.) є доволі показовим.

Після війни в Українській РСР кількість безпритульних та бездоглядних дітей набрала безпрецедентних масштабів. Вулиці міст, базари, вокзали буквально були заповнені голодних та обірваними дітьми, які не мали батьків та місця постійного проживання. Про масштаби дитячої безпритульності та бездоглядності яскраво свідчить наступна регіональна статистика. Так, у Дніпропетровській області до березня 1944 р. на облік було взято 3187 дітей-сиріт віком від 2 до 15 р. [2, 9]. У Полтавській області від 1 квітня до 20 грудня 1944 р. було підібрано на вулиці 1676 дітей (з них безпритульних 1537 і бездоглядних – 139). Вже 1 вересня 1945 р. в Україні на обліку знаходилося вже 162 тис. сиріт і 1166 тис. напівсиріт [3, 131].

Причини таких явищ були доволі різними: масове сирітство через втрату батьків на фронті, у період окупації, від хвороб та голоду. Не зайве також нагадати, що чимало неповнолітніх громадян втрачали батьків і внаслідок застосування вкрай жорстокого і нелогічного сталінського наказу № 270 (16 серпня 1941 р.) про знищення червоноармійців і командирів Червоної армії, які за різних обставин потрапляли в полон.

Також деякі з батьків після війни просто ні мали не фізичної, ні матеріальної можливості забезпечувати своїх дітей навіть елементарними речами. Відомі випадки коли діти просто губилися у період бойових дій та на вокзалах. Статус бездоглядних чи безпритульних мали й діти «остарбайтерів» та евакуйованих, проте він носив, як правило, тимчасовий характер. Батьківського піклування на певний час були позбавлені й ті неповнолітні, батьки яких перебували на фронті, в партизанських загонах тощо [2, 10].

Усвідомлюючи негативні наслідки для країни від великої кількості безпритульних та бездоглядних дітей, керівництво СРСР та УРСР намагалося оптимізувати державну політику у сфері охорони дитинства. По мірі визволення українських земель від фашистських загарбників активно застосовувалися заходи по їх подоланню.

В першу чергу, організовувалися рейди, які були покликані виявляти таких дітей. У цих рейдах брали участь здебільшого вчителі, працівники правоохоронних органів, комсомольці. Учасники відправлялися у людні місця для виявлення сиріт.

Для стабілізації ситуації державою було прийнято низку постанов РНК СРСР, а зокрема «Про влаштуванні дітей, що залишилися без батьків» від 23 листопада 1942 р., «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і хуліганством» від 15 червня 1943 р.

Вказані постанови регламентували заходи щодо вирішення проблеми безпритульності. На органи НКВС також покладалися обов'язки із відкриття дитячих колоній для утримання в них неповнолітніх злочинців (у віці від 11 до 16 років), адже саме в цей період зростає дитяча злочинність. До кінця 1943 р. число підлітків у цих колоніях досягло 50 тис. осіб [3, 58]. Діти-сироти наймолодшого віку поверталися родичам, якщо такі знаходилися, направлялися у будинки дитини чи пологові будинки. Старші діти-сироти направлялися в дитбудинки, на патронат, під опіку чи піклування, усиновлення, навчання або, якщо вони досягли 15-річного віку – працевлаштовувалися.

У влаштуванні життя дітей-сиріт діяльну участь взяли ради депутатів трудящих, громадської організації, підприємства і колгоспи, військові частини, окремі громадяни. Створювалися громадські фонди допомоги дітям-сиротам тощо.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 8 вересня 1943 р. вдосконалювався порядок усиновлення, згідно з яким збільшувалась державна допомога вагітним жінкам, багатодітним та самотніми матерям, встановлювалося почесне звання «Мати-героїня», засновувалися орден «Материнська слава» та медаль «Медаль материнства». Водночас скасовувалося право матері звертатися до суду з позовом про встановлення батьківства [5].

Також важливе значення у вирішенні вказаних проблем мали постанови «Про організацію допомоги дітям, батьки яких загинули у боях з німецько-фашистськими окупантами, замордовані або розстріляні фашистськими загарбниками під час окупації районів УРСР»; РНК СРСР від 30 липня 1944 р. та «Про заходи боротьби з бездоглядністю і безпритульністю дітей в Українській РСР», які давали змогу покращити становище дітей, які залишилися без батьківської опіки [5].

Не менш вагомим кроком у подоланні дитячої безпритульності та бездоглядності було створення розгалуженої система спеціальних дитячих установ. Зокрема, виділено такі установи: дитячі кімнати міліції (ДКМ), дитприймальники-розподільники (ДПР), будинки дитини, дитбудинки звичайного і спеціального типу, дитбудинки при промислових підприємствах, колгоспні дитбудинки, лікувальні та санаторні дитбудинки, дитячі трудові колонії (ДТК), дитячі трудово-виховні колонії (ДТВК). Зазвичай вони працювали в умовах матеріально-фінансового дефіциту та не завжди були забезпечені навіть речами першої необхідності, але навіть в умовах повоєнної розрухи вони виконували свою соціальну роль [2, 20].

Підсумовуючи можна сказати, що керівництво СРСР та УРСР розуміючи потребу ще під час війни, а особливо після неї у подоланні таких соціальних явищ як дитяча безпритульність та бездоглядність, які набрали небаченого масштабу, швидко вжило відповідних заходів. Починаючи з 1942 р. створені постійно діючі комісії для боротьби із дитячою безпритульністю та бездоглядністю на всій території Радянського Союзу, також вжиті заходи для чіткого обліку дітей, котрі залишилися без батьківської опіки. Політика керівництва партії у сфері допомоги дітям із особливим соціальним статусом відзначалася активною нормативною та виконавчо-організаторською діяльністю. Була створена розгалужена система спеціальних дитячих установ різних типів, якими опікувалася держава. Всі вжиті заходи дали можливість значно зменшити кількість дітей які перебували на вулиці вже на початку 1950-х років.

Джерела та література

1. Діти Донбасу і війна: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainian.voanews.com/content/donbas-children/2679201.html>.
2. Голиш Л. Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР 1943 – 1950 рр. : автореф. дис.... канд. іст. наук. / Л. Г. Голиш. – Черкаси, 2007. – 25 с.
3. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-4085. Виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих. – Оп. 3. – Спр. 26. Постанови виконкому Полтавської обласної ради депутатів трудящих. Початок – 15 грудня 1944 р., кінець – 29 грудня 1944 р. – 231 арк.
4. Коваль М. В. Україна у Другій світовій війні 1939-1945: спроби сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. – К. : Либідь, 1994. – 58 с.
5. Маловічко І. В. Подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в 1935-1945 роках 20 століття на території України / І. В. Маловічко: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://molodyvcheny.in.ua/ua/conf/law/archive/6/>.

Тетяна Булах

СПРОБИ ПОДОЛАННЯ ВСЕОХОПЛЮЮЧОЇ СТАЛІНСЬКОЇ СИСТЕМИ ТОТАЛІТАРИЗМУ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1953-1954)

Сьогодні питання покращення становища українського села, як і загалом всього аграрного сектору займають чільне місце у процесі оновлення та реформування національної економіки. Тому набуває актуальності звернення до дослідження схожих за своїм історичним змістом періодів “розкріпачень” життя (повних, часткових, або, принаймні, їх спроб) людини праці. У цьому плані період “відлиги” є доволі показовим у відповідній сфері складної трансформації різноманітних сторін життя українського селянства.

Перебуваючи протягом більше ніж чверть століття під тоталітарним контролем, радянське суспільство, а заодно й українська спільнота з інтересом та ентузіазмом сприйняли початок хрущовської реформації. Потрібно зазначити що, М. Хрущов, отримавши посаду першого секретаря, розумів, що, не вносячи змін в теперішню систему, він не зможе втримати владу в своїх руках. Для підвищення власного авторитету і сили треба було відрізнити і чітко відокремити минуле та сучасну йому реальність. Перед новим радянським керівництвом постала проблема масового культу вже мертвого “вождя всіх народів”, тому тільки кардинальні зміни могли допомогти Хрущову не стати тінню “великого” Сталіна. З-поміж іншого, він розумів що потрібно заручитися підтримкою “близької йому” України, яка на той час у своїй більшості залишалася аграрною країною [1, 34].

Таким чином зі зміною у 1953 р. найвищого партійно-державного керівництва СРСР розпочалася нова, подекуди доволі динамічна, хоч і неоднозначна сторінка і в історії українського села, про результати якої дослідники сперечаються і до цього часу. Адже попередній період перебування Й. Сталіна на посаді Генсека відзначився для українського села найтрагічними сторінками його історії. Його жорстка тоталітарна політика була направленою на контролювання кожної верстви суспільства. До українського селянства у вождя було особливе ставлення, яке характеризувалася всеохоплюючим контролем, страхом, кривавими масовими репресіями, насадженою колективізацією та голодомором 1932–1933 років. На нашу думку, це пояснюється тим, що тогочасне партійне керівництво довгий час вбачало саме в українському селі носія етнічних традицій, що було не допустимо для побудови нового комуністичного суспільства. Звільнити село від поміщицької «куркульської кабали», означало, на думку влади, знищити будь-які прояви націоналізму. Керівництво Радянського Союзу таким чином вирішило викорінити саму міцну його частину що й, що з часом призвело до катастрофічно тяжкого стану села.

Сільське господарство на початку 50-х переживало кризові моменти. І саме політика сталінського керівництва стала головною причиною аграрної кризи, яка базувалася на адміністративному позаекономічному примусі, на ігноруванні основних економічних законів і цілеспрямованому постійному викачуванні матеріальних ресурсів із сільського господарства. Фінансово-економічний стан більшості колгоспів був не задовільним і продовжував погіршуватися. Через це ефективність колективних господарств залишалися дуже низькою. На початку 50-х років за основними показниками сільське господарство країни не досягло навіть рівня 1913 р. [2, 23].

Довгий час село знаходилося і безправному становищі, існувала тільки натуральна форма оплати за трудовдень, що не давало можливості родинам задовольняти свої мінімальні потреби. Люди були позбавлені

права залишати село. Адже саме воно було одним із важливих джерел наповнення коштів для відбудови промисловості. Надії селян на відміну або хоча б пом'якшення колгоспного державного кріпосництва не виправдалися. Два рази у післявоєнні роки (в 1948 та 1952 рр.) підвищувався сільгосподаток, який населенню було вкрай тяжко заплатити [3, 368].

Нове партійне керівництво добре розуміло що не можна залишити село у такому стані, адже це могла привести як до економічної так і політичної кризи, вперше вістря реформ головним чином було направлене саме на зміцнення аграрного сектору, зокрема і в Українській РСР, адже Хрущов і сам був добре знайомим з його проблемами.

Так Вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС започаткував вагомий етап у розвитку сільського господарства. На ньому Хрущов гостро піддав критиці сталінську аграрну політику, проаналізував причини такого тяжкого становища на селі, які, на його думку крилися у слабкій матеріально-технічній базі села, відсутності стимулювання колгоспників, скрутному соціальному становищі. На цьому пленумі були вироблені основні положення вирішення нагальних проблем, які відобразила прийнята постанова «Про заходи подальшого розвитку сільського господарства СРСР», яка передбачалося зменшення сільгосподатку в 2,5 рази, списання недоїмок по сільському податку попередніх років, збільшення розмірів присадибних ділянок колгоспників, підвищення заготівельних цін на продукцію, розширення можливостей для розвитку колгоспного ринку, підвищення оплати праці колгоспників, розширено побутово-культурне будівництво на селі [4, 47].

Також важливе значення для зміцнення економічного становища господарств мало рішення про звільнення у другому півріччі 1953 р. від м'ясопоставок і не залучати до них у 1954 р. господарства колгоспників, які не мали худоби в особистій власності. З господарств колгоспників була списана вся заборгованість минулих років щодо обов'язкових поставок продуктів тваринництва. До того ж селяни Були звільнені від обов'язкових поставок державі зерна, починаючи з урожаю 1954 р. А з 1 січня 1958 р. поставки державі всіх сільськогосподарських продуктів господарствами колгоспників повністю скасовувались [5, 60].

Слід підкреслити вагомий процес децентралізації змінив вже усталену систему відносин держави та республік надавши останнім більше можливостей для власного розвитку. Хрущовська децентралізації була втілена і по відношенню між державою та колгоспами. Найбільш вираження такої тенденції отримали в постанові ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 9 березня 1955 р. «Про зміну практики планування сільського господарства». У ній прямо зазначалося, що попередній порядок планування, за яким колгоспам доводилися до відома плани сімби, що

суворо визначали і в яких розмірах потрібно сіяти, які види тварин і в які кількості потрібно утримувати. У новій постанові зазначалося, що для того щоб забезпечити державу сільськогосподарської продукції, зовсім було не потрібно із центру доводити колгоспам і радгоспам плани сіви по всіх культурах, планувати всі види худоби і кількість поголів'я, не даючи колгоспам і радгоспам для виявлення ініціативи в більш правильному і раціональному веденні господарства» [3, 416].

Як ми бачимо Вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС вперше торкався таких нагальних проблем для українського села і остав відправної точкою у подальшому його розвитку. Саме він зумів змусити переглянути партійне керівництво пройдений шлях колгоспів та радгоспів за довгі роки і визнати його неефективність. У подальшому були зроблені нові рішучі кроки у контексті поліпшення життя українських селян, але нажалі, ці покращення не змогли протриматися довго (у 1958 р. вже почалося часткове їх призупинення, а у 1964 р. і майже повністю згорнулися).

Джерела та література

1. Мовою таємних документів: Микита Хрущов і післявоєнні народи України // Українське слово – 1994 – 6 жовтня. – С. 31 – 37.
2. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття. / І.М. Романюк – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.
3. Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах / Від. ред В.А. Смолій– К. : Наукова думка, 2006. – 652 с.
4. КПРС в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 6. – М., 1971. – 271 с.
5. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1953–1961 гг.). – Т. 4. – М., 1968. – 60 с.

Наталя Бережна

ВІРМЕНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ГРОМАДА ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ 1990–2000-х рр.: ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Не вдаючись до поглибленого аналізу історіографії проблеми соціальної комунікації населення України 1990–2000-х рр., представників окремо взятих соціальних верств, етносів, релігійних громад, варто зазначити, що в цілому вона є малодослідженою. Досвід вітчизняних істориків, які в цей період зберігали вірність советським традиціям історіописання, мізерний насамперед стосовно очікуваної уваги до актуальних антропологічних інтерпретацій. У методологічно оновлених українських та, беручи ширше, європейських студіях, під впливом постмодерної пізнавальної парадигми, ця проблема набагато частіше почала привертати увагу дослідників саме в людино-

центричному аспекті. Наприкінці вересня 2010 р., у виступі на IV Міжнародній науковій конференції членів МДГ “Історія–ментальність–ідентичність”, польський історик Барбара Кубіс вкотре наголосила на перспективах наукового пізнання саме “складніших та добріших” людських (громадських) контактів і взаємин, “а не традиційно міждержавних відносин”, як це було загальноприйнято [1, 518–519].

У пропонованій розвідці простежимо особливості соціальної (внутрішньої) комунікації вірменської національної меншини, передусім її характер та результати.

Загалом внутрішня комунікація вірмен мало чим відрізнялася від місцевих, тобто українських традицій. Представники вірменської діаспори були серед тих, хто своїми помислами й діями творив державну незалежність України на рубежі 1980–1990-х рр., брав участь у подальших націотворчих подіях. Про певний підсумок розвитку громадського спілкування вірменського населення (найперше в столиці та обласних центрах Центральної України) на середину 2010-х рр. свідчать заходи з підготовки до відзначення 100-ї річниці геноциду вірмен у роки Першої світової війни. Їхній аналіз дає змогу скласти більш-менш вичерпне уявлення про рівень консолідації та, так би мовити, організаційної зрілості громад.

Ключовою стала Полтавська конференція, на якій ішлося про підготовку до проведення згаданих заходів. Вона відбулася за участю представників місцевої влади, регіональних громад, Спілки вірменської молоді України, інтелігенції та духовенства. Щодо прийнятих рішень, то основний акцент було зроблено на поширенні інформації як про саму історичну подію, так і про належне пошанування пам’яті безвинних жертв. На відміну від решти регіонів України, аналогічні тематичні заходи відбувалися в усіх обласних центрах [2, 29].

У цілому ж криза совєтської імперської моделі державності, пробудження національної свідомості громадян, вимагали вирішення низки якісно нових завдань. Найперше, це ідейно-організаційне оформлення власне громад. Як зазначатиме відомий вірменознавець О. Божко, цей процес був досить складним: “Хтось бачив товариство як своєрідну закриту акціонерну компанію, іншим воно видавалось клубом за інтересами, а ще іншим – щось на зразок політичної партії” [3, 2]. З огляду на постколоніальний характер суспільства, людина щораз мала обирати “зручнішу” для себе модель поведінки між: безпекою і самореалізацією, спокоєм і розвитком, справедливістю і можливостями, добробутом і багатством, роботою і кар’єрою. Не претендуючи на вичерпну оцінку ситуації, все ж зазначимо, що вірменська молодь схильна була більшою мірою до раціонального мислення, хоча особливістю всієї вірменської національної меншини була видима присутність “демократичного сегменту” і серед представників старших поколінь [4, 75].

Крім того, життя в умовах, коли так чи інакше “почуваєш себе чужим”, спонукало до тісніших взаємин у межах місцевих (регіональних) національних земляцтв. На запитання інтерв’юерів, чи багато у вас друзів серед діаспори, зазвичай представники меншини давали ствердну відповідь. І хоча насправді коло друзів та приятелів у конкретно взятого індивіда могло бути незначним, характерною була сама потреба в спілкуванні, яке, очевидно, виконувало не лише функцію передачі інформації та досвіду, а й задоволення духовних потреб, також функцію безпеки.

Координація думок та дій, яка охоплювала найширший спектр відносин, сприяла забезпеченню трьом основним соціальним ролям: 1) практичній діяльності; 2) формуванню/розвитку внутрішнього світу людей, їхньої свідомості, почуттів, знань; 3) власне комунікації “з собі подібними”, тобто життєдіяльності вірмен, їхніх осередків у суспільстві як такому. Зрозуміло, що в широкому сенсі взаємини у рамках вірменських громад і за їхніми межами було не тільки засобом, а й ціллю.

Особливе місце тут належало неформальному (приятельському) спілкуванню, в якому, на відміну від ділових (політичних, правових, бізнесових) контактів, розкривалася неповторність кожного індивіда, його характер та суто людські якості. Це місце визначалося тим незаперечним фактом, що якраз у формах взаємодії, які не регламентувалися інструкціями, брало участь найширше коло людей. Фактично йдеться про всі прошарки діаспори, незалежно від віку, статі, соціального статусу та ін.

Щодо комунікації в межах всієї діаспори, то найважливішим було те, що якраз у цей період виникли й почали діяти громади. Основну увагу вони приділяли найактуальнішим питанням повсякдення. Так, цілком своєчасною й конкретною виявилася допомога біженцям, які прибували до України, вряди-годи “без копійки в кишені”. Справжніми мотивами цієї допомоги були загальнолюдські почуття та прагнення, що характерно для новітніх демократичних спільнот. У численних спогадах вірмен залишився епізод, коли допомога була надана молодій жінці, яка мала трьох дітей, але при цьому говорила “ворожою азербайджанською мовою” [3, 2]. Очевидно цей факт не репрезентує всієї гами взаємин вірменських громад та біженців, як і відносин серед членів самої нацменшини, – бувало по всякому. Але беззаперечною варто визнати саму консолідацію людей за національною ознакою, що мала за мету надання допомоги стражденним.

Єдність вірменських громад трималася на глибокій внутрішній прихильності, яка раз по раз підсилювалася публічними запевненнями та подяками за доброту, увагу, побажання усіляких життєвих гараздів. Напевне у такий спосіб забезпечувалася не лише традиційна комунікація громадсько-активної частини національної меншини, а й формувалися додаткові гарантії стабільності, підтримки, безпеки, впевненості, що “на чужині” ти ніколи не залишишся наодинці. Вони, безперечно, поширювалися на все

вірменське населення, зокрема й громадсько-пасивну його частину (за яку активістам нерідко було соромно, втім, не настільки, аби вдаватися до якої-небудь публічної критики). Для масових заходів, що їх проводили вірменські активісти, характерними були безвідмовність усім представникам діаспори, навіть тим, що нехтували вшануванням знакових подій національного життя спільноти, також пригостання за рахунок спонсорів стравами національної кухні, цукерками та ін.

Чи можна активність вірменської громадськості (як і активістів решти нацменшин, усього громадянства України) оцінювати однозначно, скажімо лише як конструктивну? Напевне що ні, з огляду на складну природу індивідуальних людських характерів, розмаїття ідентичностей, звичок, у результаті чого традиційно зберігалися розбіжності в поглядах та діях. До того ж у багатьох формах громадського життя вірменські осередки мало чим відрізнялися від місцевого українства, а старше покоління обох спільнот, нагадаємо, позиціонувало себе на советський світоглядний манер.

Але з часом дедалі активніше нагадувала про себе молодь. Характерною ознакою було те, що новообраний голова Співки вірмен України, людина з яскраво вираженими політичними амбіціями Вілен Шатворян належав уже до справді нової генерації, яка представляла українську частину спюрка, її громадський актив.

Щодо підприємництва, то для 2000-х рр. характерною стала тенденція зростання активності бізнесменів у житті вірменських громад. Мова йде про все те ж нове покоління ділових людей, які, втім, нерідко дотримувалися традицій “капіталістичного ремесла”, започаткованих раніше.

Звертаємо увагу на ще один аспект комунікативної активності вірменської діаспори в Центральній Україні. А саме, її помітне посилення на початку 2010-х рр. У цей час почне з’являтися багато нових громадських проєктів. Зокрема, у червні 2012 р. у Києві буде створено Громадську приймальню СБУ і КВГ. Її очолить відомий політик України, генерал-лейтенант Вілен Мартиросян. Розуміючи нагальну потребу в такій структурі для швидкого реагування на болючі питання “найбільш незахищених верств населення”, усе ж треба визнати основний мотив їхньої появи політичним [5, 1–2].

Отже, особливістю комунікативної активності вірменського населення Центральної України була спрямованість на забезпечення інтересів спільноти в постсовєтському суспільстві – від індивідуальних до національних. Це добре усвідомлювала “думаюча” інтелігенція, але часто-густо, інколи відверто й спекулятивно ігнорувала частина політикуму. Становище тутешніх (зокрема й прибулих у цей період) вірмен виявилось тісно пов’язаним з долею українців.

Сам процес виникнення, організаційно-правового оформлення громад означав якісно вищий ступінь консолідації вірмен. Справжніми

мотивами конкретної діяльності були загальнолюдські та національно-патріотичні почуття, особливо затребуваними, коли мова заходила про дітей. Проте велике значення мали й інші громадські потреби, зокрема бажання “культурно налагодити” дозвілля. Є підстави вважати, що безпосередня діяльність вірменських громад базувалася на глибокій морально-етичній прихильності, яка отримала широкий громадський розголос, супроводжувалася публічними запевненнями та подяками. В такий спосіб забезпечувалася традиційна комунікація нацменшини, передусім її громадсько-активної частини, водночас формувалися додаткові гарантії стабільності, підтримки, безпеки та впевненості. Вважаємо, що потужним чинником активізації громадського життя стала/ставала нова генерація вірмен. Як люди свого часу, вірменська юнь поєднала молодечий запал із традиціями свого народу (вужче – родинним вихованням) і перевагами нової модернізаційної хвилі розвитку суспільства, насамперед якісно вищим ступенем освіти, мобільного зв’язку та інформаційних технологій.

Джерела та література

1. Kubis B. Polacy i Ukraińcy – dwa narody podzielone bolesną historią : Polsko-ukraińskie stosunki w okresie II wojny światowej (w świetle wybranych zapisów wspomnieniowych) / Barbara Kubis // Історія – ментальність – ідентичність. – Вип. IV : Історична пам’ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття / За ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. – Л. : ПАІС, 2011. – С. 518–531.
2. В Полтаве установлен и освящен Хачкар к 100-летию Геноцида // Հայկական Հրապարակ. – 2015. – № 67. – С. 29.
3. Божко О. Як засновувалася Київська вірменська громада / Олександр Божко // Арагац. – 2013. – № 1 (січень). – С. 1–3.
4. Пекар В. Сутність революції і завдання нової України / Валерій Пекар // Україна 2015 : завдання нової країни : незалежний культурологічний часопис “І”. – 26-й рік вид. ; гол. ред. Т. Возняк. – Л. : СПД Кичма І.В. – С. 73–78.
5. У Києві відкрилася Громадська приймальня Спільки вірмен України і Київської вірменської громади // Арагац. – 2012. – № 6 (червень). – С. 1–2.

Володимир Швець

**М.О. ДОМОНТОВИЧ І ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНА КОМІСІЯ
З ОПИСУ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1877-1878 рр.**

На зміну повчальній «історії героїв» прийшов інтерес до історії особистості та мікроісторії – того, що наразі називають «малими життєвими світами», де кожна біографія розглядається як вияв неповторного, як призма, через яку переломлюються соціальні мікропроцеси та миттєві тенденції й унікальний життєвий досвід індивіда, його внутрішнє самовідчуття і стиль поведінки (*habitus*), що підштовхують до саме такого, а не інакшого життєвого вибору.

Військовий історик Михайло Олексійович Домонтович належав до чернігівського губернського дворянства. 8 листопада 1881 р. він був призначений позаштатним членом військово-навчального комітету та головою військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877-1878 рр.

Військово-історичні комісії були створені для складання офіційної історії війн. Відповідна комісія для опису російсько-турецької війни 1877-1878 рр. була заснована в 1879 р. при Головному штабі. У складання опису війни на Кавказькому театрі було передано військово-історичному відділу штабу Кавказького військового округу. В 1911 р. комісія закінчила свою роботу і була ліквідована. Всього за 1898 – 1913 рр. були видані «Описание русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове», «Особое прибавление», дипломатичні документи, листування царя з головнокомандуючим і генералом Е.І. Тотлебенем, секретні матеріали з планом війни, повідомлення військових агентів [1, 72-73].

Продуктом наукової діяльності Михайла Олексійовича у військово-історичній комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. стала праця «Обзор русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове», яка побачила світ 1900 р. у Санкт-Петербурзі [2].

Така, на перший погляд, повільна робота комісії (майже 22 роки по завершенні війни надрукована праця) заслуговує на те, щоб виявити об'єктивні тому причини.

Почнемо із того, що майже всі попередні війни були описані через багато років по їх закінченню; що більшість із них складені не за першоджерелами, а вже з готових матеріалів. Вони не мали чітких часових

рамок завершення роботи. В таких умовах справа підготовки історії війн була і серед зарубіжних істориків.

З цією метою, для початку у Пруссії, а потім в Австро-Угорщині при Генеральних Штабах засновуються історичні відділи. Але і там їх справи не відразу були успішними. До слова, опис прусько-данської війни вийшов із друку лише через 22 роки після її закінчення. Історія франко-пруської була складена всього за декілька років [2].

Не беручи до уваги недоліків цієї праці, які вже визнавали навіть самі пруські дослідники, не варто забувати, що швидкому і успішному закінченню цієї ґрунтовної праці багато чого сприяло. Відомо, що працями з опису війни 1870 р. керував фельдмаршал граф Мольтке, що в його розпорядженні знаходилися всі засоби Історичного відділу із відповідною кількістю ним же вибраних офіцерів Генерального штабу, що матеріали для їх праць, відразу після закінчення війни, надійшли повністю і в ідеальному вигляді, і, нарешті, що їхні заняття проходили в окремому і зручному приміщенні [2]. Тобто всі необхідні умови для активної і продуктивної праці були витримані. Всі ці обставини давали пруському Генеральному Штабові можливість швидко взятися за справу і вести її спільно за планом, складеним графом Мольтке, який взяв на себе відповідальність за його виконання в заздалегідь визначеному напрямку.

«За інших умов та іншій обстановці відбувалась робота Військово-Історичної Комісії нашого Головного Штабу», – повідомляє М. О. Домонтович у передмові до монографії. «Як і всі тимчасові установи, ця Комісія не користувалась самостійністю і не могла відразу розпочати доручену їй роботу, не лише тому, що вона у нас була новою, а головним чином через те, що для її роботи не було необхідних матеріалів. Вони зберігалися у місцевих архівах; досить проблематично і протягом тривалого часу передавалися до Комісії. Їх якість була такою, що членам комісії доводилося упорядковувати справи. У процесі цієї роботи значний масив інформації було втрачено. Окремі документи розшукувалися протягом десятків років і часто-густо знаходилися випадково», – продовжує автор [2].

Всю цю доволі копітку архівну роботу Комісії вдалося завершити умовно лише в 1890 р., і то не повністю, зважаючи на те, що деяким військовим частинам було дозволено залишити у себе справи до закінчення їх полкових історій.

Тим не менш, не зважаючи на ці затримки, а також на плинність працівників і відсутність зручного приміщення для їх спільної роботи, складання систематичного опису подій війни на Балканському півострові не зупинялося. Ще у 1896 р. воно було настільки завершене, що тоді ж прийшов дозвіл друкувати його за затвердженим планом.

Однак виконати його не судилося, у зв'язку із тим, що в 1898 р. надійшло нове розпорядження, за яким Комісія мала змінити систему

видання своїх праць і значно розширити їх зміст. Між іншим, їй доручалося, не обмежуючись витягами із документів і поміщення їх, як це передбачалося, в особливих додатках до тексту опису кожного розділу, видати їх якомога більше в окремих випусках «Збірника матеріалів». Потім, складений текст опису військових дій доповнити деталями, що стосуються продовольчої частини військ, їх військових відмінностей, особистої звитяги. «В даний час працівники Комісії, кількість яких збільшено удвічі, займаються виконанням вказаних їй додаткових робіт, які, ймовірно, найближчим часом будуть завершені і видані для загального користування», – акцентує Михайло Олексійович [2].

Початок зроблено. Так, у минулому і цьому році надруковано вже 20 видань «Збірника матеріалів». Крім того, в цьому році за особливим розпорядженням надруковано: «Короткий огляд відносин Росії до Туреччини за останні два століття», «Нарис політичних подій в кінці війни 1877 і 1878 рр.» і цей «Огляд» військових дій у Європейській Туреччині.

Таким чином, голові Комісії вдалося зробити все належне, щоб в її працях досягти можливої повноти і, не зважаючи на близькість описуваних подій, зберегти «максимальну правдивість», як на те неодноразово вказував один із учасників війни – імператор Олександр III.

Такими були основні причини повільної роботи тимчасової Комісії, які ніяким чином не могли сприяти швидкому завершенню роботи.

На завершення М.О. Домонтович висловлював побажання, щоб при Головному Штабі в майбутньому був організований постійний Історичний відділ, як для обробки загальних матеріалів минулих війн в цілому, так і для російських походів на Туреччину зокрема [2]. Відомо, що матеріали про ці походи не були зібрані свого часу і що це повинно було стати однією із найголовніших перешкод на шляху їх наукового дослідження у російській військовій літературі.

Таким чином, не зважаючи на об'єктивні причини, котрі перешкоджали оперативній підготовці «Обзору русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове», М.О. Домонтович робив усе від нього залежне для якомога швидшого завершення проекту. Враховуючи досвід опису та аналізу попередніх воєн, вважаємо, що військово-історична комісія з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. реалізувала потужніший пласт роботи, ніж подібна комісія в Пруссії, очолювана графом Мольтке.

Джерела та література

1. Морозов В. Участь Чернігівської губернії в редакційно-видавничій діяльності пореформеного періоду / В. Морозов // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2012. – № 3-4. – С. 71-75.
2. Домонтович М.А. Обзор русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. / М.А. Домонтович. – СПб., 1900.

Юрій Михайлюк

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗНАТІ ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ З ПОГЛЯДУ О. Я. ЄФИМЕНКО*

Серед істориків другої половини XIX – початку XX ст. особливе місце належить Олександрі Яківні Єфименко (1848–1918) – видатній дослідниці історії України з різнобічними творчими інтересами, першій в Російській імперії жінці, яка здобула ступінь доктора історії.

Постать талановитого і глибоко ерудованого вченого О. Я. Єфименко завжди перебувала в полі зору дослідників [1–9]. Та попри це сучасний стан історіографії засвідчує, що її творча спадщина містить у собі чималий спектр наукової проблематики з дослідницькою перспективою. Приміром, нині практично відсутні напрацювання в напрямку трактування нею соціальної історії ВКЛ, передусім проблеми генези та еволюції військово-службового стану. У цьому контексті важливим вбачається з'ясувати погляди О. Я. Єфименко на структурування шляхетського середовища українських земель литовського періоду історії.

Не зважаючи на різноплановість наукових вподобань О. Я. Єфименко в царині передусім української історії, вона чимало уваги приділяла аналізу соціальних аспектів. Показовою у цьому контексті є репрезентація нею в узагальнених і спеціальних працях, зокрема, литовської доби. Передусім заслуговує на інтерес її «Історія українського народу», підготовлена згідно прийнятої українськими істориками програми написання науково-популярної історії Південної Русі. Найбільший розділ першого тому цього видання дослідниця присвятила комплексному викладу української історії XIV – XVI ст., де чимало уваги сконцентрувала на соціальних аспектах, зокрема, й розвитку «вищого класу» [10]. Ця ж проблематика відображена й у цілому ряді підготовлених нею наукових праць, опублікованих як окремо, так і в комплексній збірці «Південна Русь. Нариси, дослідження, замітки. Том I» [11–16]. Цікавою і навіть захоплюючою видається в окремих працях її манера популярного викладу матеріалу, в якій аспекти розвитку соціальних груп показані в життєвій динаміці.

Насамперед, О. Я. Єфименко досить чітко окреслила своє бачення природи зв'язку суспільних процесів на Русі та в ВКЛ. Вона зауважила, що, на перший погляд, кардинальними видаються відмінності в суспільному розвитку обох держав загалом та в соціальних процесах і

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом (№Ф67/8-2015) «Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів: компаративний аналіз».

явищах зокрема. Утім, як стверджує дослідниця, поглиблений аналіз дозволяє виявити приховані зв'язки й переконливо резюмувати: «ми маємо справу не з двома різними суспільствами, а з двома фазами розвитку одного й того ж суспільного організму» [10, 105].

Важливо відмітити, що розгляд соціальних процесів на теренах ВКЛ авторка здійснювала саме через призму аргументації вищевказаної концепції. Зокрема, в контексті тлумачення диференціації населення вона переконано заявила, що суттєве збільшення переліку соціальних груп в литовську добу (порівняно з добою Русі) є «більшою мірою різноманіття назв, аніж форм і понять» [1, 109]. Відтак вона наголошувала на розмежуванні суспільства ВКЛ на два «шари», або «класи», характерні й для попереднього історичного етапу: привілейований, «вищий» («дружинний чи служилий») та непривілейований, тобто «нижній» («народ, прив'язаний до землі своєю працею чи промислом»). Появу ж нових назв соціальних груп обумовлювала внутрішніми перетвореннями в межах вказаних вище соціальних пластів [10, 110].

Природу ієрархічних взаємин між литовським правителем та привілейованим станом О. Я. Єфименко окреслила в вигляді кількох концептуальних тенденцій. Їхня суть полягає в наступному. Договірні відносини між вказаними суб'єктами, традиційні для попереднього часу, у литовську добу невдовзі втратили свою чинність, затримавшись хіба що на певний час у відношенні удільних та службових князів. Як наслідок, стверджувала авторка, «члени вищого стану стають такими ж підданими, хоч і привілейованими, свого господаря, як і інші непривілейовані» [10, 110]. Вважаємо це твердження надто категоричним і необ'єктивним передусім з огляду на інші реалії, які історик випустила з уваги. Йдеться про постійну протидію феодальної аристократії централізаторським устремлінням великих князів литовських, отримання знаттю «привілеїв», що гарантували як особисту, так і майнову свободу й недоторканість, наділяли численними правами і вольностями тощо. Силою дії подібних грамот була обмежена самодержавна суть правителя, що виявлялося передусім у поділі ним влади з панами-радою, а з кінця XV ст. – ще й литовсько-руським сеймом. І цей перелік можна продовжити. Тож ситуація не була такою однозначною, як це намагалася подати дослідниця.

Натомість не викликає заперечень інша представлена характерність суспільних відносин: як і раніше, привілейований стан спільно з великим князем литовським розділяли ношу державного управління та захисту держави від зовнішніх загроз. Водночас О. Я. Єфименко цілком справедливо наголосила на появі в цьому контексті нової формули взаємин, яка полягала в установленні безпосереднього зв'язку військової служби із землеволодінням. Головною її умовою вона вважала, що «певній

одиниці землеволодіння відповідає певна одиниця по відбуванню військової служби» [10, 111]. Однак, дослідниця і тут випустила з поля зору один важливий момент. Поряд із представленою нею формулою «військова служба – за землю», в державі практикувалося і її дзеркальне відображення «земля – за службу». Тобто, за певні досягнення й успіхи, до того ж не лише на військовій, а й державній службі, знать також отримувала земельні «вислуги». Тож підхід авторки в цьому питанні виявляється однобоким.

Зрештою, після такої реконструкції характерних рис розвитку суспільства, О. Я. Єфименко цілком правомірно позиціонувала «вищий клас» як «природного посередника між державою і народними масами». Розтлумачувала це тим, що отримуючи від великого князя литовського землеволодіння («службу»), представник привілейованого стану, окрім особистої служби на повному власному забезпеченні, мав зі свого пожалування проставити до війська відповідну кількість озброєних людей. Натомість за свою службу він мав право користуватися доходами з пожалуваних володінь та залежного населення [10, 111].

Розглядаючи питання диференціації привілейованого населення, О. Я. Єфименко в його межах виокремлювала князів, панів, земян, бояр, рицарство, шляхту, дворян і слуг. До категорії князів відносила нащадків Володимира Великого та Гедиміна, яких підрозділяла на удільних князів (володіли певним уділом «з руки» великого князя литовського) та князів-вотчинників (власників одвічних вотчин). Останніх дослідниця з самого початку кваліфікувала як «службових» князів, а удільні князі набули такого ж статусу в міру ліквідації удільної системи [10, 106, 110].

В контексті регіонального зрізу локалізації князів на українських землях вона категорично стверджувала, що на Поділлі таких не було взагалі [10, 154]. Те ж саме заявила й про Київщину, вказавши на виключення щодо кількох зубожілих княжих родів [15, 9]. Водночас, цілком об'єктивно вказала на різко контрастуючу з вказаними регіонами ситуацію в межах Волині. Цей край, за її словами, «кишів князями», що було типовою його особливістю [15, 6].

Усвідомлюючи надзвичайну значимість князів, дослідниця називала їх «суспільною силою» цього регіону. Адже вони, окрім вотчинних володінь, володіли «виключним і безперечним» правом адміністративного розпорядження великокнязівськими землями в краї. Також О. Я. Єфименко вказувала на велику суспільно-політичну вагу волинських князів на загальнодержавному рівні. Відтак, цілком припускала, що навіть «Люблінська унія не відбулась би, чи, по крайній мірі, не здійснилася так легко, якби волинським князям не було під присягою пообіцяна королем свободу від «екзекуції прав», котра могла потягти за собою відбирання

державою розданих маєтностей». Першість у місцевому княжому середовищі вона цілком справедливо віддавала родові Острозьких, за ним ставила Збараських, Сангушків, Чарторийських, Корецьких, Вишневецьких. Вказувала й про незліченні, за її визначенням, княжі роди «меншого значення», походження яких виводила від різного роду удільних князів. Утім для дослідниці за таємничою завісою залишилися питання, чому саме Волинь стала місцем найчисельнішого скупчення аристократії, що вона успадкувала зі своїх попередніх політичних прав і земельних володінь [10, 151].

Поняття «пани» О. Я. Єфименко трактувала як спеціальний термін для іменування представників вищого стану, які мали право участі у великокнязівській раді. Панів разом з князями кваліфікувала як не чисельний, порівняно з рештою населення, «правлячий клас, сильну аристократію». Визначальними рисами, які виокремлювали ці дві соціальні групи від решти військово-службової людності, вона вбачала спадкову привілейованість, спадкові права і обов'язки управління народними масами, зрештою, соціальну замкненість. Відтак, аристократію історик вважала справжнім власне станом. Решту ж населення трактувала як соціальні явища, які вільно переходили одне в інше [15, 328]. Утім конкретної генези і природи панів як соціальної категорії авторка так і не розтлумачила.

Так само побіжно дослідниця обмовилася й про шляхту й рицарство. Під цими поняттями нею розумілася сукупність всіх соціальних груп вищого класу, які об'єдналися в єдиний стан на засадах польського права [10, 110].

Бояр і земян О. Я. Єфименко позиціонувала як нижчу категорію військово-службового стану, яка «лежала в фундаменті привілейованого класу і зв'язувала цей клас з класом нижчим». Їх походження вона виводила з населення, яке володіло землею не на основі великокнязівських пожалувань, а на підставі «одвічної вотчинної власності». Тобто, населення «вільних територій» (поза межами системи наділених литовським правителем «держань») висувало зі свого середовища для відбування військової служби найбільш спроможних і забезпечених представників. Натомість земельні володіння останніх звільнялися від «тяглових зобов'язань» [10, 112, 152; 15, 10]. Тож генезис бояр і земян дослідниця безпідставно виводила від селян і «людей служебних» [14, 108].

О. Я. Єфименко абсолютно ототожнювала ці групи службового люду, вважаючи поняття «бояри» і «земяни» виключно синонімічними назвами одного соціального явища. Різницю між ними вбачала лише в географічному сенсі, мовляв, на Волині цей військово-службовий прошарок частіше іменувався земянами, а на Київщині, зокрема на Поліссі – боярами [15, 10].

Також дослідниця акцентувала увагу на різниці становища боярства і земянства в регіональному аспекті. Зокрема вказувала, що на Волині військово-службова людність утискувалася князями й не мала перспективи розвитку, оскільки їй були перекриті шляхи до «вислуг», а особисті володіння зменшувались. Водночас та частина боярства, яка опинилася у межах володінь місцевих князів, перетворювалася в «панцирних» і «путних» бояр, а згодом розчинялася у масі підданого населення [10, 152].

Натомість на землях київського Полісся авторка відзначала розлоге розселення сотень боярських родин у вигляді «сітки боярських гнізд» навколо місцевих замків. Вона вважає, що відстояти себе, статус, самотність і володіння їм удалося за рахунок збереження свого права виконувати військову службу на користь держави. Визначальними в цьому стали, на її думку, тривала в часі корпоративна єдність, однастайність і непоступливість посяганням місцевих урядовців, котрі систематично намагалися нав'язати боярам виконання «тяглої служби» [10, 153; 15, 10].

Ситуацію на теренах східного Поділля О. Я. Єфименко кваліфікувала як «повне царство простолюдина». Зазначила, що великий князь литовський хоч і стимулював тут земельними пожалуваннями волинських земян, але ті, за окремими виключеннями, не поспішали осідати в небезпечному через сусідство зі степом краї [15, 13]. Що ж до військово-службової верстви Південної Київщини дослідниця взагалі не дала жодного коментаря.

Так само поза її полем зору залишилося й тлумачення поняття соціального статусу дворян. Натомість, приділила певну увагу категорії «слуг», або «людей служебних». У їх особі О. Я. Єфименко вбачала вихідців із смердів часів Русі й кваліфікувала їх поряд з селянами тяглими і данниками як «третю важливу категорію землеробського класу». Тому, на перший погляд, видається дивним факт зарахування перед цим їх дослідницею до привілейованого стану. Насправді ж вона позиціонувала цю соціальну групу як таку, що стояла на межі привілейованого і непривілейованого станів і мала досить хитке становище. Мовляв, за певних сприятливих обставин слуги поповнювали земянський і боярський прошарки, за несприятливих – розчинялися серед простолюду. Їхні функціональні обов'язки вона цілком слушно кваліфікувала як «земську службу», яка передусім полягала у виконанні службових доручень, зокрема, доставки листів, замкової та польової сторожі. Так само виправдано авторка вказала, що особливо чисельною була ця категорія в порубіжних пристепових регіонах ВКЛ [10, 115].

Встановлення остаточної і безповоротної межі між вищим і нижчим станами дослідниця пов'язувала із утвердженням в литовсько-руському суспільстві польського шляхетського права [10, 112]. Це відбулося в

процесі відповідних змін у правовому становищі литовсько-руської знаті, які відбувалися наприкінці XIV – XVI ст.

Отже, О. Я. Єфименко виводила генезис привілейованого стану українських теренів литовської доби з часів Русі. Військово-службову знать вона сприймала як флагмана суспільних процесів. Утім в аналізі окремих, але важливих складових еволюції «вищого класу» (приміром, формування соціально-правового статусу знаті, її диференціація тощо) дослідниця не вдавалася до глибинного наукового аналізу та ґрунтовного осмислення причинно-наслідкових зв'язків.

Джерела та література

1. Багалей Д.И. Об ученых трудах А.Я. Ефименко / Д.И. Багалей // Записки Харьковского университета. – 1910. – Кн. 2. – С. 1–22.
2. Багалій Д.І. Олександра Яковлевна Єфименкова: Оцінка її наукових праць / Д. І. Багалій // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1919. – Кн. 1. – С. 104–113.
3. Багалій Д.І. Харківська доба діяльності О.Я. Єфименкової / Д.І. Багалій // Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури. Т. 10. – Х.: Держвидав України, 1930. – С. 5–15.
4. Марков П.Г. А.Я. Ефименко – историк Украины / П.Г. Марков. – К.: Издательство КГУ, 1966. – 124с.
5. Смолий В.А. А.Я. Ефименко: Очерк жизни и научного творчества // Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – С.403–426.
6. Галаган В. Олександра Єфименко // Історія України в особах: XIX – XX ст. / І. Войцехівська, В. Абліцов, О. Божко та ін. – К., 1995. – С. 409–415.
7. Ветухов О. Праці О.Я. Єфименкової в галузі етнографії / О. Ветухов // Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури. Т. 10. – Х.: Держвидав України, 1930. – С.33–36.
8. Скакун О.Ф. Харківський період громадської діяльності О.Я. Єфименко / О.Ф. Скакун // ПИН СРСР. – 1966. – Вип. 3. – С.117–124.
9. Пивовар С. Проблема зародження давньоруської державності в історичних працях О.Я. Єфименко / С. Пивовар // Етнічна історія народів Європи. Випуск 7. – К., 2000. – С. 50–53.
10. Ефименко А.Я. История украинского народа. Выпуск первый / А.Я. Ефименко. – Спб.: Типография Акц. Общ. Брокгауз-Эфрон, 1906. – 192 с.
11. Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины / А. Ефименко // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1894–1895. – Т. XLV – XLVII, XLIX.
12. Ефименко А. Дворищное землевладение в Южной Руси / А. Ефименко // Русская Мысль. – 1892. – Кн. 4–5.
13. Ефименко А. Народный суд в Западной Руси / А. Ефименко // Русская Мысль. – 1893. – Кн. 8–9.
14. Ефименко А.Я. Литовско-русские данники и их дани / А. Ефименко // Журнал Министерства народного просвещения. Часть СССХХХХV. – Январь, 1903. – Спб.: Сенатская типография, 1903. – С. 106–120.
15. Ефименко А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. Том I / А. Ефименко. – Спб.: Книгопечатня Шмидт, 1905. – 436 с.
16. Єфименко О.Я. Історія України й її народа / О. Єфименко. – Х., 1919.

ЛЬВІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: КУЛЬТУРА КОНФЛІКТУ*

Схоларна проблематика в сучасній українській історіографії найчастіше зорієнтована на аналіз формальних структур та кількісних показників. Тому доволі рідко в поле зору історіографів потрапляють питання особливостей міжособистісної комунікації представників того чи іншого дослідницького середовища. Подібну тенденцію спостерігаємо й стосовно львівської історичної школи Михайла Грушевського. І якщо подекуди в літературі натрапляємо на спостереження про психологічний клімат школи, то практично не звертається увага на широкий спектр конфліктних ситуацій, які у своєму становленні та функціонуванні зазнавала перша школа українських гуманітаріїв. Тож зазначена проблема вимагає спеціального всебічного аналізу у вертикальній (вчитель/учні) та горизонтальній (середовище учнів) площинах з урахуванням як генези львівської школи, так і різнопланової джерельної бази.

В середовищі дослідників української історіографії певної стереотипності набуло переконання про складний характер М. Грушевського, котрий був чи не єдиною причиною його непростих взаємин із сучасниками, втім і з учнями. Вже після кількох років перебування у Львові у вченого поступово склалася репутація людини непоступливої, котра власну рацію відстоює надзвичайно твердо. Все це наклало певну тінь на його відносини з учнями, адже опоненти М. Грушевського пускали поголовску, що молоді дослідники мусять підкорятися у всьому його "пресії", бо фінансово залежні від учителя. Згаданий стереотип навіть виробив певний стиль поведінки одного з найближчих учнів М. Грушевського Степана Томашівського, що бажаючи показати власну незалежність від учителя, демонстративно опонував йому на людях – робив, за словами львівського професора, "по троху опозицію для опозиції" [11, 59]. Він похвалявся перед учителем, про що той з прикрістю відзначив у щоденнику, "що має репутацію, що ніколи не боїться висловити міні протівну гадку" [11, 59]. С. Томашівський навіть дозволяв собі давати поради вчителю, "аби [...] взагалі не цинив тих, що у всіх притакують, бо залежать вповні від мене" [11, 110]. Звісно, все це не сприяло нормалізації їхніх відносин, та й зрештою робило напруженими взаємини між іншими представниками школи, котрі спостерігали за таким неетичним ставленням до заслуженого працівника.

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом (№Ф67/8-2015) «Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів: компаративний аналіз».

Найчастіше конфлікти між М. Грушевським і його учнями виникали на етичному ґрунті. Надзвичайно вразливий, за його словами, на "рутенську манеру" пліткарства та інсинуацій, учений доволі жорстко реагував на подібні речі. Для прикладу наведемо перший за хронологією його конфлікт з Мироном Кордубою, що виник навколо підготовки молодим істориком рецензії на перший том "Історії України-Руси". М. Грушевський, з подачі головного редактора празького журналу "Věstník Slovanských Starožytosti" Любора Нідерле, запропонував молодому історику підготувати рецензію на першу частину багатотомника. При цьому, редагуючи твори учня, львівський професор знав із власного досвіду про його проблеми з літературною українською мовою. Тож умовою публікації рецензійного тексту поставив обов'язкове його редагування кимось із філологів: "[...] З огляду, що се річ принципіальна і мова в сій міжнародній публікації ["Věstník Slovanských Starožytosti"] мусить бути бездоганна, я просив би Вас Вашу рецензію дати, перед висилкою до редакції, до мовної рецензії – напр. д-ру Возняку, або п. Павлику, або хоч і міні" [1, 65 зв. – 66].

М. Кордуба прийняв згадану умову, хоча, як свідчать подальші події, такий контроль був йому явно не до вподоби, втім висловити своє незадоволення уголос він не наважувався. М. Кордуба просто не надіслав остаточної версії своєї рецензії ані жодному з названих мовознавців, ані самому М. Грушевському, користаючи з його поїздки до Росії. На прохання вчителя прокоментувати свій учинок, серед багатьох пояснень він зазначив: "Остаточно я не думаю, щоб зі мною справа вже так сумно стояла, щоб я не-вспів, коли схочу, старанною мовою написати пару сторінок критики" [5, 47]. Своїм обуренням дріб'язковою опікою М. Грушевського М. Кордуба поділився зі своїм родичем, впливовим галицьким політиком і ідейним опонентом автора "Історії України-Руси" Олександром Барвінським під час одного з приїздів до Львова. Після їхньої бесіди О. Барвінський, маючи гострий конфлікт з львівським професором, пустив поголоску Львовом, що М. Грушевський, боячись серйозної критики його праці, примушував молодого ученого показувати йому текст рецензії.

Коли ці чутки дійшли до самого автора "Історії України-Руси", він природно зажадав пояснень від учня. Емоційний стан М. Грушевського яскраво передає зміст листа: "Що до рецензії на мою книжку, то пересилаючи Вам пропозицію Нідерле, я з огляду на Вашу дуже лиху мову в оглядах був поставив умовою, щоб Ви прислали її до рецензії міні або Франку. Сю ділему поставив я, знаючи рутенську манеру скрізь дошукуватися укривих гадок; як Вам ані я ані Франко не подобалися, моглисьте вказати якусь третю особу, але Ви нічого не сказали против сеї умови. Натомість перед п. Ол. Барвінським представили Ви, що от я під покривкою мовної рецензії хотів дістати рецензію до рук (очевидно –

боячися, аби Ви мене в ній не знищили дуже). [...] Отже Ви, перекрутивши факти, постаралися представити мене в негоднім сьвіті перед чоловіком міні ворожим. Ну, від говоріння п. Барвінського я може й не пропаду, а від Вашої рецензії може й не згину, але факт зістається фактом. Його моральну оцінку зіставляю Вам самим, я ж скажу тільки, що по нім не можу до Вас мати ані симпатії, ані поважання" [1, 80 зв. – 81] (підкреслення М. Грушевського – авт.). Ми зумисне навели таку довгу цитату, щоб показати безкомпромісність і різкість реакції М. Грушевського на етичні прорахунки близьких йому людей.

Будучи заскоченим таким розвитком подій, М. Кордуба, звісно, був змушений виправдовуватися, наголошуючи, що поширена О. Барвінським інформація "є прямо ложна а при тім звучить так комічно..." (підкреслення М. Кордуби – авт.). Разом із тим він відверто зазначив: "Правдою є лише, що я почувся доволі неміло вражений, коли Ви поставили до мене таке бажанє; а се тому, що через се я бачився укваліфікований як чоловік, що не вспе у своїй рідній мові склеїти двох речень правильно" [5, 47]. Вочевидь перебуваючи під сильним враженням від незручності ситуації, що склалася, М. Кордуба вказує на те, що проблеми з мовою властиві й іншим українським дослідникам, втім і самому М. Грушевському. "[...] Коли йде річ про мову, – пише у тому ж листі молодий дослідник, – той Вам можна зробити під тим оглядом заміти, що й Ви уживаєте слів і форм не чисто руских...". Врешті, М. Грушевському виявилось достатньо пояснень М. Кордуби і конфлікт був вичерпаний. Це дозволяє говорити про М. Грушевського як про емоційного, але відхідливого чоловіка. Відзначимо, що звертаючись до взаємин учителя та учнів, ми неодноразово знаходимо підтвердження цьому спостереженню.

Ще одним джерелом напруження між учителем та учнями було невідповідне виконання останніми його доручень. При цьому найбільше прикрих, але заслужених слів доводилося вислуховувати тим учням, котрі у той чи інший час належали до так званої "фамілії" – найближчого кола його співробітників. Про відвертість висловлювання М. Грушевським незадоволеності вчинками своїх учнів показово свідчить уривок з його листа до Івана Джиджори: "Прикро міні дуже, що Ви так легко берете свої зобов'язання і так мало можна спуститися на Ваше слово. В таких молодих літах чоловік повинен старатися заробити собі репутацію солідности й словесности, а Ви робите навпаки! Чого надіятися від "чужих", коли "свої" беруть так легко свої обов'язки! Дуже міні се гірко!" [7, 61]. Цілком у "батьківському" стилі М. Грушевський міг і насварити своїх недбалих учнів. Про один такий випадок він згадує у щоденнику: "[...] Джиджора якийсь як заяць на барабані, я дуже його сварив, що марнує час" [11, 49].

Переконаючись у невиконанні учнями покладених на них обов'язків, М. Грушевський міг і позбавити довіреної раніше справи. Так, після

прийняття Археографічною комісією НТШ планів козацької археографії, цей напрямок зголосився курувати С. Томашівський. Але, як свідчить щоденник М. Грушевського, молодий дослідник не впорався з таким масштабним завданням. "Потім було засід[ання] археограф[ічної] ком[ісії], – писав голова АК НТШ. – [...] Вияснив я справу видання актів Хмельн[ицького], що Том[ашівський] властиво нічого не зробив – делікатно я усунув його монополію, яку хотів він собі застерегти" [13, 24].

Опрацьовуючи розлоге листування М. Грушевського зі своїми учнями, натрапляємо на цікаве свідчення про своєрідну "зраду" вчителя його колишнім учнем. Йдеться про особу Миколи Стадника, котрий розпочавши наукові студії на Львівському університеті під керівництвом М. Грушевського, згодом перевівся до Кракова, відійшовши від попередньої співпраці. Коли ж за певний час він звернувся до колишнього вчителя з проханням про допомогу, той відповів, що не почуває себе зобов'язаним "попирати" колишнього учня. Цікавими при цьому є пояснення М. Стадника: "Під сю хвилю нахожуся в такому настрою, що хочу бути щирим і висказати все по щирості Могому Дорогому Професорови. Без усякої гіпокризії говорю, що мимо всяких зимніших відносин, які настали, коли кинув я Львів, я ціню і поважаю пана Професора – і для того мушу дещо оправдатися. [...] Пишу отсі стрічки, бо я хочу знова вийти – в тісніші зносини праці – під проводом Пана Професора" [12, 2-3].

Втім, справжнім випробуванням для львівської школи стали добре вивчені на сьогодні конфлікти в НТШ, котрі призвели до фактичного розриву М. Грушевського з Товариством і деякими його учнями, насамперед з С. Томашівським, у 1913 р. Оскільки ця проблема всебічно висвітлена в літературі [2; 3; 10], зупинимося лише на тих її аспектах, які цікавлять нас у розрізі обраної теми. Насамперед звернемо увагу на той факт, що причина конфлікту лежала в позанауковій сфері і була пов'язана з гострою критикою львівським професором діячів найвпливовішої тоді в Галичині національно-демократичної партії і її провідників за їх безпринципність і схильність до угодовства з польською владою. Відповіддю на цю критику стала низка анонімних статей авторства С. Томашівського, згодом виданих окремою брошурою, де місцями брутально опонувалося з М. Грушевським. Попри бажання С. Томашівського заховати свою причетність до згаданих статей, сучасники мали достатньо фактів для встановлення авторства. Ця обставина, як і подекуди хамський тон змісту публікацій, дали цілком зворотній очікуваному їх автору результат. Адже навіть опоненти суспільно-політичної практики М. Грушевського, втім і з числа його учнів, відвернулися від ініціатора виступу. Як приклад тогочасних настроїв, наведемо уривок з листа В. Дорошенка до М. Грушевського: "Повірте, що

багатом тут чесним і поступовим людям критика д[обродія] Стрільця із-за плота глибоко відразлива. Й ті, що не годяться з Вами, п'ятнуть тон критики Вашої критики. Та я певен, що всі ці люде ще більше б обурились, коли б довідались, хто то писав. А писав се чоловік, котрий Вам завдячує майже всією кар'єрою. Ваш ученик – др. Степан Томашівський!" [6, 252].

Градус брутальності значно зріс в опублікованій двома роками пізніше анонімній брошурі "Перед Загальними Зборами Наукового Товариства ім. Шевченка", що також готувалася за безпосередньої участі колись найближчого учня. Це видання, остаточно розсваривши М. Грушевського з львівськими колегами, відвернуло від С. Томашівського ще більше опозиційно налаштованих до голови НТШ українських інтелектуалів. Відчуття несмаку від нового твору С. Томашівського добре передає лист Ф. Вовка до В. Гнатюка: "Брошуру про Грушевського читав, і хоч ані кришечки не хочу боронити "нашого славнозвісного", але усе-таки брошура мені не сподобалась, бо занадто вже персональна і без усякої потреби анонімна. Обвинувачувати у анонімних скриптах не можна, се робить зле враження..." [3, 329].

Наслідком згаданих вище конфліктів стало не тільки зречення М. Грушевського з головування у НТШ, але і його фактичний розрив з кількома учнями старшого покоління, що фактично ініціювали брудну кампанію проти вчителя (у першу чергу, це С. Томашівський і І. Кревецький). Також львівський професор на тривалий час дистанціювався від тих учнів, що не стали виразно на його сторону, як це було, наприклад, у випадку з І. Крип'якевичем. Сам же "український Катон", як писав про С. Томашівського В. Липинський, "кинувши [...] обвинувачення, сам потім, коли М. Грушевський вибився на верх у 1917 році, визбирав скрізь оцей свій твір, так, що навіть в бібліотеці НТШ його нема".

Говорячи про конфлікти у львівській школі в координатах "вчитель/учні", варто також згадати про те, що саме з початку ХХ ст. походить міф про експлуатацію М. Грушевським своїх учнів. Наскільки про таку делікатну тему дозволяють говорити наявні джерела, життя їй дав С. Томашівський, переконуючи М. Залізняка в корисливості професійних порад учителя. В щоденнику М. Грушевський з боєм відзначив: "Прикро було довідатися, що Томаш[івський] перед Залізняком відраджував братися до Хмельниччини, до документів, бо я з власн[их] інтересів туди його пхаю. Але Томаш[івський] вийшов скорше і я не міг з ним поговорити" [11, 94].

Цікаво, що попри той факт, що джерелом конфлікту були зазвичай учні М. Грушевського, саме він нерідко виступав ініціатором поладження напруженої ситуації. Прикладом цьому може слугувати вже неодноразово згадуваний і добре висвітлений в історіографії конфлікт з С. Томашівським. Незважаючи на численні прояви прикрого для

М. Грушевського демонстративного "ірредентизму" свого учня, він зробив перший крок до примирення, написавши в "пацифікац[ійнім] настрою записку до Том[ашівського], щоб прийшов як що має час і гумор" [11, 100]. Як свідчить щоденник М. Грушевського, з'ясування відносин тривало чотири (!) години. При цьому надзвичайно цікавими виглядають накопичені С. Томашівським претензії до вчителя. За словами останнього, "Томаш[івський] розводив свої жалі, дивувався тому, що я без всякої причини реальної, тільки через поведінку відчужився від нього (як се я йому пояснив); з свого боку дарував огірчення тим, що я відсунув його від Записок (а навпаки я був прикро вражений, як він відсунувся), закидав, що не підтримував його кандидатури на позиції, які йому "належали" – віцеголовство в секції і в Товаристві, я казав, що вважав його за молодим до сього" [11, 109]. Остання фраза є особливо цікавою, оскільки дає нам підстави поглянути на суперечку М. Грушевського з С. Томашівським крізь призму класичного конфлікту "батьків і дітей", коли старше покоління вчасно не зауважує амбіції молодшого. Також згаданий приклад, на наше переконання, поважно підважує поширювану в літературі тезу про авторитарність керівного стилю М. Грушевського як лідера наукової школи.

Вочевидь, на сьогодні ми знаємо про значно меншу кількість конфліктів, які супроводжували спілкування М. Грушевського з учнями. Наприклад, виключно зі щоденника львівського професора ми дізнаємося про його доволі напружені відносини з Олександром Сушком. У своєму щоденнику голова НТШ неодноразово з прикрістю занотовує неетичну поведінку свого учня, "котрий далі веде свою фронду" і навіть "випросився у комісії, аби не екзамінуватися у мене" [11, 47]. Про складнощі у взаєминах О. Сушка та М. Грушевського коротко згадував і В. Дорошенко [6, 252].

Важливим виміром нашої проблеми є з'ясування особливостей виникнення і вирішення конфліктних ситуацій у системі "учень/учень". Занурюючись у взаємини представників львівської школи, у вічі у першу чергу впадає підкреслена взаємоповага молодих людей, розуміння залученості до спільної праці та особливої наближеності до особи М. Грушевського. Незважаючи на молодий вік і значні наукові амбіції, ми зовсім не спостерігаємо особистої недовіри або боротьби за дослідницькі пріоритети. Навпаки, наявні факти дозволяють говорити, що представникам львівської школи було притаманне відчуття спільної справи. Втім, наявні джерела дозволяють нам зануритись у специфіку культури конфлікту між учнями М. Грушевського.

Як ілюстрацію "м'якої" версії конфлікту, візьмемо проблему розмежування наукових інтересів, котру не завжди вдавалося поладити без взаємних образ. Для прикладу згадаємо М. Кордубу та С. Томашівського, котрі під проводом М. Грушевського занурились у

вивчення козаччини. Між ними виникла суперечка з приводу видання актів, котрі висвітлювали польсько-козацькі відносини в добу Хмельниччини. Чернівецький учений між документами, котрі характеризують зовнішню політику гетьмана, видав також кілька актів, які, як вважав його львівський колега, характеризували внутрішні відносини у тогочасній польській державі, а отже належать до кола його археографічних зацікавлень. Відчуваючи ніяковість ситуації, М. Кордуба, що прикметно, обирає саме вчителя третейським суддею і пояснює: "Вправді перед трома роками говорив мені Том[ашівський] що хоче видати збірку актів до істор[ії] польсько-козацьких зносин за Хм[ельницько]го, щось в роді *acta interna*, але не маючи ніякої звістки від сього часу, щоби він справді щось такого приготовлював, я пустив до друку і тих кілька актів, що мав їх у себе, не думаючи нікому влазити в капусту, а просто тому, що вважав їх інтересними. Впрочім, на мою думку, за Хмельниччини годі робити різку границю між *acta externa* і *interna*..." [5, 64].

Більш складний за внутрішніми причинами конфлікт спостерігаємо при не завжди коректному рецензуванні учнями праць своїх колег по школі. Прикладом тут може стати гостра критика М. Кордубою праці І. Джиджори "Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-1730 рр.", котру той захистив у Львівському університеті як докторську дисертацію. На противагу всім іншим рецензентам, котрі загалом схвально відгукнулися на твір І. Джиджори, чернівецький історик, в уїдливому тоні доволі критично відгукнувся про працю молодшого колеги на сторінках "Діла", зверхньо порадивши йому "не псувати паперу безвартними здогадами і комбінаціями". Віднотовуючи "важні методичні промахи", М. Кордуба закинув автору "Економічної політики" різночитання між вступом і висновками студії, де на початку декларація значного розвитку торгівлі козацького гетьманату входила в суперечність із негативними наслідками торгівельної регламентації під час реформ Петра I [4, 1-3].

У своїй відповіді, яку з незрозумілих причин "Діло" відмовилося друкувати, І. Джиджора продемонстрував численні пересмикування його тез, а закиди опонента назвав "несправедливими" і "безцеремонними". Закінчуючи свою відповідь, з відчутними нотками образи львівський історик зазначив: "Але одного все таки можна від д[обродія] Кордуби жадати: Коли вже не доброї волі супроти критикованого ним автора, то в усякім разі сумлінності в реферованю думок чужих праць без огляду на те, чи вони йому подобаються чи ні" [8, 542].

Сучасний дослідник згаданого конфлікту Володимир Пришляк, осмислюючи мотиви критичного виступу М. Кордуби, поряд із суто фаховими моментами, наголосив: "У цій ситуації, можливо, ще й додалися та "заграли" амбіції М. Кордуби, елементарна заздрість, що не залишився у

Львові, як Джиджора, а змушений був учителювати в гімназії в Чернівцях" [9, 29]. На нашу думку, цей конфлікт можна розглядати як своєрідну скептичну реакцію старших представників школи на творчі пошуки молодшої генерації. Підстави для такого висновку дає оцінка критичного виступу М. Кордуби ще одного представника молодшого покоління школи Миколи Залізняка, який у своєму листі до І. Джиджори піддав сумніву "занадто білими нитками шиту" "підозрілу та малопереконливу" рецензію старшого колеги [8, 545].

Втім, у середовищі учнів М. Грушевського були й значно гостріші конфлікти – вже не професійного, а особистісно-етичного плану. Найбільш яскравим прикладом конфлікту особистісного плану у середовищі львівської школи служить уже згадуваний конфлікт в НТШ 1913 р., в якому представники старшого та молодшого покоління, колись об'єднані в стару та нову "фамілії", стали фактично по різні сторони довголітнього голови НТШ в оцінці його суспільно-політичної та науково-організаційної політики. Але, що важливо, більшість учнів М. Грушевського, навіть ті, що не належали до ближчого кола, не підтримали відвертих інсинуацій на адресу вчителя, засудивши методи боротьби С. Томашівського як аморальні.

Отже, як і будь-який інший науковий колектив, львівська школа також не уникла численних конфліктів різного походження та тривалості. Втім, наведені конфліктні ситуації загалом були буденними явищами у комунікативних практиках наукового співтовариства не лише того часу, але й сьогодення. Тертя між учителем та учнями, а також у середовищі останніх, були доволі звичайними для наукових шкіл, внутрішні протиріччя в яких ставали повсякденними подіями, що, як ми це акцентували у випадку з С. Томашівським, нерідко вписувалися у класичну модель конфлікту "батьків та дітей". Загалом же, реконструйована нами проблема культури конфлікту на прикладі школи М. Грушевського, на наше переконання, помітно актуалізує поглиблення уваги до психологічного клімату у творчих середовищах українських учених не тільки минулого, але й сучасності.

Джерела та література

1. Відділ рукописів ЛНБУ імені В. Стефаника. – Ф. 61. – Оп. II. – Спр. 79. – 108 арк.
2. Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 143-156.
3. Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки // Український історик. – 1991-1992. – №3-4. – С. 319-332.
4. Кордуба М. З нашої наукової літератури. Іван Джиджора. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 до 1730 рр. Львів 1912. (Відбитка із Записок наук. тов. ім. Шевченка т. ХCVIII, CI, CII, CV) // Діло. – 1912. – Ч. 230. – С. 1-3.

5. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського і Федора Вовка; упоряд. В.Наулко, В.Старков // Старожитності Південної України. – Вип. 14. – Запоріжжя: РА "Тандем У", 2005. – С. 12-76.
6. Листування Михайла Грушевського. – Т. 2. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ, 2001. – 412 с.
7. Листування Михайла Грушевського. – Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – Київ; Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір», 2008. – 552 с.
8. Пришляк В. Мирон Кордуба та Іван Джиджора: рецензент і автор // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ; Львів, 2004. – С. 539-547.
9. Пришляк В. Михайло Грушевський та Іван Джиджора: учитель і учень у світлі взаємного листування // Листування Михайла Грушевського. – Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – Київ; Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір», 2008. – С. 11-47.
10. Пшеничний Є. "...Щадіть цензорського олівця": до історії появи статті С. Томашівського "Наша політика" // Український історик. – 1991-1992. – № 3-4. – С. 352-361.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр. 25 (Щоденники та записна книжка). – 511 арк.
12. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 1235 (Грушевські – історики та філологи). – Оп. 1. – Спр 764 (Листи Стадника М.). – 27 арк.
13. Щоденники М.С.Грушевського (1904-1910 рр.) / Публ., передм., комент. І. Гирича // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 18-27.

Костянтин Івангородський

ТРАНСФОРМАЦІЇ БІЛОРУСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ В 1990-х рр.*

З розпадом Радянського Союзу кардинально змінився й історіографічний процес у новопосталих незалежних державах. Не стала винятком у цьому відношенні й Республіка Білорусь. Однак на всьому пострадянському просторі «нові» національні історіографії практично припинили звертати увагу на розвиток і проблеми історичної науки сусідніх країн. Тому дотепер, скажімо в Україні чи Росії, мало хто з професійних істориків обізнаний зі становищем сучасної білоруської історіографії та має про неї доволі приблизне уявлення. Позаяк саме в Білорусі на початковому етапі її незалежного існування «національна» історіографія зазнала чи не найдраматичніших трансформацій, пройшовши за досить короткий проміжок часу шлях (менше десяти років) від натхненної «націоналізації» історії до реінсталяції історичної науки у

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці ДФФД за конкурсним проектом № Ф67/8-2015: «Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів: компаративний аналіз».

статусі ідеологічної «прислужниці» державного режиму та не менш дивовижної реанімації радянської моделі історіописання. Не викликає сумнівів, що це стало можливим тільки за політичної позиції, котру обрав білоруський президент А. Лукашенко.

Коли наприкінці 1980-х рр. стало очевидно, що СРСР приречений на радикальне реформування, в Білорусі так само активізувалися місцеві, патріотично налаштовані історики. Як і в усьому Союзі, тут історія так само стала одним із найголовніших предметів тогочасних політичних дискусій і осередком національного смислотворення. Відтак, історія сама по суті диктувала необхідність перегляду національної пам'яті та вироблення нового історичного канону [1, 23] (принаймні, в Україні впродовж 1990-х рр. відбулося саме це). Тобто, розпочалося широкомасштабне «переосмислення» історії. Як відбувалася ця трансформація та як її сприйняли сучасники потребує сьогодні також осмислення в межах професійної історіографії. Усвідомлюють назрілу «потребу в розмові щодо професійних хвороб і клопотів» і сучасні білоруські фахівці.

Так, Г. Сагановіч з цього приводу зауважив: «Хоч в офіційних доповідях і публікаціях, як спеціальних, так і принагідних, ситуація у сучасній історіографії Білорусі оцінюється, як не дивно, позитивно, у кожного, хто сам належить до співтовариства академічних істориків, бачить усе зсередини та порівнює, вона не може не викликати занепокоєння» [2, 225]. Крім ознак загальної кризи історичної науки у світі, організаційно-структурних недоліків її білоруського варіанту, на думку мінського історика, основна специфіка сучасної білоруської історіографії насамперед зумовлена політичною ситуацією в країні. Причому «найбільший клопіт пов'язаний з такою сферою, як взаємини вченого та влади (держави), від яких багато в чому залежить і наукове сумління історика» [2, 226].

Події початку 1990-х рр. помітно актуалізували проблему наукового історичного осмислення розвитку білоруської нації, білоруської ідентичності та білоруської державності. За умов нового етапу національного відродження та зростання національної свідомості білорусів закономірним стало й зростання уваги і з боку вчених, і з боку широкої громадськості до національної історичної думки. Дослідники відзначали доволі складну ситуацію у цій сфері, справедливо наголошуючи на примусовому насадженні за попередні десятиліття у царині білоруської історіографії марксистсько-ленінсько-сталінської методології, сполученої з модернізованою російською «великодержавницькою концепцією» історії.

Одним із перших окреслену ситуацію препарував тогочасний заступник директора Інституту історії Академії наук Білорусі М. Біч, зауваживши, що цей радянський «методологічний гібрид» цілком відповідав установкам ідеологів КПРС–КПБ щодо злиття мов, народів і встановлення у СРСР російськомовного, вихованого в комуністично-

імперському дусі «совєтського народу» як нової історичної спільноти людей. Водночас історик наголосив: «Національні історичні цінності й орієнтири були цілком викинуті з вітчизняної історії. Груба фальсифікація історії нашого (білоруського. – К. І.) народу, разом із русифікацією системи народної освіти, фактичною ліквідацією національної школи, призвели до втрати кількома поколіннями білорусів національної історичної пам'яті та самосвідомості, сприяючи надзвичайно широкому розповсюдженню в Білорусі національного нігілізму» [3, 64–65].

Загалом у першій половині 1990-х рр. білоруська національна історіографія зробила істотний крок на шляху подолання спадщини радянської ідеології та методології історії, зокрема, впевнено зникала, нав'язана за радянської доби, «периферійність» білоруської минувшини. На переконання А. Смалянчука, внаслідок цього процесу, Білорусь чи не вперше стала «самостійним об'єктом історичних досліджень». При цьому широко ставилася проблема власної відповідальності за власну історичну долю. Одночасно науковці прагнули створити цілісну картину минулого, підкреслювали історичний континуїтет у розвитку білоруської державності та формуванні білоруської нації [4, 193]. Своєю чергою Г. Сагановіч вважає, що за кількістю виданої літератури та збагаченням її тематики, 1992–1994 рр. «можна вважати своєрідним ренесансом білоруської гуманітаристики» [5, 215].

Досить швидко щоправда з'ясувалося, що білоруські історики практично не мали матеріалів, які дозволяли швидко переорієнтувати вже незалежну білоруську історіографію на «національні» рейки. Відтак, якість пропонованої ними літератури, залишала бажати кращого. Цим зокрема можна пояснити й надзвичайну популярність на початку 1990-х рр. у Білорусі синтетичних історичних праць письменника М. Єрмаловіча (1921–2000), що відрізнялися «виразно патріотичною позицією» [6]. Щоправда як скрушно підсумував А. Кравцевич, «тепер нам доводиться виправляти помилки Миколи Івановича, аби обґрунтувати національну міфологію на справжньому науковому фундаменті» [7]. Поряд із цим, варто відзначити й активність багатьох тогочасних білоруських істориків відносно написання та запровадження в освітню систему нових, національно орієнтованих підручників з історії Білорусі, які, на жаль, прослужили лише кілька років.

Справжнім проривом білоруської історіографії стала й запропонована 1993 р., згадуваним уже вище М. Бічем, «національна концепція історії Білорусі», представлена та опублікована в проекті – «Аб нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукацыі». Зокрема вона передбачала так звані «три Д»: департизацію, дебільшовизацію та деідеологізацію історіографії. Історик наголосив, що особливістю останньої (на той момент) було панування двох антибілоруських

концепцій – великоросійської та великопольської, котрі, врешті-решт, зводилися до заперечення самого факту існування білоруського етносу, його мови, культури та визнання Білорусі частиною Польщі чи Росії, а білорусів – гілкою, відповідно, польського чи російського «племени». Тому, на думку М. Біча, «за таких умов, першочерговим завданням білоруських істориків як у галузі досліджень, так і в розвитку історичної освіти є відродження національної концепції історії Білорусі», становлення якої «нерозривно пов'язане із зародженням і розвитком національної ідеї та національного руху» [8, 15].

У першій половині 1990-х рр. більшість істориків дотримувалася в дослідженнях саме такого напрямку, надаючи пріоритет (у тому числі й у навчальній літературі) національній прихильності, тобто робилися спроби закласти в якості основного критерію історичних знань етнонаціональний фактор. Згідно спостережень тогочасного директора білоруського Інституту історії М. Сташкевича, насамперед «у підручниках першої половини 90-х років, як і в історичних дослідженнях, Росія виступала в ролі агресивного, егоїстичного сусіда, який нав'язав свій лад і образ життя», «Білорусь набула статусу колонії, а радянсько-партійний апарат розглядався як колоніальна адміністрація, що обслуговувала інтереси окупаційного режиму» [9, 14].

Таким чином, білоруська історіографія першої половини 1990-х рр. (як і решта пострадянських її «сестер») була охоплена в першу чергу романтичним образом минушини «власної» нації, хоча й переобрамлювала її новою міфологією поспішно та малоефективно. Виявилося це доволі швидко, адже ні білоруська нація, ні її національна історіографія так і не змогли нічого протиставити наступним політичним змінам. Саме тому, слідом за сучасним німецьким дослідником Р. Лінднером, ми можемо оцінювати ситуацію в білоруській історіографії як «винятковий випадок» у пострадянському світі [10, 205]. Поворотним моментом стало обрання 1994 р. президентом Білорусі А. Лукашенка, котрий відкрито проголосив курс на ідеологізацію історичної освіти. Незабаром, уже наприкінці століття став чітко зрозумілим і напрям офіційного трактування історії Білорусі, на основі реанімованої та дещо модернізованої радянської теорії про «спільне коріння» та «дружбу народів». По суті ж фактично відбулася підміна національної білоруської історії заполітизованою історією Росії.

З приходом до влади А. Лукашенка, всі процеси з реформування гуманітарних наук у Білорусі були заморожені. В 1995 р. адміністрація Президента ухвалила рішення про заборону використання попередніх підручників і написання нових, з «правильним тлумаченням». У такий спосіб почалося повернення до реанімації (хоча це явище справедливіше, слідом за А. Кравцевичем, назвати «імітацією») радянської моделі

суспільства, що зумовило й «повернення до старої радянської концепції історії Білорусі» [7]. На переконання Г. Сагановіча, «рэжым Лукашэнкі» зробив ставку на ностальгію за радянським часом, що обернулося «войовничим союзом» людей влади з частиною консервативно налаштованих істориків [5, 226]. Почалася відверта боротьба цього альянсу проти національно-орієнтованої історіографії, першим результатом якої стало впровадження нових підручників з історії й у середній, й у вищій школах. «Концептуальним» еталоном для них став посібник для студентів, написаний за прямим замовленням А. Лукашенка у стилі ідейно-політичного маніфесту його викладачем у Могилівському університеті Я. Трещенком.

Ставши спробою модернізації «радянськості» за допомогою концепції так званого «західнорусизму» (побутувала на початку ХХ ст. і переконувала, що окремого білоруського етносу не існує, а білоруси є лише відгалуженням росіян), цей підручник містить найбільш виразні проросійські тези (скажімо, щодо існування «давньоруської народності»), нетолерантність щодо всього католицького та польського, східні слов'яни подаються «єдиним руським народом», а захоплення і Білорусі, і України Московією знову названі «справедливою боротьбою за возз'єднання» [11, 72]. При цьому фактично всі діячі національного білоруського руху попередніх століть оцінюються не лише як «антинародна», але передусім як «антиросійська» сила.

Пильний контроль з боку влади за «правильним» історіографічним процесом засвідчив і той факт, що у серпні 1995 р. навіть була створена окрема Державна комісія з підготовки та видання підручників і навчальних посібників із соціально-гуманітарного циклу [9, 16]. До її складу увійшли такі білоруські історики, як І. Аржаховський, Я. Бабосов, Г. Галенченко, У. Гніломедов, Е. Загарульський, У. Кошелев, І. Науменко, П. Петриков та ін. У різний час її очолювали У. Русакевич, І. Антонович, У. Замяталін. Фактично вона виконувала функції державної цензури та науково-методичного центру, котрий проводив «експертизу» та надавав дозвіл на видання навчальної літератури з історії.

Від початку 1997 р. «нові» підручники були запроваджені в школах, а в 1998 р. вийшов посібник Я. Новіка і Г. Марцуля для вищих навчальних закладів, ставши черговим зразком реабілітації у сучасній білоруській історіографії ідеологем радянської науки. Всі пізніші офіційні версії історії Білорусі створювалися винятково «за умов президентської цензури», а їхні автори «знаходили цілковиту підтримку з боку прорадянського президентського керівництва» [12, 6]. Всі ці посібники так чи інакше несуть на собі відбиток директивної історії, тобто написаної під політичне замовлення. Крім названих вище, такими стали також посібники І. Ковкеля, Е. Ярмусика, П. Чигринова, І. Креня, У. Коршука та ін.

Паралельно із цим, почалася «чистка рядів» серед білоруських істориків. За кілька років з академічних установ і вишів були звільнені найкращі дослідники, автори наукових бестселерів, учені, котрі до того вже істотно змінили розуміння історичного шляху білоруської нації. В усіх випадках причинами були формальні адміністративні зачіпки, хоча для наукової громадськості, як зауважує зокрема А. Катлярчук, «не виникає сумнівів, що справжня причина – інакодумство» [13, 69]. Наприклад, новий (на той момент) директор Інституту історії НАН Білорусі А. Кавалєня неприховано заявляв, що його співробітники мусять підпорядковуватися державній політиці та відчувати політичну кон'юнктуру. Лише тепер прихильники «національної концепції» історії усвідомили, як їхні «попередники» у дорадянський і ранньорадянський періоди почували себе у суперечках з «великоросійськими інтерпретаціями історичної минувшини», що «надавали обрис історичного образу Білорусі та одночасно викривляли його» [1, 11].

Отже, білоруська історична наука зазнала кілька кардинальних трансформацій упродовж 1990-х рр., пройшовши шлях від «національного відродження» історіографії до її тотальної заполітизованості та ідеологічно-директивної приреченості. Якщо до середини десятиліття вона розвивалася на хвилі піднесення національної свідомості, зумовленої здобуттям країною незалежності, то з приходом до влади консервативно налаштованого президента А. Лукашенка, історична наука знову була перетворена на слухняний інструмент державної ідеології. Остання ж у сучасній Білорусі схиляється, передусім, до реанімації радянської моделі як суспільства, так і гуманітаристики, вбачаючи головну небезпеку для офіційної історіографії в «антиросійській» риторичній національній версії білоруської минувшини.

Джерела та література

1. Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусы XIX–XX ст. / Пер. з ням. – СПб.: Неўскі прасцяг, 2005. – 540 с.
2. Сагановіч Г. Беларуская гістарыяграфія ў ацэнках гісторыкаў // Беларускі гістарычны агляд. – 2010. – Т. 17. – Сш. 1–2. – С. 225–254.
3. Біч М. «Заходнерусізм» і беларускі нацыянальны рух: гістарыяграфічны аспект // Беларусіка–Albaruthenica. – Кн. 6: Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу. – Ч. 1 / Рэд. У. Конан і інш. – Мн.: ННАЦ імя Ф. Скарыны, 1997. – С. 57–65.
4. Смалянчук А. «Homo Sovieticus» і беларуская постсавецкая гістарыяграфія // Історіографічні дослідження в Україні / Гол. ред. В. Смолій. – Вип. 22. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2012. – С. 189–200.
5. Сагановіч Г. Дзесяць гадоў беларускай гістарыяграфіі (1991–2000) // Беларускі гістарычны агляд. – 2001. – Т. 8. – Сш. 1–2. – С. 215–229.
6. Див. зокр.: Ермаловіч М.І. Па слядах аднаго міфа. – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – 92 с. (друге видання 1991 р.); Ермаловіч М.І. Старажытная Беларусь: Полацкі і новагародскі перыяды. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1990. – 336 с. Про

- М. Ермаловіча див.: Яго чакала Беларусь чатыры стагоддзі: Зборнік дакументаў і матэрыялаў да 85-годдзя з дня нараджэння Міколы Ермаловіча (Успаміны, творы, фотаматэрыялы). – Мн.: Б. в., 2007. – 360 с. (електронна версія: http://issuu.com/bielarus/docs/mikola_iermalovich/).
7. Краўцэвіч А. Нацыянальная бяспека і канцэпцыя нацыянальнай гісторыі Беларусі (2013): [Электронны рэсурс]. – Режим доступу: <http://arche.by/by/page/ideas/hramadstva-idei/11944>.
 8. Біч М. Аб нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь // Беларускі гістарычны часопіс. – 1993. – № 1. – С. 15–24.
 9. Сташкевіч М.С. Сучасныя даследаванні гісторыі Беларусі: стан, дасягненні, праблемы і перспектывы // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: У 4 ч. – Ч. 1 / Пад рэд. І. Крэня, У. Навіцкага, І. Змітровіча. – Гродна: ГрДУ, 2003. – С. 9–35.
 10. Лінднер Р. Нацыянальныя і «прыдворныя» гісторыкі «лукашэнкаўскай» Беларусі // Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. – Гародня, 2001. – Т. 4. – С. 198–215.
 11. Сагановіч Г. «Запад» в официальной белоруской историографии: стереотипы Чужого // Образ іншого в суседніх історыях: міфі, стереотипы, навуковыя інтэрпретацыі: Мат. Міжн. конф. / Упор. і наук. ред. Г. Касьянов. – К.: Інститут історыі Украіны НАНУ, 2008. – С. 67–88.
 12. Шыбека З. Абагульняючыя версіі гісторыі Беларусі // Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. – Гародня, 2004. – Т. 10. – С. 5–10.
 13. Котлярчук А. Історыкі у шанцах: Білоруська навука пад Лукашэнкам // Украіна Модэрна. – Ч. 12. – К.; Л., 2007. – С. 62–71.

Сергій Шамара

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ТА ІСТОРІЧНА СВІДОМІСТЬ В УКРАЇНІ, РОСІЇ, БІЛОРУСІ У 1991-2015 рр. : ПЕРСПЕКТИВИ ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ*

У сучасних умовах розвитку історичної науки в Україні різко загострюється інтерес до питань історичної пам'яті та історичної свідомості. Пов'язано це з очікуваннями української спільноти на остаточне “оксамитове” розлучення з імперською спадщиною, котре умовно мало б відбутися у 2017 р., по закінченню терміну дії українсько-російських домовленостей про Чорноморський флот. Але в нових обставинах російської військової агресії і культурної експансії стосовно Української Держави “прощання з імперією” видається проблематичним. Російське політичне керівництво наполегливо торпедує саму ідею

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Держаного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом (№Ф67/8-2015) «Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів: компаративний аналіз».

української національної ідентичності та спроможність українців утворювати й утримувати власну державу. У рамках такого недобросусідського зовнішньополітичного курсу гуманітарною політикою Росії напрацьована цілісна стратегія із повернення України “в лоно русского мира”. Й історія та історіографія відіграють у такому разі дуже важливе (якщо не найважливіше!) інструментальне значення.

Власне актуальність окресленого вище дисертаційного дослідження викликана не тільки російською експансією. Перспективи порівняльного аналізу офіційних політик пам’яті в Україні, Білорусі, Росії та їхньої суспільної користі (шкоди) вимальовуються у вітчизняній науці вже досить тривалий час. Із цього приводу точаться предметні наукові дискусії, – і всередині українського наукового співтовариства, і на міжнародних полемічних майданчиках. А політизація питань історичних “правд” і “кривд” досягає такого рівня, що, здавалося б, вони турбують громадськість зазначених країн більше за питання економічного добробуту та соціальної справедливості. Отже, дослідження політики пам’яті та історичної свідомості в Україні, Росії, Білорусі – від часу розпаду СРСР до сьогодні – є на часі. Причому важливо розуміти не тільки форми і спрямованість офіційних комеморативних практик зазначених країн, а й, напевно більше, – відображення чи не відображення цих практик у соціокультурному просторі, тобто в суспільній історичній свідомості громадян.

Мета і завдання анонсованого дослідження спрямовані на ретельну реконструкцію існуючих історичних міфів та стереотипів, на пошук нових форм політики історичної пам’яті, зокрема, з досвіду країн Європейської Унії. Зрештою, головним завданням своєї роботи бачу напрацювання корисних моделей вивчення, запам’ятовування та пошанування історичних подій і персоналій в українському суспільстві, зі спрямованістю на громадянське порозуміння і всередині України, і поза нею.

Теоретичною і науково-практичною базою такого дослідження будуть сучасні напрацювання української історіографії та завжди доречні принципи, методи і підходи із загальнонаукової та спеціально-історичної методології. Важливим є і користання із досвіду студіювання питань колективної пам’яті та історичної свідомості у зарубіжних наукових центрах (Німеччини, Польщі, Білорусі, Росії, США тощо).

Перспективи порівняльного аналізу політики пам’яті та історичної свідомості в Україні, Росії, Білорусі за період 1991-2015 років є вельми широкими. Це відображаємо і в завданнях роботи, й у відповідних розділах:

- Офіційна політика пам’яті в Україні (1991-2015 pp.);
- Офіційна політика пам’яті в Білорусі (1991-2015 pp.);
- Офіційна політика пам’яті в Російській Федерації (1991-2015 pp.);
- Історична свідомість українців та білорусів: спільне та відмінне;

- Історична свідомість українців та росіян: спільне та відмінне;
- Історична свідомість росіян та білорусів: спільне та відмінне.

Вочевидь потрібно розрізняти “політику пам’яті”, “колективну пам’ять” етнонаціональних й інших соціокультурних груп та “індивідуальну історію” окремо взятої особистості.

По суті, наше дослідження стосується галузі memory studies (студіювання пам’яті). І цей напрям наукового пошуку є надзвичайно перспективним: і в сенсі розширення уявлень про предметне поле історичної науки, і стосовно вирішення конкретних дослідних завдань у царині політичної легітимації та національної ідентифікації тих чи тих державних утворень або національних спільнот модерного часу. Адже дослідження “політики пам’яті” у значенні аналізу процесу та засобів свідомого формування масових уявлень про минуле, ініційованих та втілених політичною елітою, що контролює владу, з метою власної легітимації та увічнення, для досягнення певних соціально-політичних цілей, реалізації націє- та державотворчих проектів має чималий евристичний та пізнавальний потенціал. Особливого значення набуває порівняльний аналіз функціонування колективної історичної пам’яті сусідніх народів, які таки мають спільну минувшину, як українці, білоруси та росіяни.

Ольга Колосова

ПРОКУРОР ЯК СУБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Відповідно до Конституції України (ст.ст. 121–123) прокуратура – це самостійний інститут влади, що не належить до жодної з її гілок. Одним із головних завдань прокуратури, як правозахисного органу, є захист приватних та публічних інтересів громадянина або держави від імені держави [1]. Розвитку інституту представництва громадян прокурором присвячені праці С. Белікова, Т. Дунас, Р. Лемик, О. Мітцель, В. Нор та ін.

Метою нашого дослідження є з'ясування особливостей прокурорського представництва в цивільному судочинстві та форми його участі.

Перед тим, як перейти до дослідження питання, варто з'ясувати поняття “представництва” в діяльності органів прокуратури.

Так, прокурорське представництво розглядається як процесуальна діяльність прокурора, спрямована на захист суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів, шляхом порушення в передбачених законом випадках судової діяльності, підтримання в суді позовних вимог (заяв) із метою встановлення істини у справі [2, 64].

Щодо нормативно-правового забезпечення, то повноваження та діяльність прокуратури України, статус прокурорів визначаються Конституцією України, Законом України “Про прокуратуру” та іншими законами України, чинними міжнародними нормами (ст. 4 ЗУ “Про прокуратуру”).

Відповідно до ч. 2 ст. 23 Закону України “Про прокуратуру” прокурор здійснює представництво в суді інтересів громадянина (громадянина України, іноземця або особи без громадянства) у випадках, якщо така особа неспроможна самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недосягнення повноліття, неієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист [3].

Подібне положення знайшло своє відображення й у цивільному процесуальному кодексі. Так, за ним прокурор, який звертається до суду з метою представництва інтересів громадянина або держави в суді (незалежно від форми, в якій здійснюється представництво), повинен обґрунтувати наявність підстав для здійснення такого представництва,

передбачених частинами другою або третьою ст. 25 Закону України “Про прокуратуру”. Для представництва інтересів громадянина в суді прокурор також повинен надати документи, що підтверджують недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність відповідного громадянина, а також – письмову згоду законного представника або органу, якому законом надано право захищати права, свободи та інтереси відповідної особи, на здійснення ним представництва. Невиконання прокурором вимог щодо надання суду обґрунтування наявності підстав для здійснення представництва інтересів громадянина або держави в суді тягне за собою винесення ухвали про залишення заяви без руху, або повернення позовної заяви [4].

При цьому прокурор зобов’язаний попередньо, до звернення до суду, повідомити про це громадянина та його законного представника або відповідного суб’єкта владних повноважень. У разі підтвердження судом наявності підстав для представництва прокурор користується процесуальними повноваженнями відповідної сторони процесу.

Також варто зауважити, що відповідно до змін законодавства, яке регулює діяльність прокуратури, прокурор отримав повноваження представляти інтереси не лише громадян України, а й іноземців та осіб без громадянства (ч. 2 статті 23 ЗУ “Про прокуратуру”).

Щодо форм реалізації представництва прокуратурою інтересів громадян та держави в судах загальної юрисдикції, то ними є:

1. Подання позовів у інтересах окремих громадян. Таке право надається Генеральному прокурору України, його першому заступнику та заступникам, керівникам регіональних та місцевих прокуратур, їхнім першим заступникам та заступникам.

2. Право подання апеляційної чи касаційної скарги на судові рішення надається прокурору, який брав участь у судовому розгляді, а також незалежно від участі в розгляді справи прокурору вищого рівня: Генеральному прокурору України, його першому заступнику та заступникам, керівникам регіональних та місцевих прокуратур, першим заступникам та заступникам керівників регіональних прокуратур.

3. Право подання заяви про перегляд судового рішення за ново виявленими обставинами, заяви про перегляд судового рішення Верховним Судом України надається Генеральному прокурору України, його першому заступнику та заступникам, керівникам регіональних прокуратур [3].

У підсумку зауважмо, що діяльність прокурора і його представницькі функції спрямовані на захист прав та інтересів громадян, іноземців та осіб без громадянства. Прокурорське представництво гарантується та регламентується нормами Конституції України та Законом України “Про прокуратуру”, тоді як інші види представництва здійснюються на підставі доручення.

Джерела та література

1. Конституція України: прийнята 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради. – 1996. – №30. – Ст. 141.
2. Белікова С. О. Підстави представництва прокурором інтересів дітей у виконавчому провадженні / С.О. Белікова // Право і суспільство. – 2015. – №1. – С. 63-68.
3. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>
4. Цивільний процесуальний кодекс України: прийнятий 18 березня 2004 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/page>

Максим Ткаченко

ДОГОВІР ДОВІЧНОГО УТРИМАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: ПОСТАНОВКА НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМИ

Договір довічного утримання відіграє важливу роль в українському суспільстві впродовж досить таки тривалого часу. Це пов'язано з тим, що до кожної людини зазвичай приходить старість, або за певних обставин їй стає потрібен догляд, але не завжди є можливість його безкорисного отримання, тобто не всі громадяни мають таку родину, яка надасть піклування у скрутну хвилину. І саме в такому випадку стає у нагоді зазначений договір, за яким відчужувач, тобто особа, якій потрібен догляд, вдається до передачі певного належного йому майна, а натомість отримує необхідний догляд чи допомогу.

Питання укладення, виконання і розірвання договору довічного утримання є предметом багатьох наукових дискусій і в умовах сьогоденної складної ситуації в Україні є актуальним. Уже зараз є підстави стверджувати, що договір довічного утримання є найбільш доцільною формою передачі майна взамін на утримання та догляд. Бо ж, порівняно із альтернативним спадковим договором, – і укладається, і виконується без суттєвих недоліків.

Однак, інститут довічного утримання недостатньо досліджений в українській юридичній науці. Загальна характеристика договору довічного утримання міститься лише в підручниках і навчальних посібниках із цивільного права. У дисертаційній роботі О.М. Великорода 2006 р., присвяченій дослідженню інституту довічного утримання [1], розглянуто питання правової характеристики договору довічного утримання, досліджено питання елементів договору довічного утримання, юридичні тонкощі забезпечення виконання договору довічного утримання (догляду) та відповідальності за порушення його умов. Однак недостатньо повно у цій роботі були розкриті питання

стосовно особливостей суб'єктного складу договору довічного утримання, його змісту, підстав і правових наслідків розірвання договору довічного утримання, визнання його недійсним тощо.

Отже, вважаємо, що в цивільному праві України нагальною є потреба здійснення наукового дослідження, в якому б предметно йшлося про договір довічного утримання з погляду сучасного рівня правничої теорії та практики.

Таке дослідження, поза будь-якими сумнівами, має стати науковим підґрунтям для вдосконалення чинного законодавства, що регулює відносини довічного утримання (догляду). Про актуальність обраної теми дослідження свідчить і неоднозначна судова практика щодо вирішення спорів, пов'язаних із розірванням та визнанням недійсними договорів довічного утримання.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження становлять праці відомих українських і зарубіжних цивілістів, правознавців різних галузей права [2-10]. Метою такого дослідження є розробка теоретичних і практичних питань правового регулювання договору довічного утримання й обґрунтування пропозицій, спрямованих на вдосконалення чинного цивільного законодавства в цій сфері та практики його застосування.

Для досягнення зазначеної мети в межах дисертаційного дослідження потрібно приділити увагу вирішенню таких завдань:

- визначити стан наукового вивчення договору довічного утримання;
- проаналізувати становлення та розвиток інституту довічного утримання;
- з'ясувати правову природу договору довічного утримання і його місце в системі цивільно-правових договорів України;
- проаналізувати зарубіжне законодавство, яке регулює відносини довічного утримання;
- з'ясувати істотні умови договору довічного утримання;
- встановити особливості суб'єктного складу договору довічного утримання;
- охарактеризувати права та обов'язки сторін за договором довічного утримання;
- встановити особливості укладення, зміни та припинення договору довічного утримання;
- проаналізувати підстави і правові наслідки визнання договору довічного утримання недійсним;
- розробити пропозиції, спрямовані на удосконалення чинного законодавства України щодо правового регулювання договору довічного утримання.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку з укладенням, виконанням та припиненням договору довічного утримання. Предметно ж ідеться про сам договір довічного утримання (догляду).

Відповідно до поставленої мети і завдань у дисертаційному дослідженні потрібно скористатися низкою загальнонаукових та спеціальних методів. Серед них: методи аналізу, синтезу й узагальнення – задля опрацювання наукової літератури; історико-генетичний метод, завдяки якому виникає можливість дослідити витоки договору довічного утримання (догляду) та поглядів цивілістів різних часів щодо цього договору; порівняльний метод – для порівняння зарубіжного та вітчизняного цивільного законодавства щодо відносин довічного утримання; формально-юридичний метод, який є корисним при аналізі змісту правових норм, що регулюють відносини, які виникають у зв’язку з укладенням, зміною та припиненням договору довічного утримання; низка прикладних методів, потрібних у процесі обробки емпіричних даних судової практики.

Висновки і пропозиції такої дисертації будуть ґрунтуватися на вимогах формальної логіки щодо визначеності, несуперечливості, послідовності та обґрунтованості суджень і здійснюватися в межах загальнотеоретичних і цивільно-правових конструкцій з використанням понятійного апарату цих наук. Основні положення і висновки, подані у роботі, певна річ, мають ґрунтуватися на аналізі чинного законодавства України у сфері цивільно-правового регулювання договору довічного утримання, досягнень правової науки, а також – на аналізі зарубіжного законодавства у відповідній сфері відносин. Надто – з огляду на євроінтеграційні устремління Української Держави.

Наукова новизна одержаних результатів полягатиме передовсім у комплексному дослідженні інституту довічного утримання (догляду), з урахуванням сучасного законодавства, а також – в аналізі проблем цивільно-правового регулювання відносин, пов’язаних з укладанням, виконанням та припиненням договору довічного утримання на сучасному етапі. Безумовно, основні положення такого дисертаційного дослідження можуть а мають бути використані у навчальному процесі під час викладання навчальної дисципліни “Цивільне право”.

Джерела та література

1. Великорода О.М. Договір довічного утримання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О.М. Великорода ; НДІ приват. права і підприємництва Акад. прав. наук України. – К. , 2006. – 24 с.
2. Гордон М.В. Радянське цивільне право. Частина 2. – 2-ге видання. – Х. : Вид-во Харківського ун-ту, 1966. – 315 с.
3. Иоффе О.С. Обязательственное право. – М. : Юрид. литература, 1975. – 880 с.
4. Зобов’язальне право: теорія і практика. Навчальний посібник. / За ред. О.В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 912 с.
5. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга 2: договоры о передаче имущества. – М. : Статут, 2000. – 800 с.
6. Космін Ю.П. Договір довічного утримання // Право України. – 2000. – №2. – С. 69-71.

7. Великорода О.М. Становлення інституту довічного утримання // Право України. – 2003. – №12. – С. 122-125.
8. Великорода О.М. Інститут довічного утримання в законодавстві країн СНД // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – №2. – С. 67-69.
9. Закон України “Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень” у редакції від 1 липня 2004 року зі змінами і доповненнями. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №51. – Ст.553.
10. Лаптош М.В., Куртакова А.О. Договір довічного утримання: питання теорії // Трипільська цивілізація. – 2012. – №8(11). – С. 58-62.

Людмила Германенко

ОРГАНІЗАЦІЯ ВПРОВАДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ФІНАНСОВОЇ ЗВІТНОСТІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

На сучасному етапі розвитку міжнародних економічних відносин української держави необхідним є використання єдиної мови фінансової звітності, яка використовується в більшості країн. Одним із важливих чинників успішного розвитку України є інформаційне взаєморозуміння з іноземними суб'єктами господарювання. Тому перехід національної системи бухгалтерського обліку, складання звітності за міжнародними стандартами, потреба гармонізації фінансової звітності у різних країнах стають вимогою часу. Розвиток ринкових відносин і створення підприємств різних форм власності зумовили необхідність визначення та відображення кардинальних змін в організації і методології бухгалтерського обліку в Україні. Можливості виходу українських підприємств на ринки іноземного капіталу безпосередньо залежать від прозорості й достовірності фінансової звітності, на підставі якої інвестор міг би ухвалювати рішення про доцільність і обсяг інвестицій, здійснювати контроль за їхнім ефективним використанням.

У різних країнах фінансова звітність підприємств має певні відмінності, зумовлені різними соціальними, економічними та політичними чинниками, що значно ускладнює аналіз інформації і ухвалення управлінських рішень. Для забезпечення гармонізації фінансової звітності Комітетом із Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку за весь період діяльності (з 1973 р.) було видано більше 40 стандартів.

На даному етапі Міжнародні стандарти фінансової звітності (далі – МСФЗ) використовують:

- як основу національних вимог до бухгалтерського обліку у багатьох країнах світу;
- як міжнародний базовий підхід тих країн, які розробляють свої власні вимоги до фінансової звітності;
- фондові біржі та регулюючі органи, які вимагають або дозволяють іноземним емітентам надавати звіти відповідно до МСФЗ;
- світовий банк, який вимагає надання інформації відповідно до МСФЗ;
- національні комісії, наприклад, Європейська комісія.

Міжнародні стандарти мають ряд загальних переваг: і для усіх країн-користувачів, і для України зокрема. Щодо загальних переваг можна сказати, що:

- по-перше, вони мають міжнародне визнання;
- по-друге, МСФЗ спеціально розроблялися для стандартизації та гармонізації обліку в різних країнах, що робить їх відносно менш складними і дешевими для використання порівняно з існуючими стандартами розвинених країн;
- по-третє, їх створили з метою узагальнення накопиченого міжнародного бухгалтерського досвіду у сув'язі з особливостями ринкової економіки, перехід до якої є метою загального ходу українських реформ;
- по-четверте, міжнародна практика показує, що складання звітності за міжнародними стандартами забезпечує її прозорість та надійність, що дозволить іноземним інвесторам оцінювати ризики й ухвалювати виважені рішення щодо об'єктів інвестування;
- по-п'яте, використання МСФЗ сприяє розвитку професійного зростання бухгалтера, підвищенню його статусу у суспільстві.

Вивчення досвіду застосування МСФЗ великими компаніями України дозволяє виявити позитивні аспекти застосування МСФЗ і для осіб, які готують фінансову звітність, і для зовнішніх користувачів [1]:

- великою перевагою переходу на міжнародні стандарти є підвищення інвестиційної привабливості вітчизняних підприємств. Як наслідок, акції українських підприємств з'являються на міжнародних фондових біржах, що також сприяє розвитку вітчизняного фондового ринку;
- підвищується довіра банків та інших потенційних кредиторів, що дає можливість більш інтенсивно розвивати виробничу і збутову діяльність вітчизняних компаній;
- підвищується престиж та імідж українських підприємств у світовій економіці;
- перехід на МСФЗ має посилити інтеграцію України в європейський економічний простір, що в цілому підвищить конкурентоспроможність держави у ринковій економіці.

Переваги складання фінансової звітності відповідно до міжнародних стандартів незаперечні для більшості користувачів фінансової звітності. МСФЗ можна розглядати як інструмент глобалізації економіки і світових господарських зв'язків. Принципи, закладені в порядку звітності за МСФЗ, повинні зробити його більш адекватним і здатним відображати реальний фінансовий стан компанії, результати її діяльності, рух грошових коштів та зміни в капіталі. У зв'язку з цим, значення МСФЗ є важливим не тільки для іноземних,

але й для вітчизняних інвесторів. Це ще раз підтверджує необхідність і корисність для корпоративного і державного секторів економіки України прийняття МСФЗ.

Трансформуючи фінансову звітність чи переходячи на міжнародні стандарти, керівники і бухгалтери підприємств можуть стикатися з низкою проблем методологічного характеру (неузгодженість форм податкового законодавства з МСФЗ, підпорядкованість національних стандартів податковій системі, складність розуміння стандартів і методів трансформації) та організаційного характеру (відсутність структур, які б взаємодіяли з Комітетом МСФЗ, необхідність організації контролю за впровадженням та застосуванням МСФЗ, розробки відповідних програм та заходів щодо їхньої реалізації).

Суттєве значення для успішного впровадження МСФЗ має також людський фактор. У зв'язку з тим, що знання МСФЗ не є обов'язковими у нашій країні, існує й небагато фахівців із відповідною кваліфікацією. Аудитори з такою кваліфікацією в Україні працюють переважно у великих міжнародних аудиторських фірмах. У підсумку, більшість українських бухгалтерів і аудиторів не вміють застосовувати на практиці вимоги МСФЗ. Отже, компанії повинні заохочувати навчання і сертифікацію своїх фахівців, а це – потребує значних фінансових ресурсів [2; 3].

Таким чином, для того, щоб створити належні умови здійснення облікового процесу за міжнародними стандартами, в Україні потрібно провести низку заходів:

- забезпечити фінансову підтримку процесу переходу на МСФЗ;
- забезпечити інформаційну підтримку застосування МСФЗ;
- створити умови для навчання й надання консультацій щодо особливостей ведення обліку за міжнародними стандартами (проведення практичних семінарів, розробка концепції професійного навчання і підвищення кваліфікації бухгалтерів та аудиторів);
- створити ефективний механізм контролю за дотриманням МСФЗ.

Насамкінець зауважимо, що питання впровадження міжнародних стандартів в облікову політику підприємств України є актуальним і перспективним. Для більш результативного процесу економічної інтеграції потрібно подолати недоліки і перешкоди, які заважають гармонізації фінансової звітності України та європейських країн.

Джерела та література

1. Голов С. Міжнародні стандарти фінансової звітності: вдосконалення та застосування / С. Голов // Бухгалтерський облік і аудит. – 2007. – №11. – С. 43-58.
2. Нищенко Л. Гармонізація бухгалтерського обліку та фінансової звітності України з міжнародними стандартами / Л. Нищенко // Бухгалтерський облік і аудит. – 2006. – №9. – С. 6-9.
3. Портал електронного навчання бухгалтерів САР / СІРА

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Постійне зростання популярності туризму в Україні і світі, активізація підприємницької діяльності у цій галузі перетворюють туризм на одну з найперспективніших галузей економіки. Тому значної актуальності набуває питання стратегічного планування розвитку туристичної галузі, як необхідної передумови її розвитку.

Стратегія – це довгостроковий курс розвитку, спосіб досягнення цілей, який її розробник визначає для себе, керуючись власними міркуваннями.

Тому при підході до стратегічних питань розвитку туристичної галузі необхідно визначити такі аспекти:

- У якому стані галузь знаходиться сьогодні?
- Якого результату планується досягти у результаті реалізації стратегічних завдань?
- У який спосіб можна досягти бажаного стану?

На території Черкаської області розташована значна кількість об'єктів історико-культурної спадщини. Серед них особливо варто виділити об'єкти загальнонаціонального значення: батьківщина Т.Г. Шевченка у Звенигородському районі та місце його поховання у Каневі, Чигиринщина – місце багатьох історичних подій, пов'язаних із періодом козаччини, національно-визвольних змагань початку ХХ ст., та одна з найкращих пам'яток садово-паркового мистецтва – дендропарк “Софіївка” в Умані. Останній можна віднести до переліку об'єктів, що приваблює іноземних туристів, які не цікавляться вітчизняною історією та культурою.

Черкаська область має значний природно-рекреаційних потенціал. У цьому напрямі варто вказати на акваторію Дніпра та Кременчуцького водосховища, Буцький каньйон, Черкаський бір. Окремої уваги заслуговує гірськолижний курорт у селі Водяники Звенигородського району. Він є вдалим прикладом реалізації підприємницької ініціативи щодо використання наявного природного ландшафту.

В області зареєстровано 207 туристичних фірм, із них – 19 туроператорів. Функціонує 76 готелів та 758 закладів ресторанного господарства, 3 туристично-інформаційні центри. Проте такий стан не можна вважати задовільним, оскільки кількість закладів готельного та ресторанного господарства, особливо у рекреаційних зонах, є недостатньою. Крім цього, якість надаваних послуг та цінова політика у переважній більшості не відповідають запитам споживачів. Наприклад,

фактично неосвоєним у цьому плані є Буцький каньйон, черкаське лівобережжя Кременчуцького водосховища. Вкрай незадовільним у області є стан дорожнього покриття, що є значною перешкодою для використання наявних та створення нових туристичних маршрутів.

Отже, можна констатувати, що Черкаська область має об'єктивні передумови для розвитку туризму – природнокліматичний та історико-культурний потенціал, здатний привабити значну кількість туристів. Недоліки, висловлені щодо стану туристичної інфраструктури, є перешкодою для розвитку туризму, але їх не можна інтерпретувати як такі, що унеможливають розвиток туризму Черкащини в цілому.

Що є метою створення і реалізації стратегії розвитку туризму Черкаської області? У найзагальнішому вигляді її можна визначити як збільшення кількості туристів у регіоні. Це є наслідком спеціальної діяльності щодо залучення туристів, тобто туристичної промоції області, підтримання у належному стані і створення нових туристичних об'єктів та інфраструктури, сприяння органів державної влади і місцевого самоврядування підприємницькій ініціативі у галузі туризму тощо. Збільшення кількості туристів і відповідно об'єму реалізації туристичних послуг в області має наслідком підвищення рівня зайнятості населення та ріст податкових надходжень. Тобто головним індикатором успішної реалізації стратегії є збільшення кількості туристів. Такі індикатори, як збільшення кількості туристичних об'єктів, кількість реконструйованих та новостворених об'єктів туристичної інфраструктури, ріст кількості підготовлених фахівців із туристичного обслуговування є другорядними. Вони можуть проявлятися незалежно від збільшення туристичних потоків, наприклад, за рахунок фінансування з державного чи місцевих бюджетів, а тому є умовами реалізації стратегії, а не її метою.

Відповідно до поставленої мети, при реалізації стратегії розвитку туризму варто зосередити зусилля на обмеженому переліку об'єктів і найперспективніших напрямках діяльності. Необхідно реалізувати план заходів щодо розвитку туризму у найпривабливіших районах області: Чигиринському, Звенигородському, Канівському, Маньківському. Необхідність концентрації ресурсів для досягнення помітного ефекту в цих районах викликана, по-перше, обмеженістю ресурсів у сучасних економічних реаліях України. По-друге, ці райони мають можливості до поєднання різних видів туризму, зокрема, рекреаційного та пізнавального, а також організації подієвого, зеленого туризму тощо.

Сучасна тенденція розвитку туризму полягає у тому, що потенційного туриста важко зацікавити одноманітним відпочинком, подоланням значних відстаней заради одного-двох, навіть цікавих, об'єктів. Черкаська область щодо пізнавального туризму дуже цікава для вітчизняного туриста. Розташування області у центрі країни сприяє

відвіданню її мешканцям усіх областей. Але це призводить і до того, що вони виступають переважно екскурсантами, а не туристами, тобто не користуються послугами закладів розміщення. Облаштування відпочинкових зон та закладів розміщення у рекреаційних зонах, насамперед на берегах водосховищ, річок і озер, може затримати внутрішніх туристів на території області, відповідно забезпечивши додаткові грошові надходження. Це також зможе привабити та затримати на території області іноземного туриста, який у своїй переважній більшості незнайомий з історією та культурою України. Зростання туристичних потоків у цих районах викличе їхнє збільшення в інших куточках Черкащини, оскільки має зрости зацікавлення областю загалом.

Поряд із підтриманням належного стану туристичних об'єктів, створення та реконструкції рекреаційних зон силами державного та місцевих бюджетів, варто впровадити грантову програму реалізації підприємницьких та громадських туристичних проектів у напрямках організації рекреаційного відпочинку, подієвого туризму, зеленого туризму тощо. З одного боку, держава та органи місцевого самоврядування вивільняться від значної організаційної діяльності, віддавши ініціативу до рук підприємців та громадських діячів. А з іншого – у туристичній галузі зростатиме конкуренція підприємницьких структур, що, на нашу думку, матиме позитивний ефект для розвитку галузі.

Держава та органи місцевого самоврядування мають сконцентрувати увагу на постійній інформаційній підтримці туристичної індустрії області. Лише вони можуть сконцентрувати у своїх руках масив інформації, незалежно її висвітлювати та рекламувати туристичні об'єкти.

Учасникам реалізації стратегії розвитку туризму потрібно чітко розуміти, що вона не дає негайного результату, продажу товарів і послуг у запланованих обсягах. Ріст кількості туристів у області спостерігатиметься не відразу і не буде сталим. Необхідно постійно враховувати чинники, що впливають на розвиток галузі, і вносити зміни у стратегічні плани. Але постійно працювати на результат – збільшення кількості туристів, об'єму реалізованих туристських послуг та податкових відрахувань від підприємств галузі. Інакше стратегія перетвориться у “закопування грошей у землю”.

Інна Кошова

ДОЛЯ, ТВОРЧІСТЬ І ЛЮБОВ В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ МАРКА ВОВЧКА

«...Господь послав / Тебе нам, кроткого пророка / І обличителя жестоких / Людей неситих. Світе мій! / Моя ти зоренько святая! / Моя ти сило молодая! / Світи на мене, і огрій, / І оживи моє побите / Убоге серце, неукрите, / Голоднее. І оживу, / І думу вольную на волю / Із домовини воззову. / І думу вольную... О доле! / Пророче наш! Моя ти доне! / Твоєю думу назову» [1, 502]. Цей вірш, присвячений Марку Вовчку, пише Тарас Шевченко на пам'ять 24 січня 1859 р. Третє видання «Кобзаря» (1860 р.) виходить із дарчим написом «Моїй єдиній доні Марусі Маркович і рідний і хрещений батько Тарас Шевченко». Про Марка Вовчка Т. Шевченко вперше дізнався в Нижньому Новгороді, повертаючись із заслання. Згодом знайомиться з її збіркою «Народних оповідань» і робить у щоденнику захоплений запис: «Какое возвышенно-прекрасное создание эта женщина... Необходимо будет ей написать письмо и благодарить ее за доставленную радость чтением ее вдохновенной книги» [2, 244 – 245].

«Отчего это у меня такой странный характер...»

Марія Вілінська, знана в українській літературі під псевдонімом Марко Вовчок, – талановита письменниця, єдина, словами С. Павличко, в кінці 1850-х років жінка в українській літературі. Нею захоплювалися, її боготворили, кохали, ревнували, ненавиділи і проклинали. Вона і досі залишається загадкою. Росіянка за походженням, вона дебютувала в українській літературі, швидко завоювала письменницьку славу і посіла місце поруч із Т. Шевченком і П. Кулішем. І водночас вона довгий час залишалася однією з найяскравіших постатей російської аристократичної еліти («Какая Вы русская – боже мой, – русская до мозга костей! Здесь в Париже это чувствуется еще сильнее; русский тип вырезывается на иностранном фоне страшно резко и ярко. Сколько в этом типе дурного и сколько хорошего!» [3, 150], – писав Костянтин Кавелін). Вона зневажала умовності, грала фатальну роль у житті багатьох українських і російських літераторів, роками жила в атмосфері слави, скандалів, чуток і пліток (див.: [4, 11–12]). Була байдужа до критики («Я ...непростительно, по мнению приятелей, равнодушна ко всякой критике благосклонной и даже зверской...» [5, 415]) і ніколи не переробляла своїх творів (у листі до сина Богдана Марковича вона писала: «Ни сокращать, ни переделывать не буду. Никогда этого не делала. Пока пишешь – ничего, но раз написалось –

становиться противным, бледным, жалким. ...Пишущий, конечно говорю о себе – никогда не доволен написанным и в чужой критике уже не представляется ничего ужасного. Можно пожалеть о своей неталантливости, поволноваться своим неумением выразить то, что так жаждал выразить – это понятно, но лезть на стену!» [5, 424 – 425]).

Обстановка, в якій виховувалася Марія Вілінська була спрямована «на іноземний аристократизм у побуті (музика, німецька, англійська, французька мови) – все це сприяло формуванню образу спокійної, врівноваженої, з плавними рухами дами, розвитку гострого розуму і спраглої ерогенності – якостей, які згодом стануть особливо звабливими для закоханих чоловіків» [6, 101]. Часто сучасники характеризували її як холодну, спокійну, замкнену («...була мовчазна, мало говорила, так що трудно було узнати її розум. Може, од того Куліш назвав її «Вовчком», що вона наче злякана, мовчуша!»); «Нам вона здалась боязкою чи несвітською, не прикидливою до людей. Якось ні до хазяйки, ні до мене, ні до Куліша не горнулася. Як по нашому темпераменту була непривітна, негаряча. А ми всі дуже до неї ласкаво оберталися. А вона якось погордо!..» (тут і в усьому тексті підкреслено мною. – І. К.) (цит. за: [7, 297 – 298]), – писала в «Споминах про Марка Вовчка» Ганна Барвінок), незбагненну у вчинках («Непостижимость Ваших поступков превышает все соображения самых отважнейших умов!» [3, 102], – писав І. Тургенєв), розсудливу, загадкову, мовчазну («мовчуще божество!», скаже про неї П. Куліш; «Я наче стою перед мармуровою статуєю, не знаючи, заговорить вона коли-небудь чи ні... Це справді дивно, що з нас обох – чоловіка й жінки – саме чоловік більш балакучий» [3, 343], – писав до Марії Ж. Етцель).

Вона подобалася чоловікам, вже з першого погляду приваблювала їх, викликала кохання, сама залишаючись спокійною («Вы – не без хитрости», «я Вам предан – это несомненно», «Вы престранное существо», «вас разобрать очень трудно» [3, 125] – каже про Марію в листі І. Тургенєв, «О, Ваш голос – голос королівський, хай йому біс!» [3, 316 – 317], – пише П.-Ж. Етцель). Часто закохані в неї чоловіки демонструють і непереборне бажання бути поруч, ще раз побачити, і водночас рвуться від неї, бажаючи відокремитись («Очень хочется с Вами видеться, а лучше гораздо будет, когда нельзя будет совсем видаться. Я рвусь из Парижа, подальше от Вас. Очень бы желал вновь с Вами встретиться, но совсем при иных обстоятельствах и обстановке. Искренно Вам преданный К. Кавелин» [3, 142]; «Если бы Вы знали, как мучительно Вас не видеть, ничего об Вас не знать, не слышать, точно Вы уехали или в землю провалились. Видно, этому так быть надо! А почему! Бог весть! Я покоряюсь» (К. Кавелін, 1862 р.) [3, 146]; «Я чекаю години, яка нас з'єднає, але я прагну будь-що відокремитися від Вас морально» (Ж.Етцель, 1869 р.) [3, 305]). Отже, «її спокій хвилює. Її замкнена певність бентежить. Вона здається холодною.

В ній є щось, що дратує чоловіків. Щось її різко виділяє в товаристві інших панночок. Вона не така, як всі» [7, 306].

Народилася Марія Олександрівна Вілінська 22 грудня 1833 р. в збіднілій дворянській родині в Єлецькому повіті Орловської губернії. Батьки її були людьми освіченими, любили музику і спів. Разом із братами дівчинка здобула початкову освіту. Мати в одному з листів до Марії, згадуючи про її народження, писала таке: «Мати моя, ця свята жінка, повністю розділила зі мною все моє щастя – і скільки любові, турботи і надії зустріли тебе при появі на світ божий!.. Мати бачила і передбачала в тобі красуню – мені здавалося, що душа ангела світиться в очах твоїх...» (цит. за: [6, 100 – 101]).

Найбільшою ж радістю для маленької Маші були приїзди батька, бойового офіцера, який часто розповідав їй про хутори і села Чернігівщини, де в літні місяці перебував його Сибірський гренадерський полк, про український степ, пісні, побут («...розповіді батька про його службу на Чернігівщині, де протягом кількох років був розквартирований його полк, з часом трансформувалися в її свідомості як роки дитинства і юності О. О. Вілінського» [8, 8], – пише онук письменниці Б. Лобач-Жученко). Під час приїздів батька маленька Маша забувала і бабусю, і маму. Однак їй судилося дуже рано пережити травму від несподіваної смерті батька (Олександр Олексійович серйозно захворів, у березні 1840 р. подав у відставку, а влітку того ж таки року помер у віці 39 років (див.: [8, 19]) і нового шлюбу матері. Вітчим («руїтник, бешкетник, п'яниця, картяр», «особливо страшний і несамопитий в п'яному вигляді» [7, 299]) вів розгульне життя і розорив родину (в 1850 р. в листі до О. Марковича Марія так опише свої враження після багаторічної відсутності в домі матері в Єльці: «Как нечисто все, как нехорошо, грустно, грустно было. ...Бедность ужасная... Везде грязь, пыль, все переломано, разбросано, ты не можешь представить, как неприятно это поразило меня. ...Грустно, что дети (йдеться про молодшого брата Марії Дмитра Вілінського, зведену сестру по матері Віру Дмитрієву і дітей другого чоловіка матері Дмитрієва – Аврелію і Воїна. – І. К.) так приучены к беспорядку, что не обращают на него никакого внимания» [9, 22]). Отже, родина розпалася: мати віддала Марію і Валеріана під опіку родичів, при собі залишила тільки дворічного Дмитра. Марія ж більше ніколи з матір'ю не жила. До речі, варто сказати про старшого брата Марії Валеріана Вілінського, стосунки з яким у дорослому житті, очевидно, не склалися: в листі до О. Марковича 1866 р. вона пише, що «Валерко википає гнівом», сердиться «більш року», «все б засипав мені сіль у вічі, якби мога», «писав мамі, що Богдана від мене треба відібрати, що він чув про мене таке, що його ушеньки пов'яли...» [9, 168].

«...ничто не сбивало меня с принятой дороги...»

Отож, у дванадцять років Марію віддали до приватного пансіону мадам Мортеллі в Харкові. Кожна доба тут була розписана з точністю до хвилини, за провини вихованок карали голодом і страхом. Волелюбна і принципова Марія Вілінська не витримала і втекла... за три місяці до закінчення пансіону (згодом, у 1866 р., в одному з листів до О. Марковича вона напише: «Я була ще з реп'яшок, а вже мене ніхто переконати не посилив, а вже тепер, коли, може, більш шляху пройдено, ніж проходити!» [9, 166]). Після пансіону вона чудово вміла грати на клавесинах, добре говорила французькою і вміла танцювати модні танці. «Перебування в пансіоні, – пише В. Петров, – ще більше розвинуло в ній внутрішню зосередженість. Вона остаточно замкнулася в собі» [7, 302].

Вимушене сирітство спонукає Марію Вілінську до мандрів по родичах – вона їде жити до тітки Катерини Мордовіної в місто Орел. Тут її чекала, словами В. Агеєвої, «непевна, принизлива роль чи то вихованки, чи гувернантки у багатому, респектабельному домі тітки, де для дівчини не знайшлося навіть окремої кімнати» [10, 104] – лише куток і ліжко за перегородкою.

На думку Н. Зборовської, саме тому у своїх любовних історіях Марко Вовчок передусім шукатиме символічного замітника батька. Про наявність у її психології дуже сильного батьківського комплексу свідчить її потяг до старших чоловіків. Опанас Маркович (старший на 11 років), Іван Тургенєв (на 15 років), П'єр-Жуль Етцель (старший на 19 років) – три визначні «батьківські» постаті в її любовних історіях введуть її у три різні літератури: українську, російську і французьку (про це див.: [6, 101]). До речі, закоханий П. Куліш був старший за Марію на 14 років, Костянтин Кавелін – на 15 років (в одному з листів до Марії він писав: «А какой я старик, – боже ты мой! Только и живу головою, куда ушло все из всего организма, что было получше и поживее. ...только голова и осталась живая, сочувствующая, бунтующая, протестующая, страстная! Все остальное состарилось» (1862 р.) [3, 151]), Іван Лашнюков – на 10 років («Как видите, я начинаю период старчества, начинаю упадать духом и сердцем» (1862 р.) [3, 164]). А ось із цього приводу фрагменти листів І. Тургенєва («...Вы молоды. Самая Ваша тоска, Ваша задумчивость, Ваша скука – молоды. Мы, например, с Вами во многом сходимся: одна только беда: Вы молоды – а я стар. Вы еще вносите новые суммы – а я уж подвожу итоги. Я не жалею на это: всему свой черед...» [3, 56]) і П.-Ж. Етцеля («Вона ще у розквіті сил, вона майже юна, а тобі сто років. Її молоде серце не розуміє, що ти думав про неї більше, ніж про себе. Воно не розуміє, що ти не можеш себе переконувати, ніби ти супроводжуватимеш її до останніх днів її життя, бо за законами природи ти залишиш цей світ набагато раніше від неї» [3, 303]).

«Пишите, пишите, да побольше...»

Листи Марії Вілінської до закоханих у неї чоловіків майже завжди короткі (на що всі вони скаржилися, пишучи їй довгезелзні листи-освідчення), її листи найчастіше ділового характеру (про гроші, про видання книжок, про справи і дуже мало про її власні почуття до них – майже для всіх них вона однаково – «Всегда преданная Вам М. Маркович»). Ось на підтвердження фрагменти деяких листів від О. Марковича (1850 р.): «...прочитавши последнее твое письмо..., куда как хотелось подосадовать на тебя за его короткость, т.е. краткость...», «Мне всегда жаль, что мало так пишешь и как будто не вчитываешься в мои письма. Неужели мало времени мне остается твоего...», «После твоего двухстрочного ответа на мое последнее письмо из Орла, я сомневаюсь, что ты читаешь все письма...», фрази-здогади: «но кто тебя знает», «не знаю, ты не пишешь» [3, 31–35]; «Я ропщу на тебя, что ты о том, о другом не пишешь в ответ на мои письма...» [3, 40]; від І. Тургенєва (1859 р.): «Милейшая Марья Александровна. – Вы милейшая – но позвольте Вас побранить: во 1-х) Вы не ставите *числа* в Ваших письмах, во 2-х) Вы не отвечаете на вопросы – и в 3-х) извиняетесь, что часто пишете, когда, напротив, я бы желал, чтобы Вы писали больше и чаще» [3, 60]; «...как это можно в такую даль писать такую коротенькую записку – точно мы живем в одном городе, видимся каждый день?» [3, 67]; «Ей же ей, говоря библейским языком, нельзя писать такие письма, как Вы пишете, любезнейшая Марья Александровна! Без обозначения числа, года, месяца – и всего-то каких-нибудь пять, шесть строчек, точно свободной минуты нет у Вас!» (1860 р.) [3, 88]; «Любезнейшая Марья Александровна, письмо (т. е. телеграфическая депеша) Ваше, по обыкновению, очень темно» [3, 94]; «Телеграммы и Вы – Вы и телеграммы, любезнейшая Марья Александровна, неразлучны, как переклитки» [3, 112]; «Господи боже мой – или боже мій милій! как говорят г-да хохлы – что Вы за неисправимая женщина – любезная Марья Александровна! Можно ли из Италии в Россию писать записку в 5 строк, из которых, вдобавок, ничего не узнаешь путного» (1861 р.) [3, 124]; від М. Макарова (1860 р.): «Вас трудно уговорить писать письма...» [3, 91]; від І. Дорошенка (1862 р.): «Пишите, пишите, да побольше; меня удивляет краткость Ваших писем» [3, 152]; від Ж. Етцеля (1868 р.): «...тут мене знайшов Ваш лист без адреси й дати. Чи знаєте Ви, хто то є Велика Нерозумниця? Це Ви, ось хто! Ніколи ніяких точних відомостей. ...Ви легковажна, але доводиться любити Вас такою, яка Ви є, бо Вас ніщо не змінить» [3, 270], «Нумеруйте, прошу Вас, аркушки своїх листів. Я накидаюся на них, як голодуючий, ...а тоді аркуші перемішуються, і я у відчаї» [3, 318], «В одному і тому ж конверті одержав два Ваші куцюсінських листи на до біса маленьких листочках паперу...» [3, 363].

Згодом, у 1906 р., бажаючи опублікувати листи О. Герцена до своєї матері, Богдан Маркович писав таке: «Як російська людина Герцен не

позначав року, а мама, – яка звичайно не позначає ні року, ні місяця, ні дня, – не зберегла конвертів і не надписувала сама – хоча б року» (цит. за: [8, 243]). Згодом сама Марія буде дорікати синам за той самий стиль листів, який був у неї, за короткість, неуважність у відповідях на її кореспонденцію (з листа до Б. Марковича: «Ты выработал себе для писем особый стиль, так сказать, телеграфный, которым удобно только извещать о смерти, поздравлять с именинами и вообще уведомлять о деловых событиях» [5, 240], «Не приобретай российскую привычку (прегадостную) запаздывать ответом» [5, 407], «Боже, как ты не внимателен к моим просьбам: даже не отвечаешь» [5, 409], із листа до Б. Лобача-Жученка: «Боря мой милый, что это мне не отвечаешь на мои вопросы? Или ты не все мои письма получаешь, или читаешь их вскользь, или ты уже совсем стал легкомыслен» [5, 259], до Б. Марковича і Б. Лобача-Жученка: «Нельзя ли писать числа на письмах и отвечать вовремя, а ответивши, не носить письмо в кармане, а нести на почту?» [5, 274]).

«Ах Афанасий!»

На одній із вечірок у домі тітки Катерини Мордовіної, коли Маші було лише 15 років, вона знайомиться зі своїм майбутнім першим чоловіком, українським ученим Опанасом Марковичем, який в Орлі перебував на засланні за участь у Кирило-Мефодіївському братстві. На початку 1851 р. вони одружилися.

Листи Опанаса Марковича засвідчують благоговійне схиляння, навіть обожнення, «ідолопоклонство», як згодом напише П. Куліш, перед Марією: «Но ты будешь мне всегда что слезинка, омывающая соринки с глаз и горечь с сердца» [3, 23], «Милая, милая, любочка, ясочка, сердце», «моя ясочка – Манюпулечка» [3, 24], «Милая! ...теперь я не могу видеть и слышать ... и подержать твою головку на дружеской руке и любо глянуть в глаза, прояснить потускнелый взгляд и... Маня, Маня! Далеко ты, нет, близко: вот у меня на руке, в сердце, в молитве. С такими ли чувствами, как наши теперь, жалеть, что не видимся ...Ясочко моя! Бог з тобою! ...Твой Афанасий» [3, 26–27], або: «Могу ли грустить, обладая таким сокровищем, как Маня, как ее глубокая, обворожительная любовь, благородное сердце, добрый и здоровый ум, душу, преданную высшей воле... Слава богу, ангелятко мое, я во всей жизни своей после тебя не помню минуты целой мысленного разрыва с тобой, которая бы легла на мою совесть упреком. Благодарю тебя!» [3, 32], або: «Марусенька моя, щирая голубко... все, все, вся жизнь моя... обвивает твой образ около моей души, так что она не повернется, не вздохнет, не глянет без тебя. И все-таки мне кажется, я тебя мало люблю и что ты стоишь большей любви. Кажется, благодарности тебе больше всего в моем сердце» [3, 38 – 39].

І водночас у його листах («моральних повчаннях», як каже Н. Зборовська) присутній надто сильний виховний момент (наприклад,

«Как то я обрадовался, что тебе предстоит путешествие, богомолье, новые впечатления, не бальные в 5-саженной зале, а туристские, паломнические» [3, 24–25], «Прочла ли ты письма о богослужении, я думаю, они пригодны, кто собирается на богомолье. Напиши мне о них» [3, 26], «Вот мой сердечный завет, который запечатлей в своей памяти: в малом ли, в большом ли обществе маешься ты, помни, если не можешь забывать о себе в пучине мыслей и наблюдений, ...если не дано тебе этой жизни собой одним без себя, и если... тебе это не дается, ...то приучи себя к такому чувству, что окружающие тебя не чужие люди, ...а свои родные, домашние, которые поругают только за неприятность, ...а хвалить вовсе не станут...» [3, 33], «не ленись показать к этому внимание на деле и мне в письмах» [3, 33], «Как рад, что ты собираешься делать что-нибудь полезное» [3, 35], «Читаю во втором письме, что тебе не хотелось танцевать, очень естественно. Но дальше ничего не понимаю, как через одну неделю захотелось уже танцевать, да еще и с желанием слышать похвалы кругом себя. Я понимаю минуты упоения музыкой... Но глубоко не понимаю упоения танцами до забвения о друге, которого с нами нет. ... Не думай, что я хочу упрекать тебя, что пустилась танцевать в обществе родных своих. ...да не страшно ли попасть из хороших учителей в ученики плохие? Как подумаю о том, что голубочка моя сама написала о своем *преступлении*, то так тихо в душе станет: какое сокровище сердце твое, Маня» [3, 38–39] і т. д.).

Її ж листи – спокійно-стримані (як напише сама Марія, «мною керує не серце, а розум» [9, 21]), хоча і в них є люб'язні звертання («друг мой, милый Афанасий!», «мій милий Афанасій!», «друзе мій Афанасій», «мій друже», проте такі ж звертання читаємо в листах і до інших адресатів: «Милый Иван Сергеевич» (до І. Тургенєва), «Милый мой Миша!» (до Михайла Лобача)) і прощання («Прощай, моє серце, бувай же здоров, не журися. Твоя М. Маркович», «Прощай, мій друже!», «Пиши, мій милий друже!» тощо).

В її ранніх листах до О. Марковича – роздуми про себе, свій характер, опис того, що і хто її оточує в місці перебування («...милый Афанасий. Отчего это у меня такой странный характер, все, мне кажется, я испытала, о чем бы я ни слыхала и ни видала, и все кажется мне не так страшным, как другим, все как будто бы обыкновенно. Равнодушие ли это, упование ли, что все изменится к лучшему, или я уверена, что могу все перенести. Я иногда воображаю все возможные несчастья, и нет ни одного, которого бы я не могла перенести; мне кажется, я бы перенесла все со спокойствием, и сказать ли? – с радостью, как искупление всех ошибок невозвратимого прошедшего, даже будущего» [9, 20]), згодом додадуться розповіді про сина Богдана і письменницький успіх, про справи з виданням книжок, про роботу і обов'язково про гроші.

Грошова тема особливо наголошується в кожному листі 60-х років, коли Марія з сином живе за кордоном і має неприховані позашлюбні взаємини: «Пиши мені, прошу тебе, пиши про гроші – дуже-дуже треба» [9, 108], тричі в одному листі: «...прошу тебе дуже – хутче гроші. Мені так грошей треба, що й сказати не можу. Зараз, зараз-таки і присилай. Присилай хутко», «Прошу ж тебе дуже, як цей лист одержиш, *зараз* висилай гроші... Подумай, що як мені тут треба. ...Мені, знов говорю тобі, мені гроші треба конче», «Прошу ж тебе, гроші присилай хутко і одпиши мені зараз, коли я їх получу. Прошу тебе, прошу» [9, 109–110], «Прошу тебе хутко, хутко, хутко гроші» [9, 135], «Спасибі тобі, що пишеш – висилаєш гроші. Дуже їх треба тут» [9, 142].

А між тим у листі С. Єшевського 1861 р. читаємо: «Вона (Марія Маркович. – І. К.) тепер, здається, зовсім щаслива і вперше в житті, здається, почала жити ощадливо. Пора нарешті взятися за розум. За півтора року витрачається 40000 франків невідомо на що, і не знати, що кому винна, – це трохи соромно. Не знаю, чи довго це триватиме. В Росію вона тепер і не думає повертатися. Опанас Васильович дістав місце в Петербурзі» (цит. за: [8, 65–66]).

У 1866-ому (за рік до смерті О. Марковича (!) Марія ніби «вичитує» його в листі знову ж таки за гроші і, як видається, спекулює на батьківських почуттях: «Щодо грошей, то я дуже жалкую, що написала тобі за хлопчика. Повинна я була знати, що коли ти сам не присилаєш, то не треба казати: *«пришли»*, треба знати, що або несила, або не велика воля. Хоч воно те, хоч друге, докучати не годиться. ...З сього часу я вже ніколи й нічого за се не казатиму. Коли я казала, то для хлопця, а трохи і для тебе самого, щоб він знав, що ти маєш об йому піклування та щоб за сеє і сам тебе не забував і мав би до тебе прихильність» [9, 165]. Однак уже в наступному листі грошова тема виникає знову і знову звучить як «гроші для Богдана»: «Я дуже прошу тебе, щоб ти мені завістив завчасу – одібравши цей лист – коли ти не можеш більш нічого Богдасеві дати. Мені се треба знать, – розкину я хоч розумом та постараюся для його» [9, 168].

Згодом із її листів до О. Марковича зникнуть звертання, залишаться скупі побажання вкінці: «Бувай собі здоров», «Бувай здоров. Обнімаємо тебе. М. М.» і ніколи вже не буде слів любові, відданості навіки, як це є в її листах до інших респондентів (наприклад, до І. Тургенєва 1861, 1862 років (час співжиття з О. Пассеком)): «Отчего это Вам и не верить, что я Вам предана, когда это правда. Я Вам предана всегда и верно. Вы для меня лучше многих, многих, многих людей, но, видно, я не за то люблю Вас, потому что бывало время, когда Вы казались хуже, и я тогда Вас все так же любила. А Вы, пожалуйста, будьте лучше» [9, 124], «Вы кот Мурлыка – не мурлыкайте тем людям, что Вас любят. Преданная Вам М. Маркович» [9, 129], «Всегда Вам предана верно и люблю всегда» [9, 139], або до

Д. Писарева: «Обнимаю тебя. До свидания. Преданная тебе М. М.» [9, 203], не кажучи вже про переповнені ласкавими словами листи до Михайла Лобача-Жученка («До свиданья, дорогой мой друг. Обнимаю и целую тебя. Не скучай и береги себя. Верная Маруся» [9, 249], «Доброго тебе утра, мое сокровище» [9, 253], «До свидания, милый мой, дорогой друг. Обнимаю тебя и целую. Смотри же, береги себя. Не читай по ночам. Очень тебя люблю. Маруся» [5, 22], «Милый, драгоценный мой Жучок...», «До свиданья, дорогой мой Жучок. ...До свиданья, дорогой, милый, хороший мой друг. Очень по тебе скучаю и страх как желала бы тебя видеть... Будь паинька, паинька, паинька» [5, 31], «Милочка моя», «Милая моя паинька», «Целую свое сокровище, глазки и губки, и шейку, и ручки...» [5, 108], «Прощай мое золото милое, дорогое», «... я тебе предана навеки, всегда и везде тебе верная твоя Маруся» [5, 167] тощо).

В листах до першого чоловіка витриманий сентиментально-народницький стиль, певно, з метою вплинути на його добре серце, розжалобити, наприклад, у листах, де Опанас кличе її додому, вона пише, що не не хоче, а не може їхати, що нездужає, що багато роботи, що нема грошей тощо: «Що то усі за люди в бога не вважливі, світе мій! Світе божий! Та годі. Втішатимуся тим вже, що нема того лиха, щоб у його мати божу, як то говориться, крапельночки меду не впустила, хоч з мізинної пучечки...» [9, 159].

Отже, упродовж 50-х років Марковичі живуть у Чернігові, Києві, Качанівці, Немирові. Опанас Маркович не переймався посадами і грошима, його покликанням було збирання народних пісень і звичаїв. Разом з Опанасом ходила і Марія по базарах і селах, слухала кобзарів і лірників, вивчала народний побут, обряди й повір'я, записувала пісні, казки, прислів'я і загадки. «Вісім років наполегливого вивчення української мови, історії і фольклору разом із материнством (сина названо в честь Богдана Хмельницького) завершуються виданням 24-річною дружиною Марковича «Народних оповідань», визнанням її першою жінкою-письменницею в українській літературі» [6, 101]. Нікому не відома за межами Немирова дружина вчителя географії провінційної гімназії вмить стає першорядною письменницею.

У 1857 р. в Петербурзі П. Куліш редагує і видає «Народні оповідання» і придумує для Марії псевдонім «Марко Вовчок». Того ж таки року Марко Вовчок із чотирирічним сином Богданом уже гостювала в Кулішів у Мотронівці, а в січні 1859-го Марко Вовчок із чоловіком та сином переїздить до Петербурга і стає окрасою столичних літературних салонів. Серед її наставників і залицяльників: Тарас Шевченко («Спасибі тобі, моя доню любая, моя єдина, що ти мене хоч у Дрездені згадала» [3, 54], – напише він їй у 1859 р.), Іван Тургенєв («...я Вас искренно полюбил; не так, как Кулиш, но не менее сильно, хотя в совсем другом роде» [3, 53]),

Микола Макаров («...мне без Вас скучно. Все это время я или видел Вас, или писал Вам, или знал, что скоро увижу Вас. Теперь же ничего о Вас не знаю и ни на что не могу надеяться» (1859 р.) [3, 70]). Однак першим і єдиним хотів бути Пантелеймон Куліш («Тепер Марко Вовчок коло мене... Він мені сизим голубом гуде і соловейком співає. Він мене з великої туги визволяє. Він мене на світі задержує...» [11, 121]).

У стосунках з авторитарним і деспотичним П. Кулішем Марко Вовчок зберігала дистанцію. Він же божеволів від кохання («...Зная великость любви моей, – писав П. Куліш, – Вы не смогли преодолеть известного Вам *слабого* (это очевидно) чувства. ...Меня ужаснула перспектива безотрадных моих желаний, надежд etc.; я решился отступить, пока еще не сошел с ума. ...оставьте же мне хоть братскую расположенность... Расстанемся как друзья, если не могли сойтись как любовники. ...Мы, чуждые наслаждений физических, знали *сладострастие высоких мыслей*. ...Преданность во мне ...не уменьшится и тогда, когда бы я увидел Вас в объятиях другого (если страстная любовь овладела наконец и Вами). ... Вы совершили со мною чудо: ко мне еще раз возвратилась было юность моя, я опять воспламенился чистою, глубокою, полною самозабвения любовью; я снова познал муку горячих слез; я еще раз побывал на небе и в аду... До скорого свидания, бесценная сестра! Да? До скорого? Всею душою П. К.» (цит. за: [12, 136 – 137]). У коханні, словами В. Петрова, П. Куліш «змагався, сподіваючись перемогти. Та Марко Вовчок і в коханні була тією самою, що і в житті: ніщо її не зрушало й не дивувало, – вона лишалася спокійною до байдужности. Вона здавалась холодною, і її спокійна мовчазна рівність дратувала Куліша до безглуздя, до несамовитости. ...Кохання оберталось у біль, у крик, страждання, безсоння, хору стурбованість» [11, 342, 344].

У 1859 р. П. Кулішеві таки й справді довелося «побачити» Марка Вовчка в обіймах іншого. Попередньо домовившись із нею про зустріч, Пантелеймон Куліш їде до Берліна. Напружено чекає, небезпідставно ревнує її до І. Тургенєва і навіть думає про самогубство («Она сперва увлеклась мною, как чем-то выше других людей, а когда встретила человека, который показался ей еще выше, она охладела ко мне, но, охладев, продолжала держать меня, Бог знает почему и для чего, очень близко подле себя. Она никогда не давала мне разувериться в ее любви... Ее легкомыслие и изменчивость погубили меня. Жизнь мне опротивела. Я холодно решаюсь прекратить ее» (цит. за: [12, 138])).

До Берліна, де її чекав П. Куліш, Марко Вовчок приїздить із сином Богданом і в супроводі ...Івана Тургенєва. «Я ему не завидую; я почти радуюсь их сближению, – написал П. Куліш. – Может быть, в этом сближении – мое спасение от величайших бедствий, которые постигли бы меня при ее вечно загадочном душевном состоянии. ...Дождусь их в

Берлине... Уезжать, не выдавшись с нею, не для чего: между нами осталось бы что-то враждебное. У меня же ее белье, у ней мои деньги. Мы встретимся и расстанемся друзьями. ...Она привыкла обманывать и едва ли вдруг бросит привычку многих лет. Фальшивое положение ее к мужу изуродовало ее характер. Я бы желал, чтобы она жила открыто с Т. ...Стыдно будет Т-ву, если он допустит ее до двусмысленной роли!» (цит. за: [12, 140 – 141]). Віктор Петров дуже влучно сформулював проблему цих взаємин: «Куліш бажав, щоб вона належала тільки йому, а Марія Олександрівна воліла належати тільки собі» [11, 346].

Ображений П. Куліш повертається до Росії і разом із дружиною їде в подорож по Волзі. Певно, що І. Тургенєв зітхнув із полегшенням («Приятно также знать, – пише він у листі від 19 травня 1859 р., – что Берлинец (так він називає П. Куліша. – І. К.) исчез с горизонта, – а от толков петербургских друзей не убережешься. На то друзья, чтобы толковать вкривь и вкось» [3, 53]; «Итак, Кулиш поехал с женою по Волге на Кавказ – вот-те раз! – Это не в рифму сказано – а от изумления. Впрочем – дело это он сделал хорошее – и дай бог ему всяких успехов» (лист від 9 червня 1859 р.) [3, 55]).

Згодом, у 1903 р., в листі до редакції «Русских ведомостей» Марко Вовчок так опише П. Куліша в період їхнього знайомства: «...в последние годы своей жизни П. А. Кулиш был человек ненормальный... Знакомство мое с П. А. Кулишом длилось не так долго, чтобы мы могли вместе съесть пуд соли, но оно пришлось на пору тяжелых нравственных потрясений и испытаний, когда он явился без маски, высказывался без утаек. Со многими членами своего кружка он находился в так называемых приятельских отношениях, но и друзей у него не было. Он подпускал к себе приятелей только на известное расстояние. Единственным близким и довольно преданным лицом был некто Каменецкий, которого он называл своим верным копьем. Уже в ту пору (в начале 1860 г.) он был изрядно помят жизнью, озлоблен, нервен и носил задатки будущего психоза, но энергии, любви к своему делу было еще много» [5, 396].

«Я всегда буду любить тебя...»

Отож, усі ці події відбувалися в травні 1859 р., а вже в жовтні цього ж таки року 26-річна Марко Вовчок зблизилася з молодшим від неї на три роки Олександром Пассеком. О. Пассек займався вивченням виправних систем тюремного ув'язнення (про це див.: [13]). Незважаючи на протести матері і те, що його викликали в Росію для проведення реформи в'язниць, О. Пассек залишився за кордоном із Марією («Я люблю тебя, мой друг, и много, верь мне. И всегда, и везде. Не будешь получать писем, не думай, что моя любовь изменяется. ... Я всегда буду любить тебя, мой дорогой и милый, и оттого не меньше, что замуж если за тебя не пойду. Мне замуж идти помешает Афанасий Васильевич, которому это будет хуже смерти, а

потом, мое сердце, будешь ли ты счастлив со мной как с женой? Говорят, все проходит, и как часто я сама видала, что все проходит» [9, 143], – писала вона).

Опанас Маркович, покинутий Марією, в 1860 р. сам повертається із Західної Європи. До речі, з листа І. Тургенєва до О. Герцена (вересень 1860 р.) дізнаємось про участь у цьому І. Тургенєва («Мне с ней было хлопот немало: надо было ее вывести на свет божий из омута фальшивых отношений, долгов и т.д. ...Я решился поместить Марью Александровну в пансион, ...отправитъ супруга в Петербург, где его ждет место, приготовленное Ковалевским, привести в известность все долги – и тем самым приостановить их – а отчаянного и скверно воспитанного – но умного мальчишку, сына Марьи Александровны, отдать здесь в institution – для вышколения» [3, 407]).

«О, русские деятели! Как вы истерзали меня»...

Мандруючи з І. Тургенєвим Європою Марко Вовчок ще деякий час зберігала з ним близькі стосунки. Під його впливом вона переходить у російську літературу, пише «Рассказы из русского народного быта».

До речі, про творчість. Із листа Марії до Г. Фальборка (1894 р.) дізнаємось, «что И. С. Тургенев, которому малороссийское наречие было совершенно незнакомо, никогда и не переводил украинских рассказов (ідеться про передмову і переклад «Народних оповідань» 1859 р. – І. К.), а дал свое имя по просьбе издателя, кажется Кожанчикова, желавшего таким путем обеспечить успех своего издания» [5, 279]. Отже, й не дивно, що І. Тургенєв, котрий насміхався над українськими романтиками (в 1861 р. в листі до Марії він пише: «Мне дали 4№ «Основ», из которых я мог заключить, что выше малороссийского племени нет ничего в мире – и что в особенности мы, великороссы, дрянъ и ничтожество. А мы, великороссы, поглаживаем себе бороду, посмеиваемся и думаем: пускай дети тешатся, пока еще молоды. Вырастут – поумнеют. А теперь они еще от собственных слов пьянеют. И журнал у них на такой славной бумаге – и Шевченко такой великий поэт... Тешьтесь милые дети» [3, 125]), української мови не вчив.

У 1861 р. Марко Вовчок знайомиться з Миколою Добролюбовим, який, закохавшись, пише про неї велику статтю і, як ще донедавна І. Тургенєв, турбується виданням її творів і бере на себе її фінансові справи. В одному з листів до сина Богдана Марковича 1887 р. вона так згадувала про своє знайомство з М. Добролюбовим: «Писем Добролюбова у меня очень немного... Эти немногие письма очень характерны, и жаль, если они затерялись. Знакомство с Добролюбовым было тоже недолгое, но воспоминаний оставило много, и я могла бы многое рассказать о нем, хотя видались мы всего какой-нибудь месяц или два. Он обращал меня, что называется, в свою веру и много говорил – говорил о всем и всех. Предупреждаю, что отзывы его о многих, которые

пользуются «симпатиями русской публики», были более чем непочтительны. Особенно горько и язвительно осмеивал он Тургенева. Много говорил о Некрасове, Чернышевском. Одним словом, открыл мне глаза на многое и многих» [5, 226 – 227].

За рік до смерті, у 1906 р., в короткому листі до сина Богдана вона напише про пропозицію від журналу «Былое» згадати російських діячів – «вспомнить, например, как Бакунин растратил чешские гроши... О, русские деятели! Как вы истерзали меня. А все надеешься, что вот явится человек» [5, 441]...

«Невыносимо мне без моего Саши»...

У лютому 1861 р. Марія вже була з Олександром Пассеком у Римі, про що свідчить лист до неї І. Тургенєва (від 17 лютого 1861 р.), де він пише, що отримав листа для неї від Опанаса Марковича (до речі, в наступному листі від 20 лютого 1861 р. знову читаємо: «Прилагаю при сем новое письмо от Вашего мужа» [3, 121]) і записку від матері Олександра Пассека, яка хотіла говорить із ним «про *важливу* справу» («Смутно предчувствую, о чем сия дама будет со мной беседовать», – каже І. Тургенєв [3, 121]). «Поклонитесь от меня Ешевскому и Вашему спутнику, Александру Вадимычу (Пассеку. – І. К.)», – закінчує свого листа російський письменник.

Отож, І. Тургенєв згодом був покинутий, як і Пантелеймон Куліш. У лютому 1861 р. він пише їй «свирепые» письма («Третьего дня Вам написал свирепое письмо, милая Марья Александровна... я пересолит с намереньем – а то бы ничего не вышло. Но основание моего письма справедливо (очевидно, цей лютий лист був написаний після розмови І. Тургенєва з матір'ю О. Пассека, яка всіяко хотіла припинити стосунки свого сина з Марією. – І. К.) – ...Вам нельзя продолжать идти по той же дорожке» [3, 121]). В листі від 22 травня 1861 р. він, докоряючи їй за короткі листи-записки, в'їдливо запитує «что делают спутники (мова йде про С. Єшевського і О. Пассека. – І. К.), есть ли у Вас еще спутники» і так само в'їдливо закінчує: «поклонитесь – если есть кому кланяться» [3, 124 – 126].

Усупереч волі своєї матері і занедбавши слабке здоров'я, по кількох роках співжиття з Марком Вовчком Олександр Пассек у вересні 1866 р. помирає від сухот (про це читаємо в спогадах Б. Лобача-Жученка: «Письменница рвалась в Россию, але повернення відкладалося через хворобу її невічаного чоловіка О. В. Пассека, який повільно згасав од сухот. ...О. В. Пассек помер у неї на руках у вересні 1866 року в Німці...» [8, 99]). Як свідчать листи, Марія тяжко переживала смерть О. Пассека і довго не могла оговтатися від цієї втрати. В листах до Володимира Пассека (брата О. Пассека), який, за її словами, «один остался нам близок и один не мешал» [9, 172], вона писала: «Мне очень тяжело, тяжелее, чем когда-нибудь. ...Самой себе ад какой-то устраиваю» [9, 170], «...мне

душно. Все душнее с каждым днем, с каждым часом. Я не знаю, как жить буду» [9, 171], «Вообще как-то душа полынном заросла» [9, 176], «Невыносимо мне без моего Саши. Все осталось в мире по-прежнему, ...но все потеряло для меня радость свою. Может еще много я перечувствую, но уже от радости прежней не вострепнется сердце. Отчего я не могу еще хоть раз обнять его и перенести хоть, как в последнее время с постели на диван. Я ведь еще чувствую живого, тяжесть его тела, его дыхание, – чувствую так живо, что сердце у меня как тогда бьется, как бы лучше его перенести, как бы не уронить. Чужая рука ни одного разу не коснулась его, и до конца он все желал видеть меня. А я как подумаю, что уже его не увижу, не услышу, не могу ни спросить его, ни сказать ему...» [9, 182 – 183].

Листувалася Марія і з матір'ю Олександра, Тетяною Петрівною Пассек (ось кілька фрагментів із її листів: «Вы пишете, что около него есть место и для меня. Более дорогого подарка для меня нет на свете. Сколько раз мне было горько подумать, что мне близко земли не достанется. Я знаю, он всегда хотел быть около и близко. Помнится, он огорчился, когда кто-то в разговоре, желая мне польстить, сказал, что мне следует лежать там, где великий Шевченко» [9, 177]; «В моей жизни ничто не сбивало меня с принятой дороги и, хотя часом бывало трудно, я все-таки шла по ней и в том, что зовут слабостью, ни я сама, ни другие, не упрекнул меня, но я ... уверенна, что тогда только и счастье женщине, когда она так верит, как любит, что покоряется во всем любимому человеку» [9, 178 – 179]; «Я благословляю его, моего единого и верного друга, за каждое его слово, за каждый взгляд, за каждый совет и желание. Благословляю всю жизнь нашу, от первого мгновения, когда увидела его, до последнего, когда с ним простилась» [9, с. 180]).

У травні 1867 р. Тетяна Петрівна Пассек запрошує Марію погостювати до них на дачу, де «Саша три лета жил», побачити його кімнату, місця, де він любив гуляти («...не знаю, как Вам, а мне Вас видеть и горько и хорошо. Поживем вместе – попривыкнем, легче будет – авось. Я так думаю иногда, что и Вам ни с кем так отрадно быть не может, как с нами – пока Ваше горе не остыло» [3, 231]).

«Не рыдай так безумно над ним!»

Проте, як свідчить листування, в лютому 1867 р. в житті Марії з'явився інший чоловік. Повертаючись до Петербурга, Марко Вовчок на вокзалі зустрічає свого троюрідного брата, відомого критика Дмитра Писарева. 34-річна Марія Маркович поринає у нові стосунки. 21 лютого 1867 р. він пише до неї: «Мне очень хочется Вас видеть, так хочется, что даже плохо верится в Ваше возвращение. Тебе странным покажется, что я вдруг написал тебе Вы. ...Это Вы заменяет множество ласкательных эпитетов, на которые я вообще не мастер» [3, 224].

Листи Д. Писарева свідчать про нестерпність для нього розлуки з Марією, невимовний сум, напружене чекання, турботу про кохану («...мне не грустно, но вокруг меня все как будто полиняло. Вся краска, вся позолота жизни, весь смысл и весь смех – все это слезло и уехало в Москву», «А ты, милая, милая, милая, не забудь принять пилюли. И береги себя, и не утомляйся, и не простуживайся, и ешь много мяса, и пей белое вино. А я буду такой тихий и такой умный, что ты будешь мною вполне довольна. Твой Д. Писарев» [3, 250], «Все моє життя і вся моя душа відкриті й чисті перед тобою. ...пиши мені часто і намагайся любити мене хоч трошки» [3, 256], «Милая, хорошая моя Маша! Написавши это восклицание, я задумался с пером в руках. Не знаю, что я тебе хотел сказать, не умею ясно выразить, о чем я думал. Но основной мотив был все тот же: люби ты меня, а уж я тебя так люблю и еще так буду любить, что тебе, конечно, не будет холодно и тоскливо жить на свете» [3, 261], «Але якби ти знала, який я сумний і який я глибоко самотній. Мені здається, що ти ніколи не повернешся» [3, 264]).

У листі від 9 грудня 1867 р. Д. Писарєв емоційно виповідає своє «тяжке враження» від Маріїного листа, де вона, очевидно, дорікає за прийом у її вітальні В. Слепцова. Цей лист цікавий з позиції оприявлення в її характері таких рис, як люб'язність і жорстокість (Н. Зборовська пише про її любовну поведінку, тобто стосунки із закоханими в неї чоловіками, як імітацію, що формується на основі садомазохістської ерогенності (див.: [6, 109, 115]). «Отже, це хорообрість – поговорити годину із Слепцовим у твоїй вітальні? Отже, це щось, що потребує прощення і що може бути прощено тільки в ім'я роботи? – збентежено запитує Д. Писарєв. – ...Невже ж завжди тільки в ім'я роботи ти будеш прощати мені? ...Справді, я ніколи не думав, що через якийсь візит Слепцова... я буду змушений діставати прощення... І це в той момент, коли я сам-один, коли ти знаєш, що я повинен страждати від твоєї відсутності, ...що я не знаю, де дітися, що я понад усе потребую любові і ніжності, що... я більше не знаю що, але справді, ти буваєш іноді дуже жорстока. Я весь цілком віддався тобі, я не можу й не хочу повернути себе, я не існую і не хочу існувати поза тобою, і в той же час я завжди бачу, що над моєю головою існує небезпека розриву наших взаємин. І ця небезпека виринає тоді, коли я менш за все на неї чекаю. Якби ти знала, як мені сумно» [3, 265 – 266].

Під впливом Д. Писарева Марко Вовчок перекладає російською «Походження людини» Ч. Дарвіна і «Життя тварин» А.-Е. Брема. Однак стосунки ці закінчилися дуже трагічно. Поїхавши з нею на інтимний відпочинок, Дмитро Писарєв потонув, купаючись у Ризькій затоці, в липні 1868 р. В. Жуковський напише їй з цього приводу: «Вы помните, что с той минуты, когда Вы решили провести лето вместе, он был совершенно

счастлив» [3, 285], а М. Некрасов припше вірш «Не рыдай так безумно над ним! / Хорошо умереть молодым...» [3, 282].

«...скільки порожнечі навколо Вас...»

У 1867-ому році сталася ще одна смерть: не дочекавшись дружини і сина, в Чернігові помер Опанас Маркович. Пантелеймон Куліш описав це так: «В Парижі гостюють міняючись люде грошовиті. Вовчок позичає в них, приятелюючи, гроші, в кого тисячу рублів, у кого сотню, а в иншого й десяток; а тим часом синок її росте гаменом (розтелепою). Бідний Опанас ідолопоклонствує перед жінкою й заочі, посилає в Париж гроші, жде її не діждеться, вбираючи свою оселю квітками й вінками, а вона – от-от прибуду! – та й водить його місяць за місяцем, рік за роком без кінця, аж поки й сконав горопаха, нудячи світом, сконав таким злиденником, що ні за що було й поховати: поховали його громадяне по-староруськи братським коштом» (цит. за: [12, 147]).

9 вересня 1867 р. тітка К. Мордовіна пише Марії про хворобу О. Марковича: «Милая Маша! Посылаю письмо, полученное от Дорошенко – из него ты узнаешь о безнадежной болезни Афанасия и об его желании взглянуть в последний раз на Богдана. ...По получении моего письма ты, конечно, тотчас же займешься своим отъездом... Кажется, нельзя и представить себе, чтобы было иначе. Верно, ты сама чувствуешь, Маша, что тебе *необходимо* видеть Афанасия в последние минуты его жизни – и он умрет спокойнее, и тебе спокойнее будет доживать век свой, если Вы проститесь дружелюбно на вечную-вечную разлуку! ...как было бы страшно *опоздать*! Да это страшнее, нежели опоздать для себя!» [3, 242 – 244]. Певно, що Марія таки запізнилася, в листі до Ф. Лазаревського вона писала: «Афанасий Васильевич умер в ночь с 31 августа на 1 сентября, и Богдан не мог бы успеть приехать, если бы даже выехал тотчас после получения письма от Дорошенко» [9, 200].

«У мене великі неприємності й прикrostі, – пише Марія в листі до П'єра-Жуля Етцеля, французького письменника, друга і видавця творів Жуля Верна, з яким її познайомив І. Тургенєв. – Надто довго Вам розповідати всі подробиці, до того ж слухати цю оповідь не зовсім приємно, і я не люблю плакатися. Але для мене велике полегшення сказати Вам, що я відчуваю, що мене мучить чи звеселяє. Це трохи нагадує молитву, ту добру молитву, яка нічого не просить, задовольняючись сама собою, яка втішає і заспокоює, нічого не змінюючи в житті» [9, 195]. У листі-відповіді Ж. Етцель напише їй співчутливо: «Мое любе велике дитя! Спогад про Вас, наче промінь, пронизує мені серце серед моїх щоденних турбот. ...Чи вірите Ви справді у своє повернення до Франції – скільки порожнечі навколо Вас, викликані смертями, про які Ви говорили. Як змінилося Ваше життя! Розкажіть мені про тих, хто зміг оселитися у Вашому серці по всіх тих

утратах. Мені нестерпно, що Ви там страждаєте, а я сиджу тут і не можу Вам хоч трохи допомогти» [3, 246 – 247].

«...серце моє цілком належить Вам»...

Отже, П'єр-Жуль Етцель – третя «батьківська» постать (йдучи за Н. Зборовською) в любовних історіях Марка Вовчка («Я щасливий, що Ви маєте п'ятьох братів у Петербурзі і ще одного – в Парижі, – пише Ж. Етцель. – Отже, разом це буде шестеро братів, на яких Ви можете покластися, моє любе, любе дитя» [3, 235]). З 1866 р. майже на сорок років Марко Вовчок стала постійним співробітником його журналу і отримала виключне право на переклад Жуля Верна в Росії («О, якби я був багатим, а Ви – французькою письменницею, такою, якою Ви є в Росії. З якою радістю я видавав би Ваші твори, як би я від усього серця допомагав Вашому успіхові» [3, 281], – писав до Марії Ж. Етцель). «Моє дороге велике дитя», «люба велика нерозумнице», «моя любя велика любонько», «любий друже» – звертається він до неї в листах. Він адаптує до місцевого читача її повість «Маруся», яка за декілька років буде перевидана у Франції понад 20 разів.

У листах Ж. Етцеля – романтична закоханість, пристрасть («Ах, любий, любий друже. Мене відмолодила ніжна пристрасть до Вас. Певно, хто любить, ніколи не старіє. Надія на те, що ми з вами побачимось, спогади, які для вірних сердець замінюють справжнє життя, – ось що дає мені сьогодні ... можливість оновлення, наче відродження. Хіба Ви не згодні, що це добре – справляти на відстані такий вплив на старе серце, цілком віддане Вам. Хіба не добре відчувати, що Вас ніжно кохають? Я вірю у вашу прихильність, вірю більше, ніж ви самі...» [3, 355]), бажання завжди вислухати і допомогти («Так знайте ж, що коли ніжно любиш людину, то повинен бути певним, що вона не має клопоту з грошима. ...перед усіма випробуваннями життєвими – Ви людина нездоланна, Ви – мільйонер. ...І скільки б Ви не витрачали скарбів на скорботу, Вам ще залишиться серце, повне по вінця, ніби скриня, для майбутніх скорбот. Але що може зробити душа, коли нема ні гроша?» [3, 322 – 323]), спогади про прекрасні миті спілкування з Марією, мрії про нові зустрічі («...хоч Ви й є справжнє чудовисько, я щасливий від думки, що знову Вас побачу, так, саме щасливий» [3, 343]) і водночас реалістичний аналіз слів, вчинків і почуттів Марії («Ваше мовчання нагадує небуття. І коли я пишу, все більш і більш дивуючись Вашій німоті, я починаю питати себе: навіщо ти пишеш людині, яка не існує і не хоче існувати?» [3, 302]; «Завжди є щось туманне, недоговорене у Ваших словах, коли йдеться про факти, про реальні речі. У Вашій голові чітко окреслюється лише уявний світ» [3, 330], «Я наче стою перед мармуровою статуєю, не знаючи, заговорить вона коли-небудь чи ні більш-менш ясно» [3, 343]), Ж. Етцель пише про різність їхніх бажань («Воно (її молоде серце. – І. К.) не розуміє, що ти не зміг просити її

пожертвувати тобі все своє життя. Для нього любов – це пристрасть, для тебе – самозречення. ...Ти хотів би, щоб вона була вільна навіть у коханні, нічим йому не жертвуючи, а вона мріяла бути рабинєю» [3, 303]. До речі, про таке відчуття/сприймання любові як покори пише й сама Марія: «...я всегда думала и теперь уверенна, что тогда только и счастье женщине, когда она так верит, как любит, что покоряется во всем любимому человеку» [9, 178 – 179]), він закоханий, але водночас відчуває, «що Марія Вілінська роздвоює його психіку» [6, 105] («Я відчуваю, що серце моє цілком належить Вам. Я чекаю години, яка нас з'єднає, але я прагну будь-що відокремитися від Вас морально» [3, 305]), підозрює, що в той час, коли він «о 6-й годині з половиною 30 вересня» мріє про неї, у її думках його зовсім не існує («Де Ваше серце? Або Ваші думки саме зараз, коли я Вам пишу? Чи мене зовсім немає в них? Чи, може, в ту секунду, коли я мрію про Вас..., Ви думаєте про мене не більше, ніж про місяць чи про торішній сніг?» [3, 355 – 356]).

«Если бы Вы знали, как я рвусь из Петербурга...»

У Петербурзі Марко Вовчок співпрацює в журналах «Отечественные записки» і «Русское слово», пише російською повісті «Живая душа» (1868), «Записки причетника» (1869 – 1870), «Теплое гнездышко» (1873), «В глуши» (1875), «Отдых в деревне» (1876 – 1899), багато перекладає з французької. У 1870 році Марія береться за укладання й редагування журналу «Переводы лучших иностранных писателей» і, залучаючи до перекладацької роботи інших письменниць, підписує переклади власним прізвищем. Викриття сталося після виходу перекладу казок Андерсена. Марка Вовчка звинуватили в плагіаті (про це див.: [8, 181 – 183; 14; 6, 114]). Її репутація перекладачки й письменниці зазнала краху. В листах до Ф. Лазаревського восени 1877 р. вона писала: «Если бы Вы знали, как я рвусь из Петербурга и до чего мне опротивела петербургская суета. Даже не работается здесь. Только и думаю теперь, как бы поскорее бежать подальше куда-нибудь в степь, где бы не встречать ничего похожего на здешние лица, нравы, суету и ложь» [15, 457], «Я теперь только и думаю о том, что вызволюсь из Петербурга и отдохну от него и всех его скверн. Смотрите, только не проговоритесь, кто я и что я...» [15, 458]. Марія виїздить із Петербурга в провінцію і продовжує писати російською. «З 1875 року, – пише Б. Лобач-Жученко, – визріває план залишити назавжди Петербург, порвати з літературою, відійти від давніх знайомих, оселитися в провінції» [8, 133].

У 70-х роках Марію оточують юні чоловіки, за її словами, «студентська «колонія» (з листа Марії до М. Лобача-Жученка: «Вся наша колония ликует по этому случаю. ...Он (Богдан Маркович. – І. К.) уверяет, что мы заживем чудесно все вместе» [9, 244 – 245]; з листа до В. Єракової: «Мы живем здесь целой колонией и очень мирно, и хорошо. Всех нас, в

полном собрe, было 11 человек, из которых трое принадлежало к прекрасному полу, а теперь осталось 7» [9, 247]), друзі-однолітки її сина, які один за одним закохуються в неї. Б. Лобач-Жученко пише: «Удома вона була оточена закоханими в неї членами «колонії». То були Анатолій Ген, студент Військово-медичної академії, на прізвисько Доктор, Ваня Лебедєв, якого називали Іваном-царевичем, і Миша Жученко – Красна дівця. Саме йому вона віддала перевагу» [8, 177].

«...пусть хоть в Камчатку вместе...»

Отже, обрала 38-річна Марія Вілінська 22-річного Михайла Лобача-Жученка, який «був старший від Богдана лише на два роки і з 1871 р. жив у неї на квартирі як родич з України» [8, 134], і навіть видала позашлюбну дитину свого сина Богдана за власного сина в шлюбі з М. Лобачем-Жученком. «Ця дитина, – пише Н. Зборовська, – стане своєрідним несвідомим маневром досвідченої жінки для зміцнення нової сім'ї з юним чоловіком» [6, 106]. Спостереження над листами ніби підтверджує цю думку відомої літературознавки. В кожному листі до Михайла Лобача-Жученка, починаючи з 1876 р., Марія згадує про Боря з обов'язковими словами про те, як він сумує за татом («Знаєшь, он тебя зовет мамой тоже. Увидел твою соломенную шляпу: мама! Мама! Увидал твой портрет, опять: мама! мама! Взял его, стал целовать. При звонке сей час же вострепнется, ждет тебя» [5, 91], «Где Миша? Показывает ручками – нема! Портрет твой по-прежнему узнает и целует, затем дает мне целовать» [5, 93], «Да, я потребую с Лизы (Є. І. Корнільєва, справжня мати Бориса Лобача-Жученка. – І. К.) хоть по 3 рубля в месяц на Боряку, которому, доктор говорит, надо бы комнату, где играть одному... Богдан обещал тоже давать» [5, 95], «Мне, кажется, не верили, но вчера он увидел твой портрет, и схватил, и стал целовать с криками «а – а», чем всех удостоверил» [5, 100], «Боря очень скучает и вчера даже плакал по тебе. Я ему в утешение повесила твой портрет над кроваткою. Едва успел продрать глазенки, уже спрашивает, где ты» [5, 112], «...Боря...беспрестанно: «Папі! папі!» Ночью проснулся и заплакал: «Папі! папі!» [5, 119], «Боря то и дело тебя вспоминает, говорит, что ты уехал с дымом...» [5, 120], «Боря беспрестанно тебя вспоминает и, как звонок, летит к двери: «Папа! папа!» [5, 123], «Боря все просит сделать ему дым, как папі поехал» [5, 126], «Боря ... смотрит на твою карточку и повторяет «Папа, папа, папа» [5, 127], «Сегодня он взял альбом и все твердил: «Папа мильлі! папа мильлі!...» Скоро ли, скоро ли мы обнимем своего милого папі?» [5, 135], «Боря ужасно по тебе скучает. Первые два дня как вечер – плачет, как утро – плачет: «Где мой папа! Соз, мне скучно без папы! Какой я бедный мальчик!» [5, 153 – 154] і т.д.). Лише в серпні 1894 р., коли Борис Лобач-Жученко виїздив до Петербурга на навчання, Марія передала йому документи і змушена була розповісти про таємницю його народження й усиновлення (про це див.: [5, 536]).

Ще в 1869 р. Ж. Етцель питав Марію: «Скажіть відверто, Ви вирішили одружитися? З ким і коли? Я для Вас як батько і повинен це знати. ...Я боюся, що Ви примушуєте себе йти заміж, що в цьому не бере участі ні Ваше серце, ні Ваш здоровий глузд» [3, 360 – 361]. У 1878 р. Марія і Михайло Лобач-Жученко одружилися. «Останній шлюб Марії Вілінської, – пояснює Н. Зборовська, – засвідчує другу фазу її чуттєвості. Її ерогенна психологія, вступивши у зрілу фазу життя, тобто задовольнивши свою «мазохістську інфантильність», що так спокушала старших чоловіків, потребує психологічного обертання» [6, 106].

«...я все-таки не по-прежнему щедро на письма»

У листах Марії до другого чоловіка протягом усього періоду їхнього листування і подружнього життя звучить туга за ним, бажання повернутися якнайшвидше додому, безмежна турбота і запевнення в любові вірній і навіки: «Милый мой друг, доброй тебе ночи. ...Если бы это правда, что души наши летают куда угодно, я бы сейчас отправила свою... к тебе и она бы тебя поцеловала в оба глаза, как теперь это мысленно делаю. ...Обнимаю и целую тебя издали, мой дорогой друг» (1871 р.) [9, 249]; «Как хорошо подумать, мое золото, что, может быть, скоро мы опять с тобой будем читать «Мертвые души» ввечеру или варить кофе утром. Жду не дождусь, когда буду дома» (1871 р.) [9, 252]; «Милый, дорогой мой Миша, очень по тебе тоскую. Все постыло, хочется домой. ...если ты беспокоишься, что я тебя забываю, то ты самый неблагодарный непаинька, какой только есть на свете. Верь, хороший мой, ненаглядный Миша, что никто не становится между нами, никого я не мешаю в наши дела, никого я не слушаю. Верь, мое серденько, что я верно тебя люблю и ни на минуту не забываю. Я очень, очень здесь тоскую. Так бы и полетела домой!» (1873 р.) [5, 26 – 27]; «Очень начинаю скучать, дорогой мой Миша, очень хочется домой. ...Я начинаю непозволительно скучать. Завтра переговорю с Этцелем и назначу день отъезда. ...Так все постыло и сказать тебе не могу. ...Домой, домой хочу! ...До свиданья, дорогой мой Жучок. Прошу тебя, береги свои силы, свое здоровье. Не одна геодезия на свете, есть и еще кое-что и кое-кто. ...До свиданья, дорогой, милый, хороший мой друг. ...Будь паинька, паинька, паинька» (1873 р.) [5, 30 – 31]; «Глупенький, что спрашиваешь, люблю ли я тебя, а сам этого не знаешь до сих пор. Не знаешь даже, что раз я полюбила, то уже не разлюблю» (1875 р.) [5, 84]. Вона турбується ним, як мати дитиною («А не холодно ли тебе будет ехать? Не прислать ли тебе твоё теплое пальто? Береги себя, мой милый Мишечка, не простудись. Обедай хорошенько, не жалея ничего для себя, если меня хоть капельку любишь. Не скучай, не читай чересчур много. Старайся, чтобы эта поездка тебя укрепила. Езди куда-нибудь гулять. ...Пей вино. Бедненький мой непаинька, один там сиротою, некому его покоить и беречь. Помни, милый, что ты дороже всего и береги себя. Приезжай здоровый, и как хорошо заживем опять. Крепко, крепко тебя обнимаю и не хочу пускать. Твоя Маруся» (1875 р.) [5, 80]).

А ось фрагменти листів, писаних більш як через двадцять років: «Давай сюда свои милые глаза, я их поцелую, и свою дорогую голову, усталую, тяжелую от всяких дум, и отдохни около своей неизменной, своего верного преданного друга. ...Милый, милый, я ведь там, около тебя. Если вспомнишь днем, проснешься ночью, всегда, всегда скажи себе: она тут, со мною. ...Обнимаю тебя не тысячу раз, а обнимаю и так *остаюсь* долго, долго, пока тебе не станет полегче» (1895 р.) [5, 295], «...ввечеру щемит сердце, да поутру замирает или ночью, когда забывшись, со сна, начинаю прислушиваться, спишь ли. Без этого, видно, нельзя... Целую, целую моего милого, любимого, и знай, я там, встречаю тебя..., хожу с тобою везде по улицам, а когда ты ляжешь, слушаю, спишь ли ты» (1896 р.) [5, 319], «Крепко-крепко целую милые глаза, и, как вспомню, какие они печальные в последнее время, то плакать хочется. Но надо быть бодрым и помнить, что ничто нас не разлучит, никто не отнимет у нас нашего 25-летнего счастья» [5, 322], «Да, милый, пусть хоть в Камчатку вместе, вместе хорошо и в Камчатке, но не вместе везде в самой благословенной местности нет радости и покоя» [5, 326].

«...не выставляйте моего имени...»

Саме у цьому шлюбі Марія Лобач-Жученко перестане бути письменницею. У 1883 р. в листі до вже хворого Жуля Етцеля вона так описала своє життя: «...З того дня, коли я з Вами познайомилася, я не припиняю благословляти випадок, що привів мене до Вас, і благословляти Вас. Я Вас і зараз благословляю і плачу так, як вже давно не плакала. ...Ви просите в мене портрет, але я його не маю. То не так легко примусити себе зробити свій портрет у цьому краю, більш дикому, ніж інші землі великої Росії. Чи знаєте Ви, любий друже, що протягом багатьох місяців я не мала можливості побачити своє обличчя у дзеркалі, а щоб зачесатися, я використовувала маленьку лупу і, уявіть собі, з часом я настільки до цього звикла, що коли опинилася перед справжнім дзеркалом, то ледве себе впізнала. Якби я Вам про все це усно розповіла, Ви б голосно сміялися і знайшли багато чого сказати про моє обличчя, що не стає гарнішим, відбиваючись у лупі. Чи не так? Моє залізне здоров'я протистоїть усьому... Зараз я живу в напівдикому місті, оточеному степами, у яких бродячі калмики випасають свої отари, але в ньому є аптека, лікар, пошта. ...Живу ізольовано від усіх, все, чого я бажаю, – це бути непомітною і нікому невідомою. ...Ось уже 4 роки, як я більше не працюю, і не можу Вам передати навіть, як від цього страждаю. У моєму житті наче виникла порожнеча, яку ніщо не може заповнити. Ви знаєте, що я заробляла на життя своєю працею, і...інше існування...не може зробити мене щасливою» [5, 182 – 183].

Марко Вовчок у цей період свого життя намагалася ізолювати себе від будь-яких знайомств (у листі до Богдана Марковича в 1893 р. вона

пише: «...я решила бесповоротно никаких знакомств не заводить, даже с так называемыми хорошими людьми. Прошу тебя, не забывай этого и не заводи ни с кем речей о моем возможном приезде» [5, 271]) і забути про свій псевдонім (у листі до Михайла Лобача-Жученка в 1885 р. вона писала: «Ты знаешь, как я далека от хвастовства своим именем, а все-таки теперь вот оно опять сослужило мне службу, как и в других трудных случаях. Раздумывая, я решила, что вместе с горем оно принесло мне и пользу» [5, 194], а в епістолі до М. Чернишевського в 1887 р., посилаючи йому листи М. Добролюбова і свої спогади про нього, Марко Вовчок просить: «не выставляйте моего имени. Читателю все равно, чьи воспоминания, если Вы их приводите, а мне одна мысль видеть опять это имя или, правильнее, кличку в печати невыразимо тягостна» [5, 227]). «Вона найбільше боялася – пише Б. Лобач-Жученко, – щоб на новому місці, де житиме, не дізналися про її минуле, не ототожнювали пані Лобач з Марком Вовчком, яка канула в Лету...» [8, 133–134]. В листі до Ф. Лазаревського вона писала: «...пусть Марко Вовчок исчезнет, как в воду канет, и пусть остается под водою до самой смерти, – это лучшая мера дожить до нее спокойно и много работать» [15, 458].

Наприкінці життя син Богдан намагався повернути матір до творчості, знову стати Марком Вовчком, проте Марія цей псевдонім тепер сприймала як страхітливе прізвисько («Письмо твое усугубило мрачное расположение духа, т.е., собственно, не письмо, а предложение поставить вместо имени доктора «Марко Вовчок». Скажу тебе, что большей обиды и огорчения мне невозможно сделать, как вытаскивая снова на свет эту ненавистную мне кличку. Я точно переживаю снова все гадости виденные, все страдания испытанные, когда встречаю случайно где-нибудь эту кличку. Да, запомни это: невозможно мне сделать больших обиды и огорчения, как способствуя тем или другим путем вывести опять эту кличку, заставить ее повторять – с похвалами или бранью – все равно. Если я когда стала бы работать по-прежнему, то только совершенно независимо от прежней клички» (24 лютого 1891 р.) [5, 247]).

Б. Лобач-Жученко пише, що Марія не хотіла «виступати з новими речами під своїм давнім псевдонімом» (у 1905 р. вона писала до сина Богдана: «Не тыкай меня и моего имени, как ты имеешь привычку делать. Старые друзья умерли, остались враги...» [5, 419], «Ужасно бы хотела перевести эту вещь, хотя бы и под своим омерзительным мне псевдонимом» [5, 420]), а писала про оповідання «початківця», «молодого лікаря», згодом «лікаря Приймо». Були й інші псевдоніми: Я. Канонін, Марк Далекий (про це див.: [8, 211, 236, 237]). В одному з листів до Богдана Марковича в 1904 р. вона тричі застерігає: «...конечно, не объявляя моего имени», «ничего не говоря об авторе», «...конечно, без моего имени. Лучше даже, чтоб не знали, кто именно пишет, – скажешь:

приятель, знакомый человек Черт Иванович Веревкин» [5, 409]. Таке намагання Марії Лобач забути свій псевдонім Н. Зборовська пояснює переживанням у своєму українському минулому неусвідомленої ганьби за фальшиву гру [6, 115]. «...Только елико возможно менее выставляй известную писательницу Марко Вовчок, что я всегда, вечно ненавижу» [5, 446], – писала Марія в 1906 р.

Отож, як писала Н. Зборовська, «таємниця Марка Вовчка полягає в її потужній ерогенності, не зафіксованій на конкретному чоловікові» [6, 103]. Вона могла успішно розігравати любов із багатьма чоловіками, адже жоден із них не зачіпав її душу («Вы являетесь мне в виде темного сфинкса, около которого беспрестанно сверкают телеграммы, столь же непонятные», – писав І. Тургенєв [3, 112]). Марко Вовчок – видатна українська, російська і французька письменниця, фатальна жінка, в яку закохувалися найталановитіші чоловіки свого часу, – померла майже нікому невідомою в Нальчику на Кавказі 10 серпня 1907 р.

Джерела та література

1. Шевченко Т. Кобзар. – К.: Радянська школа, 1983. – 608 с.
2. Шевченко Т. Автобіографія. Дневник. – К.: Дніпро, 1988. – 343 с.
3. Листи до Марка Вовчка: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 1. – 480 с.
4. Павличко С. Марко Вовчок (1833–1907) // Три долі: Марко Вовчок в українській, російській та французькій літературі / Упоряд. В. Агеєва. – К.: Факт, 2002. – С. 11–23.
5. Листи Марка Вовчка: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 2. – 624 с.
6. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. Монографія. – К.: Академвидав, 2006. – 504 с.
7. Петров-Домонтович В. Мовчуще божество // Три долі. Марко Вовчок в українській, російській та французькій літературі / Упоряд. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2002. – С. 297–320.
8. Лобач-Жученко Б. Про Марка Вовчка. Сторінки до біографії письменниці. – К.: Дніпро, 1979. – 310 с.
9. Листи Марка Вовчка: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 1. – 400 с.
10. Агеєва В. Чоловічий псевдонім і жіноча незалежність // Три долі. Марко Вовчок в українській, російській та французькій літературі / Упоряд. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2002. – С. 103–113.
11. Петров-Домонтович В. Романи Куліша // Три долі. Марко Вовчок в українській, російській та французькій літературі / Упоряд. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2002. – С. 321–366.
12. Нахлік Є. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша: Документально-біографічна студія. – К.: Український письменник, 2006. – 351 с.
13. «Благородный, прекрасный Вадим» (часть 3) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://moskva-yug.ucoz.ru/publ/4-1-0-111>
14. Цалик С. Як Марко Вовчок «літературних негрів» наймала / С.Цалик // Країна. – 2011. – № 27 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/articles/history-journal>.
15. Марко Вовчок. Твори: В 6 т. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1956. – Т. 6. – 616 с.
16. Гоголь Н. Собрание сочинений в 8 т. – М.: Правда, 1984. – Т. 8. – 400 с.

Ганна Клименко (Синьоок)

ПОГЛЯД НА ДРАМАТУРГІЮ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Драматургія – напевно найдовершеніший і найзначніший пласт літературної спадщини Лесі Українки. В основі – як особистий, так і загальний (світовий та український) культурно-історичний досвід. Перебуваючи в опозиції до вітчизняного “побутового театру”, Леся Українка-драматург орієнтувалася на європейське мистецтво. Втім її зв’язок із українською культурною традицією так само очевидний.

Шлях драматургії Лесі Українки до тодішньої аудиторії не був простим, стрімким і однозначним. Чимало дискусій викликала дебютна драма “Блакитна троянда” (1896). Виразно модерна психологічного й символічного кшталту, п’єса була розкритикована майже одноставно. Либонь свідомість тодішньої публіки ще не “доросла” до твору такого рівня (на що, власне, вказувала й Олена Пчілка). Проте перший крок у напрямку української модерної драми вже було зроблено. Тож правомірно визнати, що “Блакитна троянда” поставила Лесю Українку на один рівень із Генріком Ібсеном, Оскаром Уайльдом, Кнудом Гамсуном, Морісом Метерлінком. І разом із тим, вказала на нові орієнтири вітчизняної драматургії.

Художньо якісна й філософськи багата, драматургія Лесі Українки вражає жанровим розмаїттям: драматична поема, драма-фєєрія, віршована драма, символічна драма, драматична новела, драматичний етюд, діалог.

Волею обставин Леся Українка була змушена більшість часу проводити за межами батьківщини – звідси її непробудна втома від закордону, крайня туга за рідною землею, родиною, друзями. “[...] мені обридло курортне життя, хочеться жити і працювати нормально і не на чужині (вона мені вже увірилась, хоч вона і гарна)...” [2, 43] (до М. Комарової-Сидоренко, 6 березня 1903, Сан-Ремо). Німеччина, Італія, Крим, Грузія, Єгипет... Відстань стрімко помножувалася на час... У перспективі рідна домівка не ближчала, а навпаки віддалялася, трансформуючись у спогади і мрії. “А в серці тільки ти, / Єдиний мій, коханий рідний краю! / Все, все, чим красен людський вік короткий, / Лишила я в тобі, моя Елладо. / Родина, слава, молодість, кохання / Зосталися далеко за морями, / А я сама на сій чужій чужині, / Неначе тінь забутої людини, / Що по Гадесових полях блукає, / Сумна, бліда, безсила, марна тінь!” (з драматичної сцени Лесі Українки “Іфігенія в Тавриді”, 1898). Вустами Іфігенії говорить письменниця, яка не лише відчуває граничну тугу за Україною-Елладою, а й губить на чужині своє істинне “Я”, котре не може здолати настійну самотність.

Знаковою у творчому набутку Лесі Українки є драматична поема “Одержима” (1901), яка була написана за одну ніч біля ліжка смертельно

хворого Сергія Мержинського. Це було крайнє напруження внутрішніх сил, межова ситуація, рівноцінна Божому одкровенню: “[...] я її (“Одержиму” – Г. К.) в таку ніч писала, після якої, певне, буду довго жити, коли вже тоді жива осталась. І навіть писала, не перетравивши туги, а в самому її апогеї. Якби мене хто спитав, як я з того всього жива вийшла, то я б теж могла відповісти: “J’en ai fait un drame...” (у перекладі з франц. “Я з того створила драму...” – Г. К.)” [2, 18] – з листа до Івана Франка (14 січня 1903 р.).

Перша зустріч Лесі Українки й Сергія Мержинського відбулася 1897 р. у Криму поблизу міста Ялти. Він – двадцятисемилітній залізничний службовець із Мінська, відомий пропагандист марксизму. Вона – двадцятишестирічна перспективна мисткиня. Їх поєднали обопільна недуга, спільні погляди й щира дружба. З боку Лесі – це було почуття, значно інтимніше за дружбу. Йдеться про невзаємну любов, любов без відповіді, більше того, кохання саможертвоне. Тим-то, коли пізньої осені 1900 року Сергію Костянтиновичу раптово погіршало, Леся Українка, попри власну хворобу, материну незгоду, брак коштів відразу твердо погодилася їхати до Мінська: “[...] хоч би мені прийшлося для сього більше енергії потратити, ніж я потратила її за все своє життя. Нехай навіть се все буде “жертва непотрібна”, але я найбільш люблю приносити іменно такі жертви на алтар дружби...” [1, 188] (з листа до сестри Ольги Косач, 17 жовтня 1900 р.). А надто коли мовиться про почуття достоту глибші й потужніші!

Все, все покинуть, до тебе полинуть,
Мій ти єдиний, мій зламаний квіте!
Все, все покинуть, з тобою загинуть,
То було б щастя, мій згублений світе! (1900)

Лесі Українці було вкрай сутужно в сенсі психологічному й моральному. З кожним днем позірна надія маліла, танула, розвіювалася... Тимчасом мисткиня, приписуючи собі надуману “нечувствениість”, відверто подивлялася сама, де ж беруться сили в такі чи не найдраматичніші дні її життя: “Я мушу бути найспокійнішою від всіх, хоч я, власне, найменше маю ілюзій, а через те й надії (зо мною лікар був найщирішим). Щодня мій друг розмовляє (отим своїм безгучним голосом, немов шелестом) про те, як ми вкупі за границю поїдемо, в Швейцарію, як то гарно зустріти там весну... А я весни так боюся, так боюся, як... того, чого не можу назвати. І я кажу йому, що поїду з ним, що буду з ним, аж поки він поправиться... В сьому правда те, що я не покину його так, як його покинули інші його друзі. Я з ним останусь, поки буде треба” [1, 206] (до О. Кобилянської, 29 січня 1901 р.). Рятували листи до рідних і друзів. Леся Українка навіть писала послання до товаришів Мержинського, які вочевидь зрадили свого приреченого товариша. А вона зрадити не могла... Просто не

мала права... Знала, що він – Сергій – закоханий в іншу, ба більше – просив її, Лесю, найближчу товаришку, потурбуватися про його кохану вже після його смерті. Вона дала згоду, тамуючи глибоко в душі нестерпний біль від нерозділеного почуття. Втім цим не принизила себе жодним чином, радше навпаки – піднеслася, утвердилася в очах Мержинського, вивищилася в сенсі духовному, гуманному, людському. Сергій Костянтинович цінував Лесину підтримку, вбачав у цій тендітній і хворобливій жінці духовний волонтаризм і стоїцизм – і достоту мав рацію. “З моїм другом дуже зле, і він вже сам не вірить, щоб міг видужати. Стан зовсім розпачливий, і на поправку нема надії. Вже не може підвестися сам. [...] Каже, що любить в мені спокій і силу волі, через те я при ньому спокійна і сильна і навіть ніколи не зітхаю, інакше він би за мене боявся, а тепер він вірить, що я все витримати можу. Я не зруйную йому сеї віри в його остатнього друга [1, 211]”, – листовно звірялася Леся Українка О. Кобилянській (11 лютого 1901 р.). Смерть Мержинського стала другою (після смерті дядька – Михайла Драгоманова) гіркою втратою письменниці.

Уста говорять: “він навіки згинув!”

А серце каже: “ні, він не покинув!”

Ти чуєш, як бринить струна якась тремтяча?

Тремтить-бринить, немов сльоза гаряча,

Тут в глибині і б’ється враз зі мною:

“Я тут, я завжди тут, я все з тобою!” (1901)

Знаменно, що саме Сергій Костянтинович “привів”, “прилучив” Лесю Українку до Бога, відкрив їй радість Божого одкровення: якщо спершу Біблія була для мисткині виключно джерелом сюжетів і образів, то згодом християнські мотиви увиразнюються, употужнюються відчуттям глибинної віри у Всевишнього. Поезії “Я бачила, як ти хилився додолу...” і “То, може, станеться і друге диво...”, датовані 1900-м роком, – щирі молитви з надією на скоре й повне видужання близької людини. Обидва вірші є вагомим доповненням до драматичної поеми “Одержима”.

Вихідним заголовком останньої була назва “Месія й Міріам”. Власне, це і є головні дійові особи. Твір має подвійну основу – біблійну й особисту (авторську), що й зумовлює складність аналізу, спричинює множинність інтерпретацій. Разом із тим, “розігриває” інтерес до драматичної поеми. Отже, чому твір має кінцеву назву “Одержима”? Яку інформацію в ній закодовано? “Одержима духом” – це Міріам. Невипадково головна увага зосереджена на цій жінці. Лише вона зберігає безмежну вірність і відданість Месії – Сину Божому, Ісусу Христу. Ці якості потверджуються й посилюються з кожною дією. Композиційно драматична поема складається з чотирьох сцен: 1) берег понад озером Гадаринським, пустеля; 2) Гетсиманський сад; 3) Голгофа; 4) Єрусалим. У першому епізоді Міріам “в глибокій тузі блукає поміж камінням понад

берегом” і щиро бентежиться крайньою самотністю й знедоленістю Спасителя: “[...] О, яка ж то кара / Месією, що світ рятує, бути! / Всім дати щастя і нещасним бути, / нещасним, так, бо вічно самотнім”. Месія пропонує Міріам зцілення її одержимості душевним спокоєм, однак вона відмовляється. Ісус Христос оскаржує сліпу смиренність Міріам, котра відверто зізнається в душевному сум’ятті і спустошенні: “[...] вона (душа Міріам – Г. К.) чорніша, / ніж хата-пустка, що після пожежі / чорніє порожнечою. Вода / твоїх (Ісусових – Г. К.) речей, цілюща та живуча, / душі моєї вигоїть не може”. Месія настановляє Міріам на любов всеохопну, вселюдську, любов християнську, яка “повинна бути як сонце – всім світити”. Така любов потребує самозречення, прозріння, духовного росту: “Хто зрікся всього. А себе не зрікся, / не любить той”. Утім нескасовна віра, саможертвна любов, відданість не дозволяють Міріам повномірно втілити у власному житті Господню заповідь “Полюби ближнього свого” (друга і недруга), вона не може простити ворогів Месії – навпаки її ненависть чимдалі зростає. І в другій сцені сягає навіть дванадцятьох апостолів – найближчих Христових учнів, котрі сплять у Гетсиманському саду “непробудним сном” і не чують окликів Учителя. Поглиблюється самотність Месії – посилюється людиноненависть Міріам усунула до прокльонів: “[...] Моя душа / тепер чорніша. Я тепер не тільки / до ворогів його ненависть маю, / але й до друзів. О, до сих ще більшу! / Ви, сонне кодрі! Світло опівночі / не будить вас? Вам заграва кривава / очей лінивих не здола розплющить? / Бодай вам вічний сон наліг на груди / і зморою душив вас без кінця!”. У цій ситуації Міріам розуміє власне безсилля, бо ж відмовившись від Христового дарунку (спокою), вона тим самим приречена себе на довічні страждання, самотність. Тож у глибокій розпачі змушена перебувати в “найглибшій тіні” Гетсиманського саду. У третій кульмінаційній дії Міріам стоїть уже на Голгофі – під хрестом розп’ятого Месії. Її ненависть до людей не маліє, наспроти всьому світові набирає нових обертів. “Він їм простив. / Він їм усім простив... / Вони те чули і на віки вічні / його слова потіхою їм будуть. / А тільки я не прощена зосталась, / бо я не можу їм простити за нього. / Я всіх і все ненавиджу за нього: / і ворогів, і друзів, і юрбу...”, – звіряється, сповідується сама собі Міріам. Цей зовнішній монолог Міріам (в усьому його обсязі) либонь є криком душі самої Лесі Українки, яка єдина до смерті лишалася безмежно відданою Мержинському, коли навіть найближчі зрадили і зреклися. Вочевидь все зміниться опісля: перевертні стануть найпалкішими шанувальниками... А вона буде осторонь... Вона, та що любила Його, проте не була люблена Ним... Бо саме така її (Міріам – Лесі Українки) доля... “В той час, як всі громадою зберуться / згадять того, кого я так любила, / я буду всім чужа і самотня, / не признана ніким, бо сам Месія / не признавав мене...”. Заклучним є драматичний епізод з

майдану в Єрусалимі. З-поміж боязкого люду вирізняється Міріам – горда й величава духом. Від “набожних” Йоганни і Старого Міріам дізнається про воскресіння Христа. Миттєва радість змінюється гнівом і гірким сміхом, бо всі оці лякливі й позірно богомільні зрадники допустили “кривавий викуп”. То ж чи варті вони такої жертви Сина Божого? Мабуть, що ні. “Для сеї самої юрби воскреснуть? / На се, либонь, не стало б і Месії!” – заявляє Міріам. І додає: “[...] на мені не важить кров Месії, / що він її за мене не пролив / ані краплини”. Страх перед слугами синедріону примушує тікати “потайних прихильників” Месії. І лише одержима Духом і Любов’ю Міріам не боїться смерті, не схиляє голову перед градом каміння – навпаки навіть радіє, що може нарешті віддячити Синові Божому: “Месіє! Коли ти пролив за мене... / хоч краплю крові дарма... я тепер / за тебе віддаю... життя... і кров... / і душу... все даремне!.. Не за щастя... / не за Небесне Царство... ні... з любові!”.

Не менш колоритним і вельми трагічним є центральний жіночий образ драматичної поеми Лесі Українки “Кассандра” (1903 – 1907). Дія тут звернена до античної доби – а саме часів греко-троянської війни. Головна авторська увага прикута до міфологічного образу Кассандри – віщунки, доньки троянського царя Пріама. Тоді як в античній літературі ця постать вторинна, другорядна: зазвичай вона знаходиться “за кадром”. Згідно з грецькою міфологією в Кассандру закохався бог Аполлон, котрий і наділив її пророчим даром. Утім дівчина не відповіла взаємністю – й Аполлон вирішив покарати невдячну: її пророцтвам припинили вірити. В одному з листів до О. Кобилянської Леся Українка дає розлоге пояснення феномену Кассандри: “[...] ся трагічна пророчиця, з своєю ніким не признаною правдою, з своїм даремним пророчим талантом, власне такий неспокійний і пристрасний тип: вона тямить лихо і пророкує його, і ніхто їй не вірить, бо хоч вона каже правду, але не так, як треба людям (розрядка тут і далі авт. – Г. К.); вона знає, що так їй ніхто не повірить, але інакше казати не вміє; вона знає, що слів її ніхто не прийме, але не може мовчати, бо душа її і слово не дається під ярмо; вона сама боїться свого пророцтва і, що найтрагічніше, сама в ньому часто сумнівається, бо не знає, чи завжди слова її залежать від подій, чи, навпаки, події залежать від її слів, і тому часто мовчить там, де треба говорити; вона знає, що її рідна Троя загине, і родина, і все, що їй миле, і мусить сказати те вголос, бо то правда, і, знаючи ту правду, не робить нічого для боротьби, а коли й намагається робити, то діла її гинуть марне, бо діла без віри мертві суть, а віри в рятунок у неї нема і не може бути; вона все провидить, вона все знає, але не холодним знанням філософа, тільки інтуїцією людини, що все постерігає несвідомо і безпосередньо (“нервами”, як кажуть в наші часи), не розумом, а почуттям, – тому вона ніколи не каже: “Я знаю”, а тільки: “Я бачу”, бо вона справді бачить те, що буде, але пояснити аргументами,

чому воно мусить так бути, а не інакше, вона не може. І пророчий дух не дар для неї, а кара. Її ніхто не каменує, але вона гірше мучиться, ніж мученики віри і науки. Така моя Кассандра” [2, 55] (27 березня 1903 р.). Така була і Леся Українка – прозірлива, однак непочута рідним народом. І в цьому не лише її власна трагедія, а й трагедія всієї України...

Як істинна віщунка Кассандра – глибоко самотня й нещасна. Кохання до Долона стає її безталанням. Холодні очі пророчиці здатні злякати чи хоча б насторожити будь-кого. Відлякують вони й Долона. “І знала я, що в сих моїх очах / моя недоля, тільки що робити? / Хіба осліпнути? Бо де візьметься / у птиці віщої коханий погляд / голубки, що воркує”, – з болем мовить Кассандра. Передбачає вона й трагічний фінал несудженого їй Долона, котрий сам зголосився йти на розвідку (на згубу!) у ворожий ахейський табір. Не знаходячи втіхи навіть у сімейному колі, Кассандра готова жертвувати собою як заради близьких, так і заради народу. Та чи ладен хтось пожертвувати собою заради неї? Чужа серед своїх – такою постає Кассандра зі своїм заклитим даром. Усім байдужа її душа. Надто подивляє вчинок найстаршого брата Деїфоба: він заочно заручає Кассандру з царем Ономаєм через примху останнього. Відмови з боку Кассандри далєбі не приймаються: вона повинна “подать рятунок Трої і родині” – хай навіть такою дорогою ціною. Невзаємне кохання, любов “за домовленістю” (чи то сучасною мовою – за контрактом) – ворожі волелюбній Кассандрі, адже вони прямо позбавляють людину свободи, уявляють і тим самим знищують в особистісному й духовному сенсах. Але не може тягар таких стосунків зрозуміти й сестра Поліксена: в її уявленні така жіноча доля “слухати не серця, а волі рідних” або ще гірше – йти під вінець за хтивим бажанням загарбника-переможця. Кассандра вагається, бо ж має зробити вибір: власна свобода чи благо рідних і всього троянського народу. Проте коли дізнається, що Ономай готовий свідомо повести своє військо на загибель заради шлюбу з нею, то в пориві дає згоду. Хоч і додає: “Ні, ніколи / не полюблю того, хто так підступно / скористав з вашої недолі”. Згодом стане зрозуміло, що ці заручини з примусу – передумова, першопричина загибелі лідійського царя і його раті.

Достоту вимовний у драматичній поемі діалог двох віщунів – сестри Кассандри й брата Гелена. З цієї полеміки випливає, що Гелен не є істинним провидцем – радше назвемо його гарним психологом за схильність говорити людям те, “що корисно або що почесно”. Разом із тим, позірний пророчий дар дає йому ілюзорну можливість вивищуватися над іншими, панувати над світом: “[...] бо людські душі – от моє знаряддя, / крилате слово – от моя стріла, / люд проти люду – от мій поєдинок! / Усім тим правлю я, фрїгійський розум. / Ся діадема, ся патериця – / то знаки влади над всіма царями. / Я рівного собі не маю тут / з-поміж усіх владарів і героїв”. Гадається, слово з вуст такого “оракула” може швидше вбити,

аніж зарадити чи зцілити. “Ти думаєш, що правда родить мову? / Я думаю, що мова родить правду”, – впевнено заявляє Гелен. Як відомо, жодне з його “щасливих” пророцтв не збулося, однак троянський народ і далі продовжував сліпо вірити “прозорливицю” Геленові, натомість нехтуючи “чорні”, але правдиві, передбачення Кассандри.

Іще один суттєвий момент. Кассандра не може прийняти за родичку ту, яка, власне, і стала винуватицею ненависної десятирічної війни (мовиться про Гелену, що спокусила Паріса). Кассандра бачить у дзеркалі справжню Гелену – рідну сестру смерті: за сліпучою зовнішністю прихована темна душа, яка несе іншим згубу. Ще в першій дії Кассандра передбачає загибель Трої і в своїх мареннях бачить Гелену царівною. Згодом так і станеться: задля уникнення помсти Менелая Гелена оголосить себе жертвою богів і людей, бранкою Паріса й гордовито поведе чоловіка за собою, натомість троянські царівни перетворяться на рабинь-полонянок. Від страшного сміху Кассандри здригнуться всі. Зі спаленням Трої Кассандра либонь прагнутиме відцуратися пророчого хисту, втім уже на порозі будинку Агамемнона “побачить” загибель їх обох. Незважаючи на відкритий фінал драматичної поеми, розуміємо, що трагедія – неминуча: два гострі мечі знайдуть своїх жертв...

“Бояриня” (1910) – власне українська національна драма. Вертаючи у XVII ст., Леся Українка прямо й опосередковано дає зрозуміти, що доба Руїни не минула, а знайшла продовження і в сучасній їй Україні (злам XIX – XX ст. ст.). Зрештою, питання національної свободи-несвободи, національного вибору, національної ідентичності, національної свідомості й досі не гублять своєї актуальності – навпаки дедалі набувають гострішого виразу. Національний та особистісний вибір раніше чи пізніше роблять усі герої драми. Як-от Степан: боярська служба в Московщині стала для нього способом життя, він вважає себе своїм серед чужих. Хоч спершу дуже обережно висловлюється про московські реалії, ніби виправдовуючись, що з волі обставин продовжує там батькову справу. Так чи так, Степанова допомога Україні – позірна, “словесна”: ще на початку це добре бачить Оксанин брат Іван (людина патріотичного, пронаціонального кшталту, лицарсько-козацького духу), котрий не зносить явного лицемірства з боку запроданця. Що ж до Оксани, то це найтрагічніший образ драми. Її доля розгортається перед нашими очима від першої до останньої дії – від квітучої молодості до згуби. Українська дівчина-козачка з усіма відповідними чеснотами, вона не мислить “далекоглядно”: її закоханий погляд всуціль прикутий до романтичного (ідеалізованого нею та батьками!) образу Степана. Відтак юну, наївну Оксану не лякає чужина. Поряд з милим всюди рай – принаймні так їй здається спершу. Однак все виходить з точністю до навпаки. Давши згоду на шлюб зі зрадником, Оксана сама мимоволі стає зрадницею,

відступницею. Насамперед ідеться про зраду власного “Я” (зраду самого себе). Чужа Московщина не приносить щастя, навпаки відбирає свободу, молодість, кохання, здоров’я... Оксана шокована московськими звичаями – надто пригніченим, зневоленим становищем жінки: 1) заміжні жінки прикривають обличчя; 2) жінці заборонено бути присутньою під час чоловічої розмови; 3) жінка не може сама ходити Москвою; 4) заможні гості цілують бояринових дружин у вуста; 5) пристойно сватати дівчат через сваху. (Це все суперечило питоמו українським традиціям.) Степанова мати відверто висловлюється про вторинне становище українців у Московщині – жінок передовсім: “[...] ми тут зайді, – з вовками жий, по-вовчи й вий”. Тимчасом Оксана не може з цим змиритися – живий “нерв” України ще пульсує в її істоті. “Скрізь горе, скрізь, куди не обернися... Татари там... татари й тут...”, – розпачливо говорить молодиця. Тут за батьківщиною дедалі зростає, множиться на усвідомлення власного безсилля. Надто коли Україна потопає в крові... Оксана не може простити Степанові його інертність, байдужість до рідної (та для нього вже далекої і чужої!) землі. Поглинувшись власними боярськими (земними, побутовими) клопатами, духовно “оніміль” і “сліпий” Степан не помічає безмірної журби й повільної смерті дружини. Спочатку ця смерть – духовна, яка згодом викликає фізичні недуги. Лише коли Оксана опиняється за крок до загибелі, Степан дещо “прозріває”: за порадою лікаря згоджується відправити її на батьківщину, де сонце, рідний гай, веселі річки можуть зцілити. Але це прозріння оманне: воно викликане “утихомиренням” в Україні, а отже, є доказом Степанової легкодухості. “Зломилась воля, Україна лягла Москві під ноги, се мир по-твоєму – ота руїна? Отак і я утихомирюсь хутко в труні”, – з викликом заявляє волелюбна Оксана. І розуміє, що вона й Степан міцно вкоренилися, “заржавіли” (подібно до шаблюки) у Московщині, тому негоже тепер в Україну. Символічною є розв’язка драми – картина заходу сонця (як вказівка на трагічний кінець Оксаниного життя).

Виразно українською є програмна “Лісова пісня” (1911). Задум про цю драму Леся Українка виношувала все життя, а реалізувала за 10-12 днів. “[...] і не писати ніяк не могла, бо такий уже був непереможний настрій; але після неї я була хвора і досить довго “приходила до пам’яті” [2, 374]”, – писала Леся Українка в листі до сестри Ольги Косач (9 листопада 1911). У творі “закодована”, втаємничена, міфологізована і її власна душа, і душа народу. І звісно любов до природи Волині... За жанром – це драма-феєрія, що передбачає єдність реального й фантастичного (міфологічного), символічного. Щодо стильової специфіки, то тут знайшли яскравий вияв неоромантичні риси. Насамперед – це показ двосвіття. Духовне й матеріальне – два світи, дві площини, два виміри. Перший з них є носієм гармонії та ладу, другий – навпаки дисгармонії та розладу. Духовне влите у

воістину високі, вічні царини природи й мистецтва, тимчасом “окрадене” матеріальне обмежується побутовими, тлінними речами... Виразником духовного у драмі постає Мавка – мешканка лісу. Вона далека від світу людського, жорстокого, жадібного, втіленого в образах Лукашевої матері й Килини. Що ж до дядька Лева, то його людська натура не обтяжена матеріальним, на противагу двом попереднім жіночим особам, він відчуває багатоголосу душу природи, втілену в образах міфологічних істот – Русалки, Лісовика, Перелесника, Потерчат, Водяника, “Того, що греблі рве”, “Того, що в скалі сидить”, Русалки Польової. Саме дядько Лев прилучає Лукаша до сфери духовного й вічного, дає йому розуміння істинної краси. Тому дядькова смерть стає фатальною і для юнака, і для природи. Власне, отой зрубаний дуб є вказівкою на остаточний “розлом” між природним і людським, духовним і матеріальним, вічним і буденним, істинним і позірним, красивим і потворним... Цей гострий конфлікт найвиразніше втілений в образі Лукаша. Його первинне духовне начало потверджує дивна мелодія на сопілці, здатна пробудити з зимового сну чарівну Мавку. Любов до природи й музики поєднує на перший погляд дві різні натури, зроджує між ними палке кохання (невипадково це відбувається навесні). Втім, не маючи внутрішньої рівноваги, сили духу, Лукаш зраджує світ духовний – світ природи і Мавки. У висліді матеріальне, буденне перемагає. Лукашева зрада з Килиною – це не лише зречення Мавки, а передовсім зречення самого себе. Така невірність обов’язково має бути покарана. Перетворення на вовкулаку – не так помста Лісовика за знівечену душу Мавки, як спокута за самовідступництво. Втім любляча Мавка не лишає коханого на поталу – він знову стає людиною, хоча такі метаморфози не приносять щастя. Душа страчена, кохання зражене. Заніміння під вербою взимку – доконечна загибель Лукаша, духовна передовсім. Образ Мавки – не менш трагічний: вона – дитя лісу – вирішила (хай навіть заради коханого!) оселитися у світі людському, тим самим зрадила питомий їй світ природи, знищила сама себе. Така жертва далекі ніким не прийнята... І душа згублена... Перетворення на суху вербу є тому доказом. Хоч любов здатна творити дива, долати будь-які межі. Невипадково Лукашева сопілка з тої залятої верби промовляє голосом Мавки. Її (Мавки) останній монолог – достоту вимовний: він засвідчує нескасовну силу Любові в її найвищому, найдосконалішому вияві. Любові не тілесної, пристрасно-чуттєвої, а духовної...

Драма “Камінний господар” (1912) продовжує світову традицію інтерпретації Дон Жуана (згадаймо хоча б твори Тірсо де Моліна, Ж.-Б. Мольєра, Корнеля, Дж. Байрона, О. Пушкіна, О. Толстого, П. Меріме). Втім Леся Українка певною мірою руйнує міф про Дон Жуана як звабника жінок, бабія. У її драмі він насамперед є символом свободи. Хоча спочатку ця свобода не абсолютна: попри волелюбну вдачу Дон Жуан – баніт (читаймо: вигнанець). Його давньою нареченою є ніжна,

чутлива Долорес, котра готова “зректися волі вільної для нього”. Зрештою, так і стається: Долорес дістає дозвіл на свободу Дон Жуана в обмін на власну несвободу (довічне чернецтво в монастирі). Але спершу “викупляє” документ своїм тілом, хоч не надто цим переймається. Бо головним є інше: “[...] я душею викупаю душу, / не кожна жінка має сее щастя”. Саможертвно закохана в Дон Жуана, Долорес упевнена, що з його боку так само є почуття: “[...] але те почуття – то не кохання, / воно не має назви...” (як доказ – перстень). Тимчасом з розмови Дон Жуана можемо виснувати, що йдеться лише про слово честі – не більше. Чи оцінив Дон Жуан жертву Долорес? Певне, що ні. Замість вдячності – брутальна заява: “[...] Я ж тепера бачу, / що я і вам не завинив нічого. / Адже ви через мене досягли / високого, пречистого верхів’я”. Далі радість, що нарешті позбавився власної “тіні”, бо “Доля жде в Мадриді”. Своєю долею Дон Жуан називає Анну. Її образ вражає зовнішньою привабливістю, красивістю, кокетливістю, втім за внутрішніми “показниками” значно бідніший за Долорес. І в цім нещастя й невільництво Анни, хоч цього вона далекі не розуміє. У шлюбі з Командором Анна дедалі більше нудиться й “губиться”. Їй достоту набридли “почесні звичаї”: тривала жалоба за далекими чоловіковими родичами, обіди з королевою, церковні служби. Навіть Командорові мрії про королівський престол не вельми радують. Неочікуваною виявляється поява Дон Жуана, котрий наважився надіслати квіти гранату (знак жаги). Ще на маскарадному балі напередодні весілля Дон Жуан озвучує Анні свою найзаповітнішу мрію – врятувати її “гордий, вільний дух”. Вбивство Командора скоєне з метою “визволить принцесу з камінної в’язниці”, розбити “її камінну одіж”. Бо й сама Анна, зрештою, зізнається: “[...] той камінь... він не тільки пригнітає, / він душу кам’янить... се найстрашніше...”. Підкоряючись Анніним планам, лицар волі Дон Жуан сам поступово губить свободу, конає “під камінним гнітом”. Його смертельне остовпіння з “легкої руки” кам’яної постаті Командора є свідченням цілковитої втрати свободи.

Як мисткиня чистої душі Леся Українка найбільше симпатизувала Долорес, але з певних причин не зробила її головною: “[...] я не вміла поставити Долорес так, щоб вона не здавалась блідою супроти Донни Анни, – се не було моїм заміром, і я навіть якийсь час вагалася, хто має бути справжньою героїнею драми – вона чи Донна Анна, і дала перевагу Анні не з симпатії (Долорес ближча моїй душі), а з почуття правди, бо так буває в житті, що такі, як Долорес, мусять відходити в тінь перед Аннами і стаються жертвами – властиво не Дон Жуанів, а власної своєї надлюдської екзальтації” [2, 462], – писала Леся Українка О. Кобилянській (3 травня 1913). Таким чином, Анну згубила її гордовита та владна натура. Натомість Долорес, пожертвувавши власною душею заради іншої, лишилася нескореною “камінним” і тлінним...

Нескорене часом і “прозірливе” серце Лесі Українки. Хоча минуло вже сто два роки відтоді, як письменниця відійшла в інобуття, вона й досі є “живим” класиком вітчизняної літератури, ”живим нервом” української нації.

Джерела та література

1. Українка Леся. Твори : У 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 11. Листи (1898 – 1902). – 478 с.
2. Українка Леся. Твори : У 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. 12. Листи (1903 – 1913). – 696 с.

Вікторія Марценішко

ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ТРИЛОГІЇ МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО «БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ» І РОМАНІ ГЕНРІКА СЕНКЕВИЧА «ВОГНЕМ І МЕЧЕМ»: ВЕРСІЇ І КОНТРВЕРСІЇ

Однією з найпопулярніших постатей української історії в художній літературі є образ гетьмана, полководця Зиновія Богдана Хмельницького. Саме цій незвичайній, суперечливій, навіть таємничій постаті присвячені численні історико-літературні праці, розвідки, статті (Г. Вербеса, М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Корпанюка, М. Костомарова, І. Крип'якевича, С. Плохія, Д. Яворницького, Н. Яковенко та ін.) й художні тексти: М. Старицького (драма «Богдан Хмельницький» і однойменний роман-трилогія), О. Корнійчука (драма «Богдан Хмельницький»), І. Ле (трилогія «Хмельницький»), Н. Рибак («Переяславська рада»), Ліни Костенко (роман у віршах «Берестечко»), П. Загребельного («Я, Богдан») та ін. Зчаста звернення українських письменників до минувшини було свого роду відповіддю-запереченням на викривлене зображення цього періоду польським письменником Г. Сенкевичем. Українські митці, зокрема й М. Старицький, намагалися спростувати в художній формі хибні, на їхнє переконання, уявлення польського автора щодо Хмельниччини, зокрема причин повстання. Хоча безпосередні свідчення того, що своїми творами вони «відповідали» на твір Г. Сенкевича, відсутні, проте їхня «антисенкевичівська» полемічна спрямованість проти нього є очевидною, що зауважують і українські, і польські дослідники [1, 59, 69, 217; 2, 1, 4-5; 3, 267-268]. Найбільше відмінностей між польським і українськими творами спостерігається у трактуванні причин Хмельниччини й оцінці постаті гетьмана, на цих аспектах варто зупинитися детальніше.

Мета статті: здійснити порівняльно-підсумкову типологію художніх версій образу Богдана Хмельницького в трилогії М. Старицького «Богдан Хмельницький» і романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», виявити їхні відмінні та спільні риси.

Політична конфронтація між українцями й поляками на межі століть глибоко відбилися на суспільній свідомості українців, наслідком чого стало функціонування стійкого стереотипу переважання експансіоністських антиукраїнських настроїв серед основної маси поляків. На цю прикмету свого часу звернув увагу В. Доманицький: «Поляки, тобто польське панство, що вбралося туди (в Галичину. – В.М.) більш як 500 літ тому, все до своїх рук прибрали... От через це саме, що українці домагаються собі справедливих прав, а польські верховоди не хочуть їм тих прав дати, бо бояться, що тоді їм прийде загибель, – у східній Галичині йде завзята боротьба між українцями та поляками. Чи ж то давно, яких 40 літ тому, поляки привселюдно заявляли, що вони ніякого українського (чи руського, як пишеться в Австрійській державі) народу не знають, а знають тільки мужиків та попів: «нема Русі: сон попів і хлопів!» [4, 157-158]. Натомість зусиллями офіційної польської пропаганди й історіографії в польському суспільстві утвердився стереотип українця-козака як «різуна й анархіста» і, водночас, уявлення про особливу культурну місію та права поляків на «кресах» («...про Хмельницького, приміром, про козачину, гайдамачину коли й згадується, то так, що це все були, мовляв, розбійники, злодії, грабітелі, а польські гетьмани та королі – все лицарі та герої» [4, 161], – констатує дослідник, ведучи мову про ситуацію у тогочасних польських освітніх закладах).

Поява української історіографії, зокрема праць М. Грушевського, обґрунтовувала право України на існування, мотивуючи це тяглістю української історії й тим самим претендуючи на «відрив» від польської і російської історії значної частини їхнього «власного» минулого. Найгострішим «сюжетом» у українсько-польських взаєминах залишалася історія українського козацтва, саме навколо нього відбулися перші найгостріші дискусії М. Грушевського та його послідовників з польськими вченими. Як не парадоксально, хоча свої позиції сторони обґрунтовували одними документами, висновки були діаметрально протилежними: для українських істориків козацтво було творцем української державності, оборонцем православної віри, для польських – бунтівливим, анархічним, злодійським елементом, який зруйнував високоцивілізовану Річ Посполиту. Численні польські історики звинувачували М. Грушевського та його учнів у навмисному штучному протиставленні українців полякам, неврахуванні позитивного польського культурного впливу на український народ, втягнення в історію політиків [див. докл.: 5, 288-294].

Як для українського, так і для польського читача ідеальний образ історії був органічно пов'язаний із козацькою темою, широко розробленою романтиками. Козаччина в літературі ХІХ ст. репрезентована цілим масивом талановитих текстів. Це, зокрема, творчість романтиків «української школи» в польській літературі. Між тим літературознавці не

завжди зауважують, що звернення до козацької героїки було не тільки свідченням культурного екзотизму, але й (що не менш важливо) утвердженням права на Україну, її минувшину, її героїку й культурну традицію з боку поляків. С. Єфремов свого часу звернув увагу на цікавий момент: тематику з минулого України значно частіше й охочіше використовувала польська й російська проза, аніж українські письменники [6, 518]. Цей факт безпосередньо пов'язаний з ідеологічним чинником: польська література бачила в минувшині України, в козацтві частину своєї національної історії. Цей контекст розкривав відмінність завдань письменників кінця XIX століття: українцям доводилося за допомогою історичних творів боронити своє право на історію, доводити, що козаччина є органічним явищем саме українського національного духу.

Трилогія М. Старицького «Богдан Хмельницький» і роман Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» були своєрідними антиподами у потрактуванні тих самих історичних подій (Хмельниччина і занепад Речі Посполитої). Об'єднує історичні романи обох письменників не лише зацікавлення темами зі спільного минулого України й Польщі, а й зосередження уваги на його (минулого) переломних, драматичних моментах. Історія зображується в аналізованих творах таким чином, щоб вона промовляла своїм патріотичним змістом до сучасників, активізувала в них одвічне прагнення свободи, стверджувала тяглість національно-патріотичних настроїв і визвольних змагань. Тому неодмінним атрибутом аналізованих романів є просвітницько-виховна тенденція, що була однією з особливостей історичної прози другої половини XIX ст. Письменників єднає орієнтація не на реконструкцію історії, а на трансформацію історичного змісту в міфологічний задля досягнення «функціональної дієвості» (Г. Грабович). Вибір письменниками тих або інших подій, зафіксованих історичними документами (почасти це стосується і репрезентації історичних діячів), здійснювався з огляду на ідеологічні завдання, що диктували розуміння історичної прози як белетризованої пропаганди, популярної аргументації національних візій у минулому.

В аналізованих романах образ історичної доби будується за схемою: видатні особи + загальний фон [7, 64]. Перший чинник передбачає зображення дійсних, найчастіше видатних героїв національної історії, що має гарантувати правдоподібність, вірогідність, а також відповідність історичним документам. Другий забезпечував свободу інтерпретації, проте із дотриманням загального образу доби таким, яким він вписувався в національну історіографію (традицію). У зображенні тла (загального повстання, народу) обидва письменники близькі до ідеалізації. Відтак соціальні, звичаєві, релігійні та інші суперечності всередині етносу ними виразно ігноруються, оскільки це суперечить загальній ідеологічній настанові їхніх творів. Якщо в Г. Сенкевича апологетизованою силою, що

є виразником польськості, є рицарство, шляхта, то у М. Старицького в аналогічній ролі виступає ідеалізоване українське козацтво.

Запрограмованість у характеристиках героїв виявляється в їхніх однозначній інтерпретації. Одні стають символічними проекціями національного характеру, інші – втіленням зла (вороги, зрадники). З цього приводу Я. Поліщук пише: «Часом доходить до курйозності, наприклад, тоді, коли характеристики дзеркально повторюються із протилежними оцінками: Сенкевич *contra* Гоголь, Старицький *contra* Сенкевич» [8, 50]. У межах композиції важливим є дотримання симетрії між героєм і антигероєм, конкретним і загальним.

У творенні в романах образу доби привертає увагу вибіркове, навіть фрагментарне висвітлення історичних подій. Це також було безпосередньо пов'язане з провідною тенденцією, яку вкладали письменники в романні форми. Оскільки йшлося про узагальнену картину певної доби, автор був вільний у доборі фактів і не почувався зобов'язаним дотримуватися послідовної хронології.

Таким чином, можна вважати, що трилогія «Богдан Хмельницький» М. Старицького стала своєрідною полемічною відповіддю Г. Сенкевичу на його трилогію про героїчні вчинки поляків у важкі для польського народу часи. Принцип відповідності дотриманий у схемі «герой + тло», але не менш важливим є вибірковий характер трактування подій національної історії. В романі «Вогнем і мечем» Г. Сенкевич на перший план висував ті епізоди, котрі становили мілітарну або принаймні моральну перемогу польської зброї – облогу Збаража, Ченстохови, Кам'янця, битви під Берестечком, Варкою, Хотиним. Очевидно, що вибір письменниками тих або інших подій, зафіксованих історичними документами (почасти це стосується і репрезентації історичних діячів), здійснювався з огляду на ідеологічні завдання, що диктували розуміння історичної прози як белетризованої пропаганди, популярної аргументації національних візій у минулому.

На думку дослідників, Г. Сенкевич уміло використав обгрунтовані К. Шайнохою в праці «Два роки нашої історії» міфологему про Річ Посполиту як «мур християнства» й тезу про польську колонізацію як визначальний чинник розвитку України в XVII ст., особливий характер її населення як рушійну силу повстання [9, 189]. Проте історик при цьому детально зобразив усі форми утисків в Україні: соціальні, національні та релігійні, наголошуючи на їхній особливій жорстокості, порівняно з іншими регіонами Речі Посполитої. Натомість у романі «Вогнем і мечем» основною причиною повстання визнано «дикість» українства й заперечено існування будь-якої форми гноблення. «Мотивація «бунту» в художньому творі ґрунтується, з одного боку, на спотвореній рецепції історичних нарисів, а з іншого – на дещо трансформованій романтичній традиції й бароковому топосі «перевернутого світу» [10, 13]. Г. Сенкевич рішуче

відкидає аргументи про нерозумну політику, почуття провини перед українцями. У його романі Україна постає як щось демонічне, абсолютно чуже, тому й не має нічого спільного з Польщею. Козаки, на його думку, позбавлені найменшого почуття патріотизму, прагнуть лише до «дикої волі і несвідомо руйнують плоди вікової праці шляхтичів» [11, 132]. Повсталі маси зображені демонічними, стихійними, розгнущаними.

Причини повстання Г. Сенкевич вбачає в особистій помсті Хмельницького за вчинені йому Чаплинським образи: «Этот кровавый гетман, исполин, собирався личную обиду вымести на миллионах людей» [2, 124]. Потім один із героїв патетично дорікає Хмельницькому, що він «через особисту образу і приватну сварку» піднімає страшне сум'яття тільки тому, що Чаплинський забрав у нього хутір і вилаяв його, будучи нетверезим. Звичайно, не можна ігнорувати фактор особистої образи Хмельницького, тим більше, що він втратив не тільки хутір, а й дружину, сина. Проте тільки спільний гнів і всезагальне насилля можуть викликати потужний суспільний резонанс. За винятком особистої помсти Г. Сенкевич не помічає ніяких інших причин для повстання. За його концепцією вчинками гетьмана керує лише егоїзм і користолюбство.

Причини повстання Хмельницького «найоб'єктивніші» тогочасні публіцисти й документалісти мотивували не тільки природними рисами характеру українців – зрадливістю, ненавистю до ляхів, а й утисками з боку польського панства, божою карою за гріхи шляхтичів, моральним занепадом суспільства [9, 139]. Тому принципово важливою для розуміння історіософської концепції твору постає розмова Хмельницького і Скушетуського про козацьке повстання. Фактично, молодий шляхтич читає гетьману строгую нотацію, мотиви якої відображають головні постулати шляхетської ідеології. На початку розмови Хмельницький вказує, щоправда, не досить чітко, на гноблення шляхтою селян, однак поляк на це відповідає наступним чином: «Если допустим, что это правда, то кто тебе, гетман, поручил суд и расправу. Ты увлекаешься гордостью и жестокостью. Суд и наказание ты должен предоставить Богу... Если бы даже все шляхтичи и князья были изверги, что впрочем неправда, то судить их может лишь Господь на небесах и сеймы на земле, но не ты, гетман» [11, 194]. Гетьман натомість не може достойно відповісти Скушетуському і лише п'є горілку або хапається за ніж. Таким чином, повстання проти шляхетських звичаїв, усталеного шляхетського порядку подається в дусі сарматизму як величезний гріх, після якого Хмельницький не міг сподіватися на помилування небесного суду. Гетьман у романі боїться своєї величі, розгублений перед розмахом «бунту». Досить популярною програмою дій серед авторів польської мемуарної літератури було повне винищення козацтва, православ'я і навіть українського населення, тому вони захоплено вітають Ярему Вишневецького, оспіваного в поезії й прозі.

Проблема мотивації причин війни, розпочатої Хмельницьким, у романі Г. Сенкевича і трилогії М. Старицького набуває різного історіософського трактування, а часом і полемічної загостреності. Подана в антиукраїнському дусі польською стороною, вона негативно представляла національну сутність України та українців у європейському просторі. Польський письменник щоразу мотивує початок громадянської (саме громадянської, а не визвольної) війни прагненням дикого населення до розбою, сваволі, анархії, підпалів, апелюючи до романтичного стереотипу свободи, запорозької вольниці: «...дикий за своєю природою люд горнувся до нього (Хмельницького. – В.М.), бо коли мазовецький чи великопольський селянин без нарікань ніс це ярмо гноблення й утисків, яке в усій Європі тяжіло над «нащадками Хама», українець, разом з повітрям степів засвоював любов до необмеженої, дикої й буйної, як самі степи, свободи. Чи ж хотілося йому ходити за панським плугом, коли погляд тонує у божій, а не панській пустелі, коли з-за порогів його кликала Січ: «Кинь пана й іди на волю!» – коли жорстокий татарин учив його війни, при звичаював його очі до пожеж і вбивств, а руки до зброї? Чи ж не краще йому було у Хмеля бушувати і панів різати, ніж гнути горду спину перед підстаростою?» [11, 174]. Таким чином традиційні мотиви романтичної поезії, притаманні, зокрема «українській школі», яка оспівувала культурну і природну самобутність українського регіону, прагнення народу до соціальної та політичної свободи, на сторінках роману трансформувалися в «дику» свободу всездозволеності і свавільності. «Їм не треба ніякої іншої свободи, крім свободи для грабунків і підпалів» [11, 165], – такий сумний висновок робить Адам Кисіль.

На противагу до роману Г. Сенкевича М. Старицький виписує в трилогії численні картини й епізоди, котрими прагне аргументовано заперечити звинувачення українців у жорстокості й варварстві, творить інший, цивілізований, європейський образ України. Зображуючи українське суспільство того часу, М. Старицький переконливо показує його високоморальним і духовним, наголошує на глибоких і міцних національних традиціях суспільного буття, культури, віри. При цьому український белетрист (на відміну від Г. Сенкевича) намагається уникати ідеалізації своїх героїв, зокрема й Хмельницького. Письменник прагнув репрезентувати об'єктивну картину формування рушійних сил державотворення, показати роль і місце гетьмана в цих подіях. Тому багатогранний образ Хмельницького як людини, як воїна і лідера нації вирізьблюється у творі не лише авторською оцінкою, характеристикою з уст козаків, селян, рідних, самохарактеристикою, а й у порівнянні з персонажами протилежного табору, наприклад, із князем Єремією Вишневецьким.

У романі Г. Сенкевича мотив зрадництва найтісніше пов'язаний з образом Хмельницького, який контрастно протиставляється Вишневецькому. Для польського белетриста Хмельницький – не геніальний гетьман, котрий

зумів організувати народ на боротьбу, підтримував дипломатичні відносини з іноземними державами, а огидна постать, зображена в зневажливо-зниженому тоні як «гультай», котрий уособлює селянську «запеклу злість і ненависть до своїх панів». В основі художньої концепції цього образу – неусвідомлена суперечність між словами про кривди мільйонів, якими він прикриває свої наміри («Це вже не був скривджений Хмельницький, який утікав на Січ через Дике Поле, а гетьман Хмельницький, кривавий демон, велетень, месник власної кривди на мільйонах» [11, 159]), і романною дійсністю, де кривди зазнав лише гетьман; між егоїстичним прагненням особистої помсти (у романі це анонсовано як дійсність) та проголошеною боротьбою за визволення усього народу («брехливі» твердження гетьмана).

Аби остаточно утвердити бачення історії відповідно до свого ідеалу, прозаїк прямо характеризує цю суперечність між поглядами Хмельницького та «дійсністю»: «Разом із силами ріс у ньому і той непомірний, неусвідомлений егоїзм, рівного якому історія не бачила. Уявлення про добро й зло, злочин і чесноти, насилля і справедливість злилися в душі Хмельницького в одне ціле з поняттями власної кривди та особистого блага. Той був для нього праведний, хто був із ним; той злочинець, хто проти нього. Він ладен був нарікати на сонце і сприймати як особисту образу, коли воно не світило тоді, як йому було треба. Людей, події й увесь світ він міряв власним я» [11, 219]. На думку Г. Сенкевича, Хмельницький не зумів подолати свій марнославний егоїзм, хоча й розумів його руйнівний вплив як на суспільно-державні справи, так і на особисте життя. На відміну від Вишневецького, гетьман забуває про моральність, не може й не хоче побороти в собі гординю, тому й завдає величезної, непоправної шкоди Україні й Речі Посполитій, стаючи винуватцем їх занепаду, – такий лейтмотив осмислення Г. Сенкевичем указанного типу проблем.

Отже, персонажі М. Старицького й Г. Сенкевича репрезентують романтичний тип людини – це сильні особистості, лідери, правителі, вожді, харизматичні діячі національної історії. Характерні ознаки романтичного стильового дискурсу можна спостерегти у видимій одноплосщинності й відповідному ідейному навантаженні образів, у портретних деталях, в описі любовних почуттів і батальних сцен, у гіперболізації почуттів. Запрограмованість у характеристиках героїв виявляється в їхній однозначній інтерпретації: одні стають символічними проекціями національного характеру, інші – втіленням інфернального зла (ренегати й вороги). Ремінісценцією романтичного образу козака у творах М. Старицького й Г. Сенкевича є Богдан Хмельницький. У зображенні М. Старицького він є яскравим персонажем, котрий втілює вищі духовні цінності людини, гідним представником свого народу. Письменник наголошує на ролі гетьмана у прийнятті доленосних рішень, на його внеску у визвольній війні. Натомість у Г. Сенкевича Хмельницький

репрезентує тип романтичного героя із властивими йому сильними переживаннями й пристрастями, бурхливими виявами гніву, стилізованою під фольклор мовою, у характеристиці персонажа поєднується ліризм, романтичність, чуттєвість з грубістю і простацтвом, що інколи доходить до ексцентричності; лицарська честь, відчайдушність – із дикістю, мстивістю, жорстокістю, вибухами насильства.

Джерела та література

1. Поліщук В. Художня проза Михайла Старицького: [монографія] / В. Поліщук. – Черкаси: Брама, 2003. – 376 с.
2. Баран Є. Українська історична проза другої половини XIX – початку XX ст. і Орест Левицький / Є. Баран. – Л.: Логос, 1999. – 144 с.
3. Валюс Е. Від Запоріжжя до України – формування національної свідомості в польській та українській історичній романістиці / Е. Валюс // «Українська школа» в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. Київські полоністичні студії 36. наук. пр. / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України; Відп. ред. та упор. Р. Радишевський. – К., 2005. – Т. 7. – С. 267 – 268.
4. Доманицький В. З науково-творчої спадщини. Статті, нариси, рецензії: у 2 книгах / В. Доманицький. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2010. – Кн. 1. – 440 с.
5. Зашкільняк Л. Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть / Л. Зашкільняк // Wielokulturowe srodowisko historyczne Lwowa w XIX I XX w. – Rzeszów, 2004. – Т. II. – С. 288 – 294.
6. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
7. Багрій Р. Шлях сера Вальтера Скотта на Україну. «Тарас Бульба» М. Гоголя і «Чорна рада» П. Куліша в світлі історичної романістики В. Скотта / Р. Багрій; пер. з англ. Л. Шарінової. – К.: Ред. журн. «Всесвіт», 1993. – 296 с.
8. Поліщук Я. Література як геокультурний проект: [монографія] / Я. Поліщук. – К.: Академвидав, 2008. – 304 с.
9. Sztachelska J. Czar i zaklęcie Sienkiewicza. Studia i szkice / J. Sztachelska. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2003. – 277 s.
10. Чужа Т. Топос «перевернутого світу» у романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем» / Т. Чужа // Слово і час. – 2003. – № 1. – С. 51 – 55.
11. Сенкевич Г. Вогнем і мечем: у 2 т. / Г. Сенкевич; пер. з польс. Є. Литвиненка. – Тернопіль: Богдан, 2006. – Т. 1. – 544 с.

Вікторія Конограй

ВПРОВАДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ В СИСТЕМУ ВИЩОЇ ОСВІТИ КРАЇН БАЛТІЇ

В умовах становлення сучасного суспільства спостерігаються тенденції до інтеграційних освітніх процесів, визначених Болонською угодою, які впливають на розвиток та модернізацію вищої освіти не лише в Україні, а й у всьому світі. Болонський процес передбачає об'єднання національних систем освіти і науки в європейський простір з єдиними вимогами, критеріями і стандартами, основними ознаками якого є якість освіти, мобільність студентів, викладачів, багатогранність і гнучкість змісту освітніх програм і технологій, їх реалізації з урахуванням національних традицій, автономії й академічних свобод вищих навчальних закладів. Болонський процес передбачає також структурне реформування національних систем вищої освіти країн Європи, зміни освітніх програм і відповідних інституційних перетворень у вищих навчальних закладах.

На сучасному етапі реформування вищої освіти в Україні, особливої актуальності набуває вивчення досвіду інших країн у здійсненні державної політики щодо впровадження принципів Болонського процесу, зокрема країн Балтії, які раніше, як і Україна, входили до складу Радянського Союзу, а сьогодні є повноправними членами Європейського Союзу.

Литва, Латвія та Естонія приєдналися до Болонського процесу у 1999 р. Однак, це приєднання не можна розглядати як початок реформ вищої освіти в цих країнах, а швидше продовження тих процесів, які переросли у загальноєвропейські. Як і в багатьох країнах центральної та східної Європи, початок реформ в системі вищої освіти країн Балтії розпочався з політичних змін у Європі наприкінці 1980-х – початку 1990-х років. Освітні реформи здійснювалися дуже швидкими темпами, оскільки маючи незначні території та обмежені природні ресурси, головним рушійним потенціалом цих країн є саме розвиток освіти та науки.

У всіх трьох країнах у цей період відбувається поділ вищої освіти на академічну та професійну, які мають різні завдання: «Мета вищої професійної освіти – підготовка людини до самостійної висококваліфікованої праці в конкретній галузі соціального життя, національної економіки, культури або охорони здоров'я. Мета академічної вищої освіти – підготовка людини для творчої діяльності в тій чи іншій галузі науки» [1]. Значний розрив між академічною та професійною освітою пізніше був визнаний занадто різким, тому відповідно до

принципів Болонського процесу були визначені заходи щодо їх зближення.

Ще до підписання Болонської декларації Латвія, і відповідно Литва та Естонія, мали наступну структуру системи вищої освіти. Академічна вища освіта – вже існувала система «бакалаврат–магістратура». Тривалість програм бакалаврату варіювалася від 3 до 4 років. Здобувачі бакалаврату могли або продовжити навчання за ступенем магістр, або обрати 1-2-річну програму професійного навчання. Тривалість навчання становила 5-7 років. Ступінь магістра давала право для вступу в докторантуру. Вища професійна освіта передбачала, що випускники середніх шкіл могли також обрати професійну навчальну програму мінімальним терміном 4 роки. Частина вищих професійних освітніх програм були «чисто професійними», вони надавали випускникам високу професійну кваліфікацію, але не готували їх для магістратури. Але частина професійних навчальних програм забезпечувала виконання мінімального стандарту для бакалаврату і випускники отримували професійну кваліфікацію та право на подальший вступ до магістратури [2].

В рамках Болонського процесу в країнах Балтії закріпилася трирівнева система вищої освіти: «бакалавр–магістр–доктор» [3]. В умовах розвитку багаторівневого навчання постає питання про створення та реалізацію національних програм підготовки на рівні бакалаврату та магістратури відповідно з європейськими вимогами до нових перспективних напрямів і спеціальностей [4, 92].

Однією з особливостей вищої освіти прибалтійських країн є надання автономії та академічних свобод вищим навчальним закладам, яка є обов'язковою передумовою для розвитку вищої освіти в сучасних демократичних суспільствах. Поряд з державними відкриваються також приватні вищі навчальні заклади.

Ще до входження в Болонський процес кредитна система освіти в Латвії, Литві та Естонії вже була реалізована значною мірою. Латвійська кредитна система, як і в інших країнах Балтії, становить до 40 кредитів на рік. За кількістю кредитів, така система, відповідно до болонських принципів, є суміжною з європейською системою кредитів (ECTS) – один латвійський кредит відповідає 1,5 ECTS кредитам [2]. Однак, законодавство цих країн дозволяє паралельне використання обох систем – національної системи та ECTS кредити [5].

Щодо студентської та викладацької мобільності, яка передбачена болонським процесом, то в балтійських країнах вона реалізується за рахунок програм EU TEMPUS, SOCRATES, ERASMUS, а також за підтримки, в рамках двосторонніх проектів, низки європейських країн. Відповідно до цих програм 10% студентів мають змогу навчатися семестр за кордоном саме завдяки однаковій наповненості кредитів ECTS в країнах ЄС [6]. Укладаються тристоронні угоди навчання – між студентом, ВНЗ, де він

навчається та закладом освіти іншої країни, який приймає на навчання. Вищі навчальні заклади мають можливість запрошувати викладачів з інших країн, а також самі проводити дослідження та стажування в іноземних ВНЗ [5].

Якість освіти є одним із пріоритетних завдань в реформуванні вищої освіти. Розвиток в цьому напрямку в країнах Балтії розпочався у 1994 р. із прийняттям Законодавчої програми реформ Ради Європи (QA). Принципи системи QA були розроблені спільно для Естонії, Латвії та Литви, і мали одну експертну базу. В рамках здійснення державного контролю за якістю надання освітніх послуг у 1995-1996 роках в кожній з країн створюються Центри оцінки якості вищої освіти. Акредитація ВНЗ із залученням зарубіжних експертів розпочалася з 1996 р. і продовжується до сьогодні. Таким чином, система забезпечення якості освіти в балтійських країнах не була створена Болонським процесом, а на момент підписання Болонської декларації вже функціонувала. Сьогодні країни Балтії щодо якості освіти випереджають ряд країн Європейського Союзу, їх додатки до дипломів визнаються на європейському ринку праці [6]. Створення єдиного європейського простору вищої освіти відкриє нові можливості для системи вищої освіти балтійських країн, зокрема підвищення привабливості їх ВНЗ у країнах Європейського Союзу та Східної Європи.

Аналіз реформування системи вищої освіти країн Балтії свідчить про реалізацію головних цілей Болонського процесу, а саме: перехід вищих навчальних закладів Литви, Латвії та Естонії до трирівневої системи підготовки фахівців (бакалавр–магістр–доктор); поступовий перехід від національних систем кредитів до загальноєвропейської системи кредитів ECTS; запровадження європейських додатків до дипломів; зростання мобільності студентів та викладачів; забезпечення контролю за якістю вищої освіти; ефективні структурні зміни у вищій освіті, зменшення розриву між академічною та професійною освітою; надання автономії вищим навчальним закладам.

В умовах інтеграції України до європейського освітнього простору, вивчення досвіду модернізації вищої освіти країн Балтії є досить актуальним. Сучасна національна вища освіта знаходиться на стадії реформування, принципи болонського процесу реалізовані не в повній мірі. Значним досягненням у цьому напрямку стало прийняття нової редакції Закону України «Про вищу освіту» у 2014 р., який, як ніколи раніше, наближує українську систему вищої освіти до європейських стандартів.

Джерела та література

1. Law on Education, adopted June 19, 1991 (text in Latvian) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.likumi.lv>
2. Andrejs Rauhvargers. Latvia in bologna process: Report on the reforms in Latvia's higher education on the way towards European Higher Education [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aic.lv/bologna/Bologna/Reports/Countrep_03/Latvia.pdf

3. Pranas Žiliukas. The Implementation and Development of Bologna Process in Lithuanian higher Education. – Kaunas, 21 February 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ecdeast.tpu.ru/files/presentation/kaunas2011_ziliukas.pdf
4. Карпенко О.В. Упровадження Болонських принципів у контексті реформування системи освітніх послуг країн Балтії – Латвії, Литви та Естонії / О. В. Карпенко, Л. І. Самчук, О. В. Кривоносова // Педагогіка і психологія: наук. та інформ. Вісник, 2013. – №3. – С.91-98.
5. Implementation of bologna declaration in estonia in 1999-2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aic.lv/bologna/Bologna/Reports/Countrep_03/Estonia.pdf
6. Andrejs Rauhvargers. TEMPUS in Latvia – Impact study. – Riga, 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apa.lv>

Оксана Гарєсва

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ЛЮДЬМИ, ЯКІ МАЮТЬ ОБМЕЖЕНІ ФУНКЦІОНАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ

Соціальна робота з людьми, які мають обмежені функціональні можливості є однією з важливих і пріоритетних сфер, у основі якої – правові аспекти соціального захисту населення, система державних і недержавних закладів і установ, форми, методи соціальної роботи, соціальні технології й технології соціальної роботи, зміст і специфіка яких визначається рівнем обмеження життєдіяльності людини, а також повноваженнями установ соціальної сфери, рівнем кваліфікації працівників, досвідом роботи, фінансуванням, ресурсами тощо [5, 338].

Інвалідність створює різні бар'єри. Обмеження, спричинені дефектами мають комплексний характер, тому вони тяжко піддаються компенсації. Насамперед це стосується фізичних обмежень чи ізоляції людини. Захворювання різних органів і систем заважають вільно пересуватися та орієнтуватися в просторі. Чинники зовнішнього середовища можуть поглибити або навпаки компенсувати вплив фізичних чи психічних захворювань людини [1, 193].

Проблему інвалідності вивчали: В.О. Азін, Л.Ю. Байда, О.В. Безпалько, О.В. Буров, Р.Х. Вайнола, О.В. Вакуленко, Я.В. Грибальський, І.Б. Іванова, І.Д. Зверєва, А.Й. Капська, М.П. Лукашевич, Ю.М. Найда, Т.В. Семигіна, С.В. Толстоухова, Л.Т. Тюптя, Є.І. Холостова, О.О. Яременко та ін.

Метою статті є висвітлення специфіки соціально-педагогічної роботи з людьми, які мають обмежені функціональні можливості.

Нині в Україні немає єдиного терміна стосовно осіб, що мають фізичні та психічні відхилення в здоров'ї. Так, у засобах масової інформації, спеціальній літературі вживаються поняття: інвалід, особи з обмеженими функціональними можливостями, люди з обмеженою дієздатністю, люди з особливими потребами, особи з вадами розвитку.

У законодавчих документах, як правило, домінує термін «інвалід» [1, 47]. Так, відповідно до Закону України «Про реабілітацію інвалідів в Україні», інвалід – це особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист [4, ст. 1].

М.П. Лукашевич і Т.В. Семигіна зазначають, що, в основі настання інвалідності багато різноманітних чинників, які умовно можна поділити на соціальні та біологічні. До соціальних причин належать: зубожіння населення; каліцтва, отримані внаслідок військових конфліктів, професійної діяльності, аварій; погіршення екологічної ситуації. До біологічних причин належать: хвороби, в тому числі інфекційні захворювання; генетичні аномалії: це можуть бути хромосомні порушення, погіршення обміну речовин батьків, особливо матері або дитини, вроджена патологія; до- та післяпологові травми, ускладнення при пологах; старіння людини [2, 193].

Характер соціальної роботи з людьми, які мають обмежені функціональні можливості залежить від специфіки їх життєдіяльності. Це в свою чергу вказує на індивідуалізацію форм і методів роботи. Одним із найважливіших є метод стимулювання прогресивної громадської думки стосовно формування в суспільстві позитивного й гуманного ставлення до цієї категорії населення, створення доброзичливої атмосфери та розуміння їхніх проблем. Функціонування подібної системи можливе завдяки запровадженню таких напрямів діяльності як організація інформаційних кампаній із проблем інвалідності, проведення «круглих столів», конференцій, благодійних радіо- і телемарафонів, висвітлення проблем у мас-медіа, реалізацій волонтерських програм тощо.

Нові методи та технології роботи дозволяють досліджувати проблеми людей із обмеженими функціональними можливостями, стимулювати та заохочувати діяльність громадських організацій, висвітлюючи напрями їх роботи в інформаційних матеріалах, враховувати зусилля різних організацій і об'єднань, організовувати і координувати спільну діяльність, спрямовану на соціальну адаптацію цієї категорії населення.

Загальним принципом соціальної роботи з людьми, які мають особливі потреби є девіз, прийнятий Міжнародною організацією інвалідів «Нічого для Вас без Вас», який свідчить про прагнення соціальних структур активно залучати громадські організації інвалідів до соціальної роботи, тобто до соціальної взаємодії [3, 362].

29 грудня 1998 року була створена Черкаська обласна організація «Союз організацій інвалідів України». Мета її діяльності – задоволення та захист законних соціальних, економічних, вікових та інших спільних інтересів своїх членів. Основними завданнями є: сприяння створенню інвалідам рівних з

іншими громадянами України можливостей для участі у всіх сферах суспільного життя (інтеграція інвалідів у суспільство); сприяння формуванню державної соціально-орієнтованої економіки та участь у створенні ефективних механізмів соціального захисту інвалідів; сприяння в організації наукових досліджень з проблематики інвалідів та участь в них; сприяння створенню умов для безперешкодного доступу інвалідів до соціальної інфраструктури; співпраця з органами державної влади у вирішенні питань соціального захисту і реабілітації інвалідів; сприяння інвалідам у розвитку творчих здібностей, заняттях фізичною культурою та спортом.

У організації щорічно проводяться тематичні семінари, круглі столи з благодійними обідами, надається натуральна допомога у вигляді продуктів харчування [6]. Завдяки спонсорській допомозі, організовуються екскурсії, відвідавши одну з яких, ми мали змогу побувати в м. Києві на новорічній ялинці. Ці заходи, на нашу думку, реалізуються для того, аби люди з обмеженими функціональними можливостями набули навичок комунікації, самообслуговування, адаптації в часі й просторі, взаємопідтримки та взаємодопомоги, а також мали змогу успішно адаптуватися до умов життя в суспільстві.

В цілому Черкаська обласна організація «Союз організацій інвалідів України» налічує понад 28 тисяч інвалідів, об'єднує 22 організації, нею засновано 5 підприємств, на яких працюють 23 людини з обмеженими функціональними можливостями.

Отже, нині відбувається постійне вдосконалення способів, засобів, методів, технологій соціальної роботи з людьми, які мають обмежені функціональні можливості. Спеціалісти значну увагу приділяють вирішенню психологічних, фізичних проблем і потреб як самої людини, яка має вади в здоров'ї, так і її оточення.

Джерела та література

1. Капська А.Й. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А. Й. Капська, О. В.Безпалько, Р. Х.Вайнола; за заг. ред. А.Й. Капської. – К, 2002. – 164 с.
2. Лукашевич М. П. Соціальна робота (теорія і практика): підручник / М. П. Лукашевич, Т.В. Семигіна. – К.: Каравела, 2009. – 368 с.
3. Методи та технології роботи соціального педагога : навч. посіб. для студ. із спеціальності «Соціальна педагогіка» / авт.-уклад. : С. П. Архипова, Г.Я. Майборода, О.В. Тютюнник. – Черкаси, 2009. – 456 с.
4. Закон України № 2961-IV від 6 жовтня 2005 р. «Про реабілітацію інвалідів в Україні»: [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2961-15/page>
5. Тюття Л. Т. Соціальна робота (теорія і практика): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Л.Т. Тюття, І.Б. Іванова. – К.: ВМУРОЛ «Україна», 2010. – 408 с.
6. Черкаська обласна організація «Союз організацій інвалідів України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://soiu.com.ua/about/oblasti/cherkasy>

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ПРИЙОМНИМИ СІМ'ЯМИ

Соціальна робота з прийомними сім'ями цілеспрямовано має бути направлена на створення повноцінного середовища для гармонійного розвитку та виховання дитини. Створення прийомних сімей на сучасному етапі не слід вважати успішним, оскільки спостерігається велика частка дітей, котрі довгий час залишаються в інтернатних закладах, або повертаються туди від прийомних сімей.

Тому постає проблема підготовки не лише дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, але й самих прийомних батьків, котрі бажають взяти на виховання дитину із інтернатного закладу.

Кожній дитині потрібно надати можливість повністю реалізувати свій потенціал. Для неї слід забезпечити: максимально можливий рівень фізичного та психічного здоров'я, доступ до отримання якісної освіти, безпечне життя та захист від заподіяння шкоди, позитивні емоційні переживання, відчуття того, що її люблять та цінують, розвиток навичок догляду за собою й вирішення повсякденних проблем, позитивне уявлення про себе саму, формування самоідентичності, розвиток навичок міжособистісного спілкування і впевненості у різних ситуаціях суспільної взаємодії [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Прийомні сім'ї розглядали такі українські теоретики та практики сфери захисту дитинства: Л. Артющкіна, Г. Бевз, О. Карпенко, Л. Волинець та інші.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, прийомні батьки – це подружжя або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, які взяли на виховання та для спільного проживання дітей-сиріт та/або дітей, позбавлених батьківського піклування [2].

Прийомні діти – це діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, влаштовані до прийомної сім'ї [2].

Прийомним сім'ям притаманні найрізноманітніші види поведінки, кожні з яких несуть безпосередні наслідки для сім'ї в цілому та прийомної дитини.

Особливістю прийомної сім'ї в тому як альтернативної форми сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування є те, що [3]:

- дитина, яка виховується в прийомній сім'ї, не позбавляється статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, за

нею залишаються всі пільги, передбачені законодавством для таких категорій дітей;

- кандидати в прийомні батьки обов'язково проходять курс підготовки, розрахований на осмислення батьками проблем, пов'язаних з приходом в сім'ю нового вихованця, опанування нового соціального статусу – вихователя прийомної дитини;
- прийомні батьки у вирішенні проблем прийомної дитини співпрацюють із соціальним працівником, який здійснює соціальний супровід прийомної сім'ї. Соціальний працівник виступає в ролі посередника між прийомною сім'єю і державними структурами, які опікуються проблемами дітей;
- утримання прийомної дитини в сім'ї фінансується державою, одному із батьків виплачується грошове забезпечення;
- сім'я отримує статус «прийомної» на підставі рішення місцевого органу виконавчої влади, між прийомними батьками та органом, який приймає рішення про створення прийомної сім'ї, укладається договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї на виховання та спільне проживання, який визначає права та обов'язки обох сторін.

Особи, які виявили бажання стати прийомними батьками, батьками-вихователями обов'язково мають пройти навчання, організоване обласним центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Соціальний супровід – робота, спрямована на здійснення соціальних опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу [2].

Від того, наскільки прийомні батьки розуміють свої обов'язки, залежить подальше життя дитини в цій сім'ї та поза її межами. Під проблемою розуміється ситуація, за якої індивід не здатний реалізувати особисті потреби і це ускладнює його функціонування. Під процесом – повторювана послідовність діяльності, котра приводить до змін в доцільному напрямі проблем клієнта. Процес здійснюється в суб'єкт-суб'єктній взаємодії соціального працівника та клієнта. На рівні технології цей процес взаємодії зводиться до таких основних процедур:

1. ідентифікації проблеми клієнта і тих подій, які її викликали;
2. взаємне переконання клієнта і соціального працівника в правильності попереднього розуміння проблеми;
3. огляд і аналіз інформації;
4. складання плану взаємодії, його реалізація і еволюція [4].

У 60-ті рр. розгорнулася дискусія щодо реального внеску соціальної роботи в суспільну ситуацію. Критика стосувалася як індивідуалізованого підходу до допомоги в окремих випадках, так і напрямків у роботі в цілому. Йшлося про так звану «нову предметність»,

мету, інституціональних і політичних межах соціальної робочим та її внеску в гармонізацію суспільства [4].

Інформація, яку повинен отримати соціальний працівник під час другої зустрічі з кандидатом на створення прийомної сім'ї:

- підтвердження рішення взяти дитину на виховання;
- ставлення всіх членів родини та знайомих до рішення взяти дитину;
- сприйняття необхідності співпрацювати з соціальним працівником;
- сприйняття необхідності підтримувати зв'язки з біологічними родичами дитини;
- проведення вільного часу, інтереси та захоплення [3].

Під час проведення другої бесіди з кандидатами в прийомні батьки, соціальним працівником на основі побажань батьків і оцінки їхньої спроможності, визначається попередня спеціалізація майбутньої прийомної сім'ї.

Відповідно до міжнародної практики слід класифікувати прийомні сім'ї можна за такими ознаками:

- вік прийомної дитини;
- термін перебування дитини в прийомній сім'ї;
- кількість прийомних дітей;
- складність випадку [3].

За ознакою вік дитини прийомні сім'ї спеціалізуються на вихованні дітей:

- раннього віку (до 3-х років);
- дошкільного віку (від 3 до 7 років);
- молодшого шкільного віку (від 7 до 12 років);
- старшого шкільного віку (від 11 до 18 років) [3].

Визначення придатності сім'ї до виховання прийомної дитини відбувається в процесі перших зустрічей з нею. Фахівці, що займаються питаннями усиновлення, як правило, мають свою схему проведення перших зустрічей, засновану на особистому досвіді і розумінні проблем прийомних сімей. Однак, незалежно від порядку обговорення питань, в ході перших зустрічей з кандидатами у прийомні батьки, спеціалісту необхідно вирішити такі завдання.

1. Установити з кандидатами у прийомні батьки довірливі відносини.
2. Виявити в кандидатів у прийомні батьки мотиви, які спонукають їх до створення прийомної сім'ї.
3. Визначити психологічну готовність кандидатів у прийомні батьки до виховання дітей.
4. Ознайомитись із кандидатами в прийомні батьки з психофізіологічними особливостями дітей, яких планують передати на виховання в сім'ю.
5. Інформувати про правові питання створення прийомної сім'ї [3].

Отже, прийомна сім'я є однією із категорій сімей, котра покликана допомогти дитині-сироті та дитині, позбавленій батьківського піклування відчувати на собі прояви любові та турботи і саме тому не рідко потребує допомоги з боку спеціалістів соціальних служб.

Джерела та література

1. Красницкая Г. С. Усыновление: вопросы и ответы / Г. С. Красницкая. – М., 1997.
2. Закон України: від 13.01.2005 № 2342-IV «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, прийомні батьки» : [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>
3. Бевз Г. М. Прийомна сім'я: методика створення і соціального супроводу: науково-метод. посіб. / Бевз Г. М., Кузьмінський В. О., Нескучаєва О. І. – К. : Центр стратегічної підтримки, 2003. – 92 с.
4. Кубіцький С. О. Історія соціальної роботи в зарубіжних країнах: навч. посіб. – К. : ДААККіМ, 2009 – 298 с.

Олена Левченко

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

Проблеми людей похилого віку мають особливий та універсальний характер в усьому світі. На сучасному етапі арт-терапевтична діяльність з людьми похилого віку вже стала об'єктом дослідження таких учених, як М. Александрова [1]; Л. Вульф [5]; Р. Яцемирський, І. Біленька [7].

Для того, щоб розкрити соціально-психологічні проблеми таких людей розглянемо визначення поняття “люди похилого віку”.

У Законі України "Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні" зазначено, що людьми похилого віку в Україні вважаються: чоловіки у віці 60 та жінки у віці 55 років і старші [6].

З точки зору геронтології М. Александрова [1] наводить таке значення визначення “люди похилого віку” – це значний людський потенціал, який і може бути втягнутий у соціально активне життя.

Соціальні проблеми літніх людей умовно можна поділити на групи: А) матеріально-фінансового характеру. Низький рівень пенсій. Втрата матеріальних заощаджень. Приватна власність, житло і доходи. Трудова зайнятість. Б) медико-соціальної реабілітації. Повна або часткова втрата здатності до самообслуговування, пересування, орієнтування, спілкування, контролю за своєю поведінкою, а також до участі в трудовій діяльності. В) психологічного благополуччя. Рольова невизначеність внаслідок виходу на пенсію. Втрата звичних соціальних

ролей – годувальника сім'ї, трудівника на виробництві, члена трудового колективу, друга, партнера, батька тощо. Звуження кола спілкування (обмеження контактів у професійному, товариському, родинному, сімейному середовищі), самотність. Усвідомлення невідворотності фізичних проблем, почуття безпорадності [3].

Л. Вульф [5] зауважує, що старість як період життя людей вбирає у собі багато корінні проблеми біолого-медичній сфери, і питання соціального й особистого побуту нашого суспільства та кожної індивідуальності. У цей час перед людьми похилого віку виникає багато проблем, оскільки такі люди ставляться до категорії “маломобільного” населення і є найменш захищеною, соціально вразливою частиною суспільства. Це було пов'язано насамперед із дефектами фізичного стану, викликаного захворюваннями зі зниженою руховою активністю.

Підвищена соціальна вразливість громадян похилого віку пов'язана і з економічними чинниками: невеликі розміри одержуваних пенсій, низькою можливістю працевлаштування [2].

Важливою соціальною проблемою осіб похилого віку є поступова руйнація традиційних сімейних устоїв, що призвело до того, що старше покоління не займає почесне положення. Найчастіше люди похилого віку взагалі живуть окремо від сімей і тому їм буває несила справлятися зі своїми недугами і самотністю, раніше основна відповідальність за літніх належала сім'ї, то зараз це роль державних та місцевих органів, установ соціального захисту [4].

Р. Яцемирський, І. Біленька [7] зауважують, що хронічні захворювання знижують можливості самообслуговування, адаптацію до змін. Можуть виникати труднощі з оточуючими, зокрема і з близькими, і з дітьми й онуками. Спостерігається дратівливість, уразливість, можливі депресії, які призводять до самогубства або втечі з дому.

У таблиці 1.1. виділені нами основні проблеми осіб похилого віку.

Таблиця 1.1.

Проблеми осіб похилого віку

№	Проблеми осіб похилого віку
1	Самотність
2	Пошук сенсу життя
3	Переживання щодо травми (смерть близьких родичів, чоловіка, знайомих)
4	Проблеми соціальної адаптації (скорочення на роботі, низький матеріальний рівень і той інші)
5	Проблеми у сім'ях дорослих дітей
6	Подружні проблеми (конфлікти, непорозуміння)
7	Релігійні питання

Особливо слід зазначити проблему соціальних стереотипів, які сформувались у суспільстві. Такі стереотипи негативно впливають на самопочуття осіб похилого віку. Вплив стереотипів призводить до негативних змін ще нещодавно активних і здорових людей.

Джерела та література

1. Александрова М.Д. Социальная и психологическая геронтология / М. Д. Александрова. – Л., 1974. – С. 39 – 41.
2. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания: Избранные психологические труды / Б.Г. Ананьев. – М.: Воронеж НПО "МОДЭК", 1996. – 384 с.
3. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев . – Л., 1968. – 340 с.
4. Бондаренко І.С. В інтересах людей похилого віку / І. С. Бондаренко // Працівник соціальної служби. – М., 2007. – С. 45.
5. Вульф Л.С. Самотність людей похилого віку / Л. С. Вульф . – К.: Рута, 1998. –334 с.
6. Закон України Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні" :за станом на 03. лип. 1996 р. / Верхов. Рада України. – К.: Парлам. вид-во, 2008. – С.456.
7. Яцемирський Р.С. Соціальна геронтологія / Р. С. Яцемирський, І. Г. Біленька. – М.: Владос., 1999. – 457 с.

Анастасія Тимошенко

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ СУБЛІМАЦІЇ ЯК МЕХАНІЗМУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ

Збіг ідеального уявлення людини про себе з реальним визначає психічне благополуччя людини, але якщо з'являються суттєві розбіжності, тоді виникає внутрішнє напруження, яке призводить до змін уявлення особистості про себе, або ж до викривлення чи не сприймання інформації, що в свою чергу призводить до дисбалансу уявлень. В останньому випадку в процес втручається інстанція, здатна до створення захисних механізмів.

Поняття «психологічний захист» було впроваджено австрійським психологом, засновником психоаналізу Зігмундом Фрейдом. В його теорії захист провокується тривогою. Вчений визначав механізми захисту, як свідому стратегію, якою індивід користується для захисту від відкритого прояву імпульсів Ід та тиску зі сторони Супер Его. Вчений описав два шляхи реагування Его на загрозу прориву імпульсів Ід: блокування прояву імпульсів у свідомій поведінці та викривлення їх до такого рівня, щоб їхня першопочаткова інтенсивність помітно знизилась. Основні форми психологічного захисту за З.Фрейдом: витіснення, сублімація, ідентифікація, перенесення, проекція, раціоналізація, виміщення та реактивне утворення.

Вивчення захисних механізмів продовжила донька З.Фрейда Анна Фрейд, яка виділила наступні захисні механізми: витіснення, регресія, реактивні утворення, ізоляція, відміна того, що було, проекція, інтроекція, звернення на себе, звернення у власну протилежність, сублімація, заперечення, ідеалізація, ідентифікація.

Сублімація – психічний процес, який З.Фрейд розглядав з двох сторін. Термін вперше описаний у 1905 р., як визначення інстинктивних потягів від своїх початкових цілей і об'єктів в напрямку соціально більш значимих. Тим самим передбачалось наявність у структурі психіки постійно діючого витіснення. В основі першого визначення сублімації закладені наступні два аспекти: аналогія із хімічним процесом; поетична метафора гордості, величі, піднесення, протилежних незмінному чи негідному.

Таким чином, соціально цінна поведінка відображає «очищений» і більш «сублімований» варіант початково «незмінного» потягу. Фрейд початково розглядав сублімацію як перетворення інстинктивного потягу, пізніше – як функцію Я, як особливу форму захисту.

У другому формулюванні сублімація розглядалась вченим як центральний механізм десексуалізації лібідо або як енергетична основа ідентифікації. Таким чином, друга спроба визначення сублімації значно відрізняється від першої, відображає схильність Фрейда до ідеї про принципову важливості поняття «психічна енергія».

Задоволення або подавлення незадоволених бажань, які часто мають сексуальний характер, за допомогою іншої (як правило соціальнозначимої) діяльності. Зазвичай сублімація визначається як зміна способу задоволення, а не його об'єкта. Наприклад, людина, відчуваючи сильний сексуальний потяг до іншої людини і не маючи можливості задовільнити цей потяг, може знайти часткову розрядку в допустимих діях (наприклад, в танцях, письмі чи в мистецтві, в суспільній діяльності, в науці тощо). Отже, сублімація забезпечує соціальний прогрес.

Едуард фон Гартман, німецький філософ, намагався переформулювати поняття сублімації в суто енергетичні терміни. З його точки зору, сублімація «відноситься до психічних процесів, що змінюють способи прояву енергії – від інстинктивного у напрямку до не інстинктивних». Таким чином, сублімація прирівнюється або до нейтралізації лібідіозної чи агресивної енергії, або ж до не інстинктивної, вродженої нейтральної енергії, якою володіє «Я».

П. Фосс зазначав, що в більшості проведених сучасних соціологічних дослідженнях сексуальної поведінки відсутні думки про взаємозалежності сексуальної активності і активності в інших сферах життя. Вчений повідомляє, що результати проведених ним досліджень показують, що сексуальна активність, активність у навчанні, роботі, суспільній діяльності,

в області культури, спорту та інших заняттях у вільний час не виключають, а навпаки, позитивно впливають один на одного.

Варто зазначити, що поняття «сублімація» неможна вважати повністю розглянутим, а існуючі її прості описи достатньо розгорнутими. Доктор медицини і психології Х.С. Каплан, відмічає, що сублімація завжди була невловимою ідеєю психоаналітичної думки. Ж. Лапланш та Ж.Б. Понталіс, вказували на відсутність певних встановлених рамок сублімаційної діяльності.

Джерела та література

1. Горобець Т.В. Соціально-перцептивні деформації – епіфеномен психічних захистів: автореф. Дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Т.В. Горобець. – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.
2. Психоаналитические термины и понятия: Словарь / Под ред. Борнесса Э. Мура и Бернарда Д. Фаина; Перев. С англ. А. М. Боковой, И. Б. Гриншпуна, А. Фильца. – М.: Независимая фирма «Класс», 2000. – 304 с. – (Библиотека психологии и психотерапии, Вып. 79).
3. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М.: Наука, 1989. – 456 с.
4. Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Пер. с англ. – СПб.: Питер Ком, 1999 – 608 с.
5. Лапланш Ж., Понталіс Ж.-Б. Словарь по психоанализу / Пер. с франц. – М.: Высш. шк., 1996. – 623 с.

Віктор Ільченко

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ АЛКОГОЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ

Збереження здоров'я української нації потребує проведення кваліфікованої просвітницької роботи психолога з молоддю з метою попередження алкогольної залежності. Термін «алкоголізм» (арабське «аль кеголь» – той, що дурманить) був введений у науковий обіг у середині XIX століття шведським лікарем М. Гуссом для позначення сукупності хворобливих змін, що відбуваються в організмі під впливом вживання спиртних напоїв [3]. У словнику під редакцією В. Блейхера [1] алкоголізм визначається як зловживання алкогольними напоями, що призводить до інтоксикації. А. М. Бойко вказує, що «алкоголізм та наркоманія – це хвороби соціальні» [5, 94], таким чином, розкриваючи суспільні передумови розвитку алкоголізму.

Історія виникнення алкоголізації пов'язана з традиційним звичаєм вживати алкогольні напої на свята. Зокрема, спочатку поширення набуло вино, що використовувалось у Єгипті, а потім і в Київській Русі. З IX ст. люди навчилися виготовляти спирт, який набув поширення у XV ст. Згодом в XIX ст. з'явилась проблема алкогольної залежності.

Алкогольна залежність – це стійкі порушення в обміні речовин. Позбавлення від алкогольної залежності вбачає у собі, насамперед, усунення симптомів (ознак) цього хворобливого стану. В організмі алкоголь окислюється, перетворюючись у шкідливі продукти – оцтову й піровиноградну кислоти, альдегіди й кетони [2].

Серед основних причин зловживання А.М. Бойко [5] виділяє соціальні, біологічні, психологічні, культурологічні. До психологічних автор відносить особливості психічного життя людини та можливі порушення у діяльності психіки.

Згідно з позицією Н.Ю. Максимової, К.Л. Мілютіної та В.М. Піскуна [4] вживання алкоголю за своїм згубним впливом тотожне вживанню будь-якої іншої психотропної речовини. Акцентуючи на психологічних факторах зловживання, вчені пишуть: «Суть алкоголізму та наркоманії полягає в тому, що тут метою людини є зміна свого психічного стану» [4, 76]; «...захворювання на алкоголізм та наркоманію ніколи не буває випадковим («через цікавість»), раптовим. Захворюванню завжди передують досить тривалий період соціальної дезадаптації дитини» [4, 81].

Психологічні причини алкоголізму полягають у спробах індивіда вирішити проблеми через зняття психологічної напруги завдяки алкоголю. Оскільки спиртні напої дійсно допомагають тимчасово зменшити емоційну напругу, вживання алкоголю може стати звичним засобом зняття стресів. Поступово для досягнення бажаного результату людині потрібні все більші дози. Із збільшенням кількості алкоголю й частоти його вживання виникають типові розлади: мислення стає обмеженим, сповільнюються фізичні реакції, псується стосунки з людьми.

А.М. Бойко вважає, що неповна родина, відсутність гармонії в повній родині, гіперопіка та нездатність забезпечити дозвілля дитини є ключовими факторами у розвитку алкогольної залежності серед молоді. Відсутність гармонії у повній родині, на думку науковця, виявляється «...у прояві батьками байдужості до дитини, відторгненні, ворожості, неповазі, висуванні завищених вимог, пригніченні одного із членів сім'ї, недовірі одне до одного у сім'ї, низькому матеріальному та культурному рівні, побитті та психологічному насиллі над дитиною, насиллі між батьками, піддаванні дитини систематичним покаранням» [5, 96].

У нашому дослідженні взяли участь чоловіки та жінки віком 25-35 рр. Експериментальну групу склали чоловіки та жінки, які мають алкогольну залежність. В контрольну групу увійшли досліджувані, в яких не діагностовано алкогольної залежності. Тестування проводилось з метою вивчення рівня стресостійкості у зв'язку з алкогольною залежністю.

За результатами тестування виявилось, що у порівнянні зі здоровими особистостями, у людей з алкогольною залежністю домінує потреба у вживанні напоїв з високим вмістом спирту, щоденно, без особливого

приводу, при цьому більшість з них указують на бажання позбутись звички вживати алкоголь. Дослідження рівня емоційного стресу за опитувальником Тейлора дало змогу виявити, що у досліджуваних з високим та середнім рівнем тривожності переважає тенденція до алкогольної залежності (за методикою Г. В. Лозової). У здорових досліджуваних корелює низький рівень тривожності з низьким рівнем алкогольної залежності. Таким чином, психологічною передумовою зловживання алкоголем може бути високий рівень тривожності людини.

Джерела та література

1. Блейхер В. М., Крук И. В. Толковый словарь психиатрических терминов / В. М. Блейхер, И. В. Крук. – 1995. – [Електронний ресурс]. Режим доступа: http://bookz.ru/authors/inna-kruk/tolkovii_207/1-tolkovii_207.html
2. Бурмака Н. П. Сквозь радугу стакана / Бурмака Н. П. – Черкасы: Брама, 2002. – 52 с.
3. Довженко А. Р. Личность и алкоголизм / Довженко А. Р. – Новосибирск: Наука, 1986. – 178 с.
4. Максимова Н. Ю. Патопсихологія підліткового віку / Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. – Главник, 2008. – 192 с. (Серія «Психологічний інструментарій»)
5. Соціальна робота: в 3 ч. / під ред. А. М. Бойко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 166 с.

Тетяна Варивода

РОБОТА З ОСОБИСТИМ ПОТЕНЦІАЛОМ КЛІЄНТА ЯК ВИХІД ЗІ СКЛАДНОЇ ЖИТТЄВОЇ СИТУАЦІЇ

Актуальність теми зумовлена поширеністю поняття складна життєва ситуація не лише в практиці соціального працівника, але і в повсякденному житті людини. Активний темп життя, глобалізаційні процеси, складна екологічна ситуація, політичні та військові конфлікти не залишають осторонь жодної людини на планеті, тому люди дедалі частіше піддаються стресовим ситуаціям іноді навіть не усвідомлюючи цього. Ігнорування стресу та проблем на легкій стадії складності призводить до їх загострення і утворення складної життєвої ситуації

Аналіз літератури показав, що під складними життєвими ситуаціями більшість дослідників розуміють будь-яку складну ситуацію, яка призводить до порушення працездатності, сформованих відносин, породжує негативні емоції й переживання, виникає дискомфорт, що за певних умов може викликати несприятливі наслідки для розвитку особистості.

У науці соціальні ситуації розглядаються з точки зору ситуаційного підходу (Л.С. Виготський, Б.Ф. Ломов, Л.І. Анциферова, Ю.Н. Емельянов, Т.М. Дрідзе та ін), спрямованого на аналіз соціального буття як низки

дискретних і взаємозалежних соціальних ситуацій, частиною яких є людина з її діяльність.

Життєві ситуації – це сукупність значущих для людини подій і пов'язаних з ними потреб, цінностей і уявлень, що впливають на її поведінку і світогляд в конкретний період життєвого циклу [4].

Серед життєвих ситуацій виділяють усталені (або нормальні) і важкі (або проблемні). Проблемні ситуації виникають тоді, коли порушується впорядкованість плину життя людини, і вона не може вирішити ту чи іншу проблему за допомогою звичних схем поведінки. При цьому джерело життєвої труднощі виявляється як у власних діях індивіда, так і у впливі навколишнього середовища.

Ознаки, що свідчать про настання складної життєвої ситуації:

- неадекватність алгоритмів звичного соціальної поведінки;
- порушення поточної соціальної діяльності;
- невизначеність перспектив розвитку подій;
- виникнення нової системи вимог до суб'єкта;
- виникнення стресових станів людини [4].

Відповідно, людина в такій ситуації не може повноцінно функціонувати і їй доводиться змінювати свою поведінку. Це вимагає від індивіда підвищеної соціальної активності при виборі стратегії, засобів і способів діяльності, спрямованої на досягнення бажаного результату. Необхідність зробити вибір створює напруженість в життєвій ситуації, яка виражає собою протиріччя між різними інтересами суб'єкта, а також між інтересами його самого та інших людей.

Ситуація може бути оцінена з позиції двох підходів:

- перший підхід залежить від розуміння ситуації як зовнішніх умов перебігу життєдіяльності людини;
- другий підхід розглядає ситуацію як наслідок активної взаємодії особистості і середовища.

Складна ситуація завжди характеризується невідповідністю між тим, що людина хоче (зробити, досягти тощо), і тим, що вона може, опинившись в даних обставинах і маючи, всі які в неї є, власні можливості. Така неузгодженість перешкоджає досягненню насамперед поставлених меті, що обумовлює появу негативних емоцій, які слугують важливим індикатором труднощів у тій чи іншій ситуації для людини.

Складна життєва ситуація – це певний розрив, точка біфуркації у життєвій історії особистості, коли звичні когнітивні стратегії розуміння та інтерпретації життєвого досвіду виявляються непродуктивними [1].

Складні життєві ситуації є складовою частиною процесів соціалізації, щонайперше тому, що вони не завжди травмують особистість, по-друге, сприяють розвитку, коли відбуваються зміни конструктивного характеру, які сприяють досягненню нових форм збалансованості відносин із зовнішнім середовищем [1].

Складну життєву ситуацію можна розрізнати за:

- інтенсивністю;
- тривалістю;
- розміром втрати або загрози;
- сферою/сферами, у яких з'явилися проблеми;
- можливістю контролю за перебігом подій.

З точки зору наративної парадигми складна життєва ситуація є такою складовою життєвої історії, яку важко проінтерпретувати, тому що вона не вписується у звичний життєвий сценарій, не дає можливості вирішення проблем, що виникли, властивим особистості арсеналом когнітивних та поведінкових стратегій. Логіка розвитку подій не вписується у основну лінію, лейтмотив особистої історії, «вибиває з колії», руйнує усталені фрейми. Особиста історія може несподівано розпастися на елементи, частини пазлу, які втрачають зв'язок одне з одним. Така деконструкція може суб'єктивно відчуватися як втрата орієнтирів, точки опори, дестабілізувати. Особистості може видаватися, що вона занурюється у світ хаосу, деперсоналізується, не розуміючи, як саме і чому саме вона опинилася у цьому місці. Часто складна життєва ситуація відіграє роль «вибухівки» для докризового життєвого сюжету. Смилова будова особистої історії перетворюється на руїну. Події А, Б і С з минулого втрачають свій зв'язок, лейтмотив особистого життя розчиняється [3].

У ціннісному вимірі це може відчуватися як втрата інтерпретативного ресурсу, здатності створювати цілісну, упорядковану історію власного життя. Це дуже складний період, його тривалість може розрізнятися в залежності від того, наскільки сильно події, що відбуваються, змушують особистість відхилитися від звичного «курсу», та, звичайно, від її ресурсів [3].

Сучасна інтегративна психологія стверджує, що за умови долання кризових життєвих ситуацій, з метою збереження власної цілісності, особистість здатна актуалізувати психологічні ресурси. Вказане, надає підстав вважати фактором саморозвитку особливості психологічних та особистісних ресурсів особистості.

Ресурси інтерпретують як ініціативність, відповідальність, прагнення до сенсу, тобто внутрішні сили, які необхідні для конструктивного долання кризи життя. С. Хобфол називає ресурсами те, що є цінним для людини та допомагає їй адаптуватися до стресових ситуацій. Ф. Майленова визначає ресурс людини як стан, у якому в неї найбільше свободи та максимальна кількість виборів. Це можуть бути як внутрішні стани (радість, впевненість, цінності), так і умови довкілля (книги, спілкування з близькими, мандрівки). На думку науковців, ресурсом є усе, що може надавати людині відчуття щастя, сили, впевненості, необхідних для розв'язання проблем, а також ресурс – це стратегії досвіду, за допомогою

яких можна перейти від актуального стану до бажаного результату. На погляд Н. Рубштейн, ресурсом є те, завдяки чому людина черпає енергію, а також, те, за допомогою чого вона досягає мети, і те, що завжди у нагоді, коли людина починає нову справу, і тому стає впевненою [5].

Виділяють такі види ресурсів особистості – життєвий досвід, перешкоди та труднощі, які насправді є неусвідомлюваними нереалізованими потребами, підтримка близьких людей, внутрішня мудрість як знання про самого себе, рішення рухатися вперед і не оглядатися назад [5].

Творчий потенціал як складова особистісного потенціалу – це не просто сума здібностей, а система відновлюваних ресурсів, що дозволяє створювати нові – оригінальні, якісно відмінні, але при цьому більш високого рівня матеріальні та духовні цінності.

Етапи використання можливості активізації глибинних ресурсів особистості:

- вибір виду та спрямованості діяльності;
- становлення і розвиток професійної компетентності;
- активне визначення своєї позиції стосовно до соціально значущих цінностей і умов життєдіяльності в суспільстві [2].

Ресурсний елемент – наявність життєвих ресурсів, необхідних і достатніх для успішного виходу з життєвих труднощів.

Ресурси особистості, що підтримують психологічну стійкість і адаптованість, можуть бути:

1) внутрішні (особистісні) ресурси та зовнішні (міжособистісна, соціальна підтримка).

2) факторами соціального середовища (фактори, що підтримують самооцінку, сприяють саморегуляції і адаптації) та особистісними факторами (оптимістичне, активне ставлення до життєвої ситуації в цілому; філософське ставлення до важких ситуацій; впевненість і незалежність у відношенні з іншими людьми; відсутність ворожості; відкрите спілкування; толерантність; почуття спільності, яке задовольняє статус в групі і соціумі; узгодженість Я-реального і Я-ідеального; віра в досяжність поставлених цілей; розуміння і відчуття сенсу життя; осмисленість діяльності та поведінки; установка на те, що можеш розпоряджатися своїм життям; домінування сценічних позитивних емоцій; емоційне насичення від міжособистісної взаємодії; розуміння життєвої ситуації і можливість її прогнозування; адекватна оцінка величини навантаження і своїх ресурсів [2].

Поряд з ресурсним елементом велике практичне значення має організаційний елемент – наявність організаційних якостей, сприяючих процесу розкриття адаптаційного потенціалу:

- вміння вирішувати загальні організаційні проблеми;
- визначити свою модель поведінки;

- оволодіти конкретними способами ефективного планування;
- пам'ятати, що чим більше втрачається контроль над ситуацією, тим сильніше стрес;
- оволодіти вмінням перетворювати негативні події у позитивні;
- в стресових ситуаціях навчитися вчасно розслаблятися;
- подарувати собі енергію позитивного мислення;
- глибше усвідомити, що ж відбувається в ситуаціях гострого стресу;
- оволодіти технікою відключення від негативних ситуацій;
- навчитися своєчасно розпізнавати стрес.

Інноваційний елемент – готовність до нестандартних, інноваційних дій:

- адекватне сприйняття дійсності, вільний від впливу забобонів і стереотипів, прийняття себе і інших такими, які вони є;
- спонтанність і природність у поведінці при дотриманні традицій, але ставлення до цих традицій з належним гумором;
- зайнятість своєї життєвої завданням, співвіднесення своєї діяльності з універсальними цінностями; позиція відстороненості по відношенню до багатьох подій, автономія і незалежність від оточення, стійкість під впливом фруструючих факторів;
- свіжість сприйняття, знаходження нового у вже відомому: граничні (пікові) переживання, містичний досвід вищих станів;
- почуття спільності з людством в цілому;
- глибинні міжособистісні відносини з вузьким колом людей, відсутність ворожості у взаєминах;
- демократичність, готовність вчитися у інших;
- стійкість внутрішніх моральних норм, моральність поведінки.

Особистісний потенціал формується під впливом суб'єктивних (внутрішніх) і об'єктивних (зовнішніх) умов. При цьому, чим вище особистісний потенціал, тим більш гармонійно взаємодію людини з навколишнім світом, тим більше можливостей для особистісного та професійного зростання самої людини. Потенціал окремо взятої особистості перетворюється на соціальну цінність через механізми самореалізації.

Висновок. Складна життєва ситуація при правильному розподілі ресурсів стає своєрідним трампліном для розвитку. Завдання соціального працівника спрямувати клієнта в русло розвитку та допомогти в розкритті його власного особистісного потенціалу.

Джерела та література

1. Березко І.В. Ресурси віртуального простору у складних життєвих ситуаціях особистості [Електронний ресурс] / І.В. Березко // Лабораторія нових інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Режим доступу: www.newlearning.org.ua/sites/default/files/.../Berezko_Ivanna_2014.pdf

2. Величко С.В. Про адаптаційний потенціал військовослужбовців / / Матеріали Другої Всеросійської Internet-конференції (з міжнародною участю): Потенціал особистості: комплексна проблема 17-19 червня 2003/ Відп. ред. Е.А. Уваров. – Тамбов: Видавництво ТГУ ім. Г.Р. Державіна, 2003. – С. 18-22.
3. Горбач. С. Феноменологічний аналіз категорії «складна життєва ситуація» [Електронний ресурс] / С. Горбач // Теорія та методика управління освітою: електронне фахове видання. – Режим доступу: http://tme.umo.edu.ua/docs/Dod/1_2010/Gorbach.pdf
4. Кузіна І.Г. Теорія соціальної роботи: Навчальний посібник. – Вид-во ДВГТУ, 2006.
5. Штепа О.С. Тенденції особистісного саморозвитку майбутніх психологів: ресурсний аспект / О.С. Штепа // Вісник Львівського університету. Серія : Філософські науки. – 2013. – Вип. 16. – С. 232-240.: Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vlnu_philos_2013_16_28.pdf

Тетяна Чістякова

ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ В ПОВЕДІНЦІ І ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ

На сьогоднішній день в суспільстві все частіше порушуються питання про стосунки між статями, що є наслідком постійних динамічних змін у світі, тому актуальність дослідження проблеми гендерних відмінностей пов'язана з тим, що в багатогранному процесі соціалізації особистості важливим напрямком є вироблення в процесі освоєння соціального досвіду ціннісно-нормативних орієнтацій, диференційованих за статями.

Поняттям «гендер» сучасна соціальна наука позначає як сукупність соціальних і культурних норм, які суспільство наказує виконувати людей в залежності від їх біологічної статі. Не біологічна стать, а соціокультурні норми визначають, в кінцевому рахунку, психологічні якості, моделі поведінки, види діяльності, професії жінок і чоловіків. Бути в суспільстві чоловіком чи жінкою означає не просто мати ті чи інші анатомічними особливостями – це означає виконувати ті чи інші запропоновані нам гендерні ролі [3, 126].

Сучасний етап дослідження гендерних відмінностей набирає великих обертів, вони займають своє законне місце в освітніх та громадських проектах в усьому світі [3, 47]. Більшість людей вважають, що гендерні відмінності в поведінці викликані біологічними відмінностями, тобто це є результатом природних сил, а не виховання [4, 251].

Дослідники, які займаються проблемою гендерних відмінностей, допускають існування ряду біологічних відмінностей між чоловіками та жінками і вони впевнені в тому, що біологічний вплив слабо впливає на поведінку людини [1, 86].

Аналізуючи типові гендерні властивості, дослідники стверджують, що в уявленнях молодого покоління, психологія чоловіка лишається орієнтації переважно на виконання професійних, соціальних ролей, тобто на предметно-інструментальну діяльність у колі людських контактів, а жінки – на сімейні, побутові ролі, на емоційно-регулюючу діяльність [1, 93].

Таким чином, зазначені якості умовно об'єднуються у групи ділових, комунікативних якостей, особливостей ставлення до себе, зовнішні дані.

В сучасній українській психології дослідження гендеру певним чином відображає бачення проблеми зарубіжними дослідниками: з одного боку, суттєво розглядаються гендерні розбіжності більш старшого віку, а щодо висвітлення відмінностей та розбіжностей в юнацькому віці, зокрема студентства, робіт присвячено дуже мало робіт [2, 112].

Студент вищого навчального закладу – це молода людина, яка характеризується професійною спрямованістю, готується до висококваліфікованого виконання функцій фахівця в певній професійній галузі [5, 345].

Гендерна система як така відображає асиметричні культурні оцінки і очікування, адресовані людям в залежності від їхньої статі. З певного моменту часу майже в кожному суспільстві, де соціально приписані характеристики мають два гендерних типу (ярилка), одному біологічної статі пропонуються соціальні ролі, які вважаються культурно вторинними. Не має значення, які це соціальні ролі: вони можуть бути різними в різних суспільствах, але те, що приписується жінкам, оцінюється як вторинне (другосортне). Соціальні норми змінюються з часом, проте гендерна асиметрія залишається. Таким чином, можна сказати, що гендерна система – це соціально сконструйована система нерівності за статтю. Гендер є одним із способів соціальної стратифікації суспільства, який у поєднанні з такими соціально-демографічними чинниками, як раса, національність, клас, вік організує систему соціальної ієрархії.

Завдяки гендерним дослідженням було встановлено, що гендер як багатокомпонентна структура визначається чотирма групами характеристик: біологічна стать, гендерна ідентичність, гендерні стереотипи та ролі. Ці характеристики впливають на соціалізацію людини [6].

Особливості гендерних відмінностей в психологічному пізнанні надають широкі можливості для переосмислення культури, але разом з тим необхідно усвідомлювати, що це не просто нові теорії, це теорії прийняття зміни ціннісних орієнтирів і перегляд багатьох усталених уявлень.

У рамках соціальної психології поведінку конкретної особистості можна представити як систему взаємопов'язаних дій та вчинків індивіда, котрі здійснюються для реалізації певних функцій та вимагають зв'язку людини із соціумом. Своєрідність поведінки людини залежить від характеру її взаємовідносин з іншим співрозмовником чи групою, до якої вона

належить. Давно прийнято наукою, що значна частина нашої поведінки безпосередньо залежить від соціальних норм та соціального контексту [1, 90].

Суттєвою характеристикою особистості студента є його поведінка під час навчальної діяльності, вміння контактувати і взаємодіяти з іншими студентами, дотримуватися групових норм і правил. Оскільки процес відносин особистості й групи є надзвичайно складним, для їх розуміння й оцінювання важливі як властивості особистості, такі як темперамент і характер, так і сама специфіка діяльності, спеціалізації в навчальному закладі [4].

Не останню роль у повсякденному житті молоді відіграють стереотипи. Агеев зазначає, що соціальний стереотип – це схильність сприймаючого суб'єкта легко та швидко підпорядковувати сприймаючу людину в певній категорії в залежності від віку, етичної належності, національності і професії, тим самим присвоювати їй якості, які вважаються типовими для людей цієї категорії [1, 90].

Особистість, будучи суб'єктом взаємодії соціального життя, займає певну позицію в соціальному середовищі, виявляє оцінне, вибіркове ставлення до людей, що її оточують. Вона зіставляє, порівнює й обирає осіб для взаємодії і спілкування, враховуючи можливості конкретної групи, власні потреби, інтереси, установки, досвід, які в сукупності становлять конкретну ситуацію життєдіяльності особистості. Тому студент не залежно від статі, перебуваючи в певному університеті, групі, буде підлаштовуватись під неї, використовуючи соціально-психологічні стереотипи поведінки. В даному випадку статева приналежність буде лише за зовнішніми ознаками розмежовувати та відділяти особистість в суспільстві [2, 86].

Як висновок слід зазначити, що на перший погляд відмінності між хлопцями та дівчатами наявні і мають яскраво виражений характер, проте в ході вивчення даної теми ми з'ясували, що найбільші розбіжності серед студентів проявляються в таких типах поведінки як некомунікативність, прийняття боротьби, дружелюбність, залежність та компроміс. На нашу думку, це є наслідком певних протиріч, які виникають у результаті прагнення бути успішним у навчанні і мати високий статус у груповому житті. Проте, на відмінно від дівчат, хлопці продемонстрували більш пасивну поведінку у навчанні. Можливо тут не останню роль зіграли певні соціальні стереотипи щодо ролі чоловіків та жінок у житті, а також з одного боку – особистісні характеристики, такі як власні інтереси, захоплення, характер, темперамент, а з іншого – приналежність до певного колективу, виду діяльності (навчальної і позанавчальної), що впливають та суттєво змінюють поведінку.

Джерела та література

1. Агеева В.С. Психологические исследования социальных стереотипов. // Вопросы психологии / В. С. Агеева. – 1986. – №1. – с. 95.

2. Балакірева О. Громадська думка про статево-рольові стереотипи в гендерному світогляді // Гендерний аналіз українського суспільства. / О. Балакірева – К.: ПРООН, 1999. – С.103 – 112.
3. Батлер Д. Гендерное беспокойство (гл. 1. Субъекты пола / гендера / желания) // Антология гендерных исследований. Сб. пер. / Сост. и комментарии Е.А. Гаповой и А.Р. Усмановой. – Минск : Прописи, 2000. – 384 с.
4. Безносько Н.М. Особливості гендерних відмінностей у поведінці студентів / Н.М. Безносько // Вісник психології і соціальної педагогіки. Зб. наук. праць. – Вип.3. – К., 2010. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: www.psyh.kiev.ua
5. Громкова М.Т. Психология и педагогика профессиональной деятельности / М. Т. Громкова – М.: 2003. – 415 с.
6. Клецина И.С. Гендерная социализация: Учебное пособие / И.С. Клецина – СПб., 1998.

Анна Колотило

ЗАСТОСУВАННЯ ФОТОГРАФІЙ У ПСИХОТЕРАПІЇ

На сучасному етапі розвитку практичної психології в Україні актуальним є пошук прийомів і методів надання ефективної психологічної допомоги відповідно до проблем суспільства. Фототерапія поєднує в собі фотографію і психотерапію. Метод фототерапії передбачає лікувально-корекційне застосування фотографії, її використання для розв'язання психологічних проблем, а також розвитку та гармонізації особистості. Фототерапія може припускати як роботу з готовими фотографіями, так і створення оригінальних авторських знімків. Фототерапія використовує фотографії в якості «реактиву» в процесі прояснення почуттів, думок та спогадів у присутності психолога. Основним змістом фототерапії є створення та/або сприйняття клієнтом фотографічних образів, що доповнюється їх обговоренням та різними видами творчої діяльності.

Існують різні підходи до процесу фототерапії: акцент на роботі зі знімками в руслі психоаналітичної традиції; арт-терапевтичний формат; стимулювання клієнтів до зміцнення за допомогою фотографії відносин з оточуючими його людьми і предметами.

Суттю процесу фототерапії є вираження за допомогою фотографічних образів внутрішніх конфліктів, потреб і переживань клієнтів. У фотографії може відбуватися зіткнення і поєднання реальності і фантазії, завдяки чому знімок стає своєрідним "транзитним об'єктом", інструментом наочно-дієвого освоєння художнього світу і власної внутрішньої реальності.

Фотографування часто пов'язано із самопрезентацією – уявленням себе реальним чи в уявному місці в певному образі. Фотографію можна використовувати як інструмент дослідження тілесного образу "Я",

пластичного вираження почуттів і потреб, а також отримання нового тілесного досвіду і його інтерпретації. В терапевтичному контексті це дає можливість застосувати фотографію в поєднанні з техніками тілесно-орієнтованої та танцювально-рухової терапії, використовуючи їх теоретичний базис для обґрунтування механізмів цілющого впливу фотографії.

Фотографія як один з інструментів арт-терапії може застосовуватися в роботі не тільки з окремими клієнтами, але із групами та сім'ями.

Оживлення спогадів у психотерапії істотно допомагає клієнту зміцнити свою ідентичність, усвідомити свою унікальність і сенс життя. Все це – складові здорового відчуття "Я". Фототерапевтична практика ґрунтується передусім на розумінні метафоричної, символічної мови психічного, тому будь-який знімок може бути корисний в якості стимулу і каталізатора діалогічної взаємодії психолога і клієнта. Використання фотографії дозволяє "об'єктивізувати" переживання і дає клієнтові можливість побачити себе з боку, прийняти і усвідомити свої почуття. У кінцевому рахунку, досягається інтеграція відчужених або заперечуваних клієнтом аспектів свого "Я" в його особистість і більш глибоке розуміння ним його «Я-реального». Маючи можливість бачити безліч знімків, створених в ході фототерапії і усвідомлюючи мінливість їх смислів, клієнт може досягнути комплексний характер свого "Я". Це звільняє його від необхідності пошуку свого ідеального "Я" завдяки розумінню, що воно не що інше, як процес.

Одним з напрямків фототерапії є терапія творчим фотографуванням. Суть даного методу полягає в тому, що людина, вивчаючи особливості свого характеру і свої душевні хронічні розлади, відтворює на фотографії картини зовнішнього світу, близькі до своїх переживань. Потім, проглядаючи ці знімки ніби з боку, вона пізнає свій внутрішній світ, осягаючи особливості своєї душевної природи, усвідомлення своєї неповторності, здобутої завдяки творчому фотографуванню. Це духовно підносить людину, допомагає їй глибше пізнавати сильні і слабкі сторони своєї особистості, сенс, мету, значення свого життя, своє місце серед інших людей.

Фототерапія є інструментом розвитку творчого погляду людини на себе, за допомогою закону відображення вона відкриває безліч перспектив осягнення того, ким людина є насправді. Розігруючи різні ролі, що відображають культурні та історичні формації як складові особистості, запам'ятовуючи себе в цих ролях і обговорюючи їх, людина виробляє в собі здатність до активного самосприйняття, створення нових систем значень і історій про саму себе. Акт створення робить наочними певні моменти історії індивіда – її деталі, що дозволяють осягнути безліч значень психічної реальності.

Джерела та література

1. Бурно М. Е. Терапия творческим самовыражением / М. Е. Бурно. – М. : Медицина, 1989. – 364 с.
2. Волкер Дж. Использование многозначных художественных образов в психотерапии / Дж. Волкер // Исцеляющее искусство. Международный журнал арт-терапии. – 2010. – Том 13. – №1 – С. 37-51.
3. Вайзер Дж. Сущность и техники фототерапии / Дж. Вайзер // Исцеляющее искусство. Международный журнал арт-терапии. – 2010. – Т. 13. – №1. – С. 18-36.
4. Копытин А. И. Техники фототерапии / А. И. Копытин. – СПб. : Речь, 2010. – 128 с.
5. Fryrear J. and Corbit I. Photo Art Therapy: A Jungian Perspective. – Springfield, 1992: Charles C. Thomas.

Костянтин Любченко

ЗАДАЧА ПОШУКУ ПІДРЯДКА В РЯДКУ У МОВІ PROLOG

Однією з найпоширеніших структур даних, яка використовується в мовах програмування для подання фактичної інформації, є рядок.

Як відомо, для комп'ютера рядок являє собою скінчений набір символів. В мовах програмування символами є букви латинського (українського, російського) алфавіту, спеціальні символи (+, @, \$ та ін.), а також управляючі символи, які відповідають деяким клавішам, наприклад, Enter і Esc.

Над рядками виконуються такі операції [1]:

- об'єднання рядків для утворення нового рядка;
- поділ рядка на два нових рядка, кожний з яких містить деякі з вихідних символів;
- пошук символу або підрядка всередині даного рядка.

Ці операції над рядками є одними з основних при розв'язуванні практичних задач за допомогою мови Prolog.

Для зручності програмування мова Turbo-Prolog має декілька вбудованих предикатів:

- `str_len` – предикат для знаходження довжини рядка;
- `concat` – предикат для об'єднання двох рядків;
- `frontstr` – предикат для поділу рядка на два підрядка;
- `frontchar` – предикат для поділу рядка на перший символ і залишок та створення символічних префіксів;
- `fronttoken` – предикат для поділу рядка на лексему і залишок;
- `isname` – предикат, який перевіряє, чи буде рядок спеціальним рядком мови Turbo-Prolog.

Але при створенні програм на мові Prolog виникає потреба розширити цей список вбудованих предикатів обробки рядків.

Створимо один з важливих і зручних у використанні таких предикатів – предикат пошуку позиції першого входження підрядка у заданий рядок:

```
pos(string,string, integer).
```

Перші два параметри цього предикату є вхідними – відповідно підрядок і рядок, в якому шукається підрядок, третій параметр – вихідний – повинен містити позицію входження підрядка у рядок.

Подібні функції реалізовані у деяких мовах програмування (наприклад Pascal, Delphi), але у мові Turbo-Prolog – ні.

Також при реалізації предикату `pos` слід врахувати випадок, коли заданий підрядок відсутній у заданому рядку.

Отже, програма, в якій створено предикат `pos`, має наступний вигляд:

```
predicates
    pos(string,string, integer)
clauses
    pos(S,S, 1): -!.
    pos(SubS,S, 0): -
        str_len(SubS, L),
        str_len(S, L),
        SubS <> S, !.
    pos(SubS,S, 1): -
        str_len(SubS, SubSLen),
        frontstr(SubSLen,S, Sub,_),
        Sub = SubS, !.
    pos(SubS,S, P): -
        frontchar(S,_, S1),
        pos(SubS,S1, P1),
        P1 > 0, !,
        P = P1 + 1.
    pos(_,_, 0).
```

Розглянемо кожне з речень предикату `pos` даної програми:

1) `pos(S,S, 1)` призначено для обробки ситуації, коли підрядок співпадає з рядком, в якому він шукається; тому повертається число 1;

2) `pos(SubS,S, 0)` обробляє випадок, коли підрядок `SubS` і рядок `S` мають однакову кількість символів, але є різними; тому повертається число 0;

3) `pos(SubS,S, 1)` повертає результат 1, якщо підрядок `SubS` є початком рядку `S`;

4) `pos(SubS,S, P)` призначено для випадку, коли підрядок `SubS` міститься у рядку `S`, починаючи з позиції `P`, але не є його початком;

5) `pos(_,_, 0)` повертає 0 у ситуації, якщо не виник жоден з попередніх випадків і, отже, підрядок не знайдено у рядку.

Наведемо декілька прикладів роботи створеного предикату:

```
-pos("Prolog", "Мова Prolog", P) повертає результат 6;
-pos("Prolog", "Prolog", P) повертає результат 1;
-pos("Мова", "Prolog", P) повертає результат 0.
```

Таким чином, створений предикат працює правильно і може використовуватись при розробці програм, які потребують обробки рядків.

Джерела та література

1. Ин Ц., Соломон Д. Использование Турбо-Пролога: Пер. с англ. – М.: Мир, 1993. – 608 с., ил.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бережна Наталія Олександрівна – аспірантка кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Булах Тетяна Дмитрівна – аспірантка кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Варивода Тетяна Валеріївна – магістр ННІ педагогічної освіти, соціальної роботи і мистецтва Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Гаресва Оксана Едуардівна – магістр ННІ педагогічної освіти, соціальної роботи і мистецтва Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Гвоздь Людмила Григорівна – спеціаліст ННІ педагогічної освіти, соціальної роботи і мистецтва Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Германенко Людмила Миколаївна – к.е.н., доцент кафедри економіки підприємства, обліку і аудиту Східноєвропейського університету економіки і менеджменту (м. Черкаси)

Десятников Іван Валерійович – к.і.н., завідувач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Східноєвропейського університету економіки і менеджменту (м. Черкаси)

Десятников Олександр Валерійович – к.і.н., завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Східноєвропейського університету економіки і менеджменту (м. Черкаси)

Запорожець Анатолій Вікторович – аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Івангородський Костянтин Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Ігнатенко Юлія В'ячеславівна – студентка 4-го курсу ННІ історії і філософії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Ільченко Віктор Віталійович – студент 4 курсу заочного відділення психологічного факультету Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Касян Андрій Іванович – ст. лаборант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Клименко (Синьоок) Ганна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури та компаративістики ННІ української філології та соціальних комунікацій Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Колосова Ольга Олександрівна – к.ю.н., доцент кафедри загально-правових дисциплін Черкаського факультету НУ “Одеська юридична академія”

Колотило Анна Михайлівна – магістр психологічного факультету Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, секретар деканату психологічного факультету

Конограй Вікторія Вікторівна – аспірантка Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Кошова Інна Олексіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури та компаративістики ННІ української філології та соціальних комунікацій Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Левченко Олена Володимирівна – студентка 4 курсу ННІ педагогічної освіти, соціальної роботи і мистецтва Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Любченко Костянтин Миколайович – старший викладач кафедри інтелектуальних систем прийняття рішень Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Мазан Вікторія Юріївна – магістр ННІ педагогічної освіти, соціальної роботи і мистецтва Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Марценішко Вікторія – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури та компаративістики ННІ української філології та соціальних комунікацій Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Масненко Віталій Васильович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Михайлюк Юрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Пахаренко Василь Іванович – доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури та компаративістики ННІ української філології та соціальних комунікацій Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Пенькова Наталя Євгенівна – старший викладач кафедри військового навчання та виховання Національної академії Національної гвардії України (м. Харків)

Присяжнюк Юрій Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Різник Юлія Миколаївна – аспірантка кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Спека Ірина Сергіївна – аспірантка кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Тельвак Віталій Васильович – доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка

Тимошенко Анастасія Тарасівна – студентка 3 курсу психологічного факультету Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Ткаченко Максим Володимирович – ад'юнкт кафедри цивільного права і процесу Національної академії внутрішніх справ (м. Київ)

Цимай Сергій – магістр ННІ історії і філософії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Чістякова Тетяна Юріївна – магістр ННІ педагогічної освіти, соціальної роботи і мистецтва Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Шамара Сергій Олександрович – к.і.н., доц., директор Коледжу економіки і управління Східноєвропейського університету економіки і менеджменту (м. Черкаси), докторант кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Швець Володимир Валентинович – аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ЗМІСТ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

Юрій ПРИСЯЖНЮК

Новітній український патріотизм: обставини та можливості..... 3

Вікторія МАЗАН

Соціально-педагогічна робота з дітьми внутрішньо переміщених осіб..... 7

Наталя ПЕНЬКОВА

Оцінка рівня цільової психологічної готовності військовослужбовців
Національної гвардії України до службово-бойової діяльності у
процесі проведення АТО з використанням методу експертної оцінки 11

Василь ПАХАРЕНКО

«Наш перший історик» (До проблеми наукового осмислення
історіософії Тараса Шевченка) 16

ЗАСІДАННЯ В СЕКЦІЯХ І КОМІСІЯХ

Історико-філософська секція

Історична комісія

Юлія РІЗНИК

Способи доставки поштової кореспонденції на Правобережжі в
імперський період..... 29

Андрій КАСЯН

Роль волості в розвитку сільської освіти на Правобережжі (друга
половина XIX ст.) 34

Сергій ЦИМАЙ

«Зельман» як сюжет народного життя 39

Віталій МАСНЕНКО

«Історія хвороби» В'ячеслава Липинського як біографічний наратив.
Частина друга..... 42

Анатолій ЗАПОРОЖЕЦЬ

О. В. Кривошеїн і столипінська аграрна реформа 48

Юлія ІГНАТЕНКО

Проблема визначення “політичного терору” 54

Олександр ДЕСЯТНІКОВ

Соціально-економічний склад робітників радгоспів у період непу 56

Ірина СПЕКА

Державна політика у сфері боротьби з дитячою безпритульністю та
бездоглядністю повоєнної доби (1943–1953)..... 57

Тетяна БУЛАХ

Спроби подолання всеохоплюючої сталінської системи тоталітаризму в умовах українського села (1953–1954)..... 60

Наталія БЕРЕЖНА

Вірменська національна громада центральної України 1990–2000-х рр.: особливості внутрішньої комунікації..... 63

Історико-філософська секція Історіографічна комісія

Володимир ШВЕЦЬ

М.О. Домонтович і Військово-історична комісія з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр. 68

Юрій МИХАЙЛЮК

Диференціація української знаті литовської доби з погляду О.Я. Єфименко..... 71

Віталій ТЕЛЬВАК

Львівська історична школа Михайла Грушевського: культура конфлікту..... 77

Костянтин ІВАНГОРОДСЬКИЙ

Трансформації білоруської історіографії в 1990-х рр. 85

Сергій ШАМАРА

Політика пам'яті та історична свідомість в Україні, Росії, Білорусі у 1991–2015 рр. : перспективи порівняльного аналізу 91

Правнича секція

Ольга КОЛОСОВА

Прокурор як суб'єкт цивільно-процесуальних правовідносин 94

Максим ТКАЧЕНКО

Договір довічного утримання в цивільному праві України: постановка наукової проблеми 96

Економічна секція

Людмила GERMANENKO

Організація впровадження міжнародних стандартів фінансової звітності як інструмент економічної інтеграції..... 100

Іван ДЕСЯТНИКОВ

Стратегічні напрями розвитку туризму регіону (на прикладі Черкаської області) 103

Філологічна секція

Інна КОШОВА

Доля, творчість і любов в епістолярній спадщині Марка Вовчка..... 106

Ганна КЛИМЕНКО (СИНЬООК)

Погляд на драматургію Лесі Українки..... 129

Вікторія МАРЦЕНІШКО

Образ Богдана Хмельницького в трилогії Михайла Старицького
«Богдан Хмельницький» і романі Генріка Сенкевича «Вогнем і
мечем»: версії і контрверсії..... 139

Психолого-педагогічна секція

Вікторія КОНОГРАЙ

Впровадження принципів болонського процесу в систему вищої
освіти країн Балтії 147

Оксана ГАРЕСВА

Соціально-педагогічна робота з людьми, які мають обмежені
функціональні можливості 150

Людмила ГВОЗДЬ

Соціально-педагогічна робота з прийомними сім'ями 153

Олена ЛЕВЧЕНКО

Соціально-психологічні проблеми людей похилого віку 156

Анастасія ТИМОШЕНКО

Особливості прояву сублімації як механізму психологічного захисту..... 158

Віктор ІЛЬЧЕНКО

Психологічні передумови алкогольної залежності 160

Тетяна ВАРИВОДА

Робота з особистим потенціалом клієнта як вихід зі складної життєвої
ситуації 162

Тетяна ЧІСТЯКОВА

Гендерні відмінності в поведінці і діяльності студентів..... 167

Анна КОЛОТИЛО

Застосування фотографії у психотерапії..... 170

Секція комп'ютерних наук та управління проектами

Костянтин ЛЮБЧЕНКО

Задача пошуку підрядка в рядку у мові Prolog 173

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 175

Наукове видання

**XXVI БЕРЕЗНЕВА НАУКОВА
СЕСІЯ ОСЕРЕДКУ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ЧЕРКАСАХ**

Матеріали доповідей
на засіданнях секцій і комісій

Науковий редактор
Віталій Масненко

Комп'ютерне верстання
Людмила Любченко

Адреса Осередку НТШ у Черкасах:
18031, м. Черкаси, бульв. Шевченка, 81, к.520
тел. (0472)37-55-57

Підписано до друку 30.11.2015. Формат 60х84/16.
Ум. друк. арк. 11,5. Тираж 300 пр. Зам. № 5765

Видавець і виготівник видавничий відділ
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
Адреса: бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031
Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 35-44-63,
e-mail: vydav@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.